

**B. Diwangulyýewa, M. Perdeliyewa,
A. Gurbangulyýewa**

TÜRKMENISTANYŇ ETNOLOGIÝASY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

Diwangulyýewa B. we başg.

D 44 Türkmenistanyň etnologiýasy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

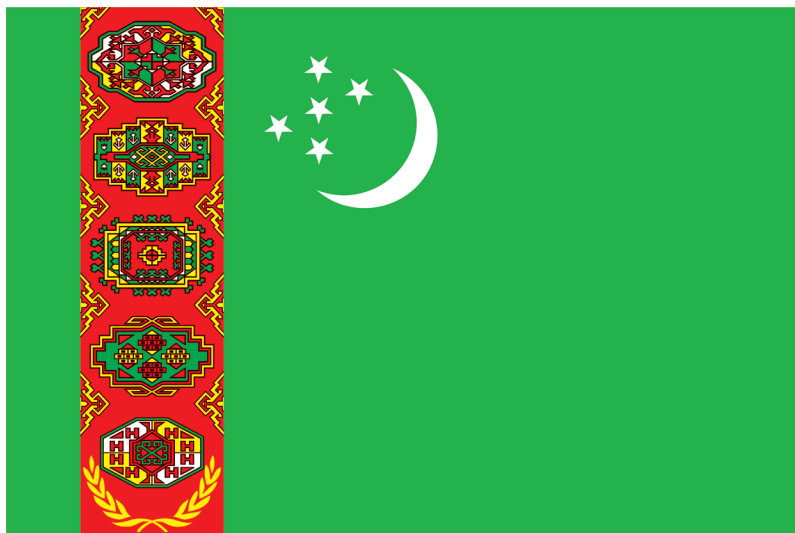
Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen halkymyzyň gadymdan gelýän däp-dessurlarynyň, maddy medeniýetiniň çuňňur öwrenilmegine giň mümkinçilikler döredildi. Müňýyllyklara uzaýan taryhy bolan türkmen halkynyň örän gadymy kökleri bar. Türkmen halkynyň etnologiýasy dünýäniň etnomedeniýetini baýlaşdyran çeşmeleriň biridir. Okuw kitabynda Türkmenistanda etnologiýa ylmynyň döremeginiň taryhy, etnologik çeşmeler, türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýeti hem-de hojalyk görnüşleri barada maglumatlar ýerleşdirildi. Okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenip, ondan aspirantlar, mugallymlar, etnograflar, şeýle-de Türkmenistanyň etnologiýasy bilen gyzyklanýan okyjylar köpçüligi peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmen medeniýeti» atly kitabynda türkmen halkynyň gadymy medeniýeti barada buýsanç bilen şeýle ýazýar: «*Keremli topragymyz adamzadyň medeni ösüşiniň sallançagydyr! Türkmen medeniýetiniň emele gelşini, nusgawy gymmatlyga öwrülişini halkyň geçmişinden, milletiň ykbalyndan üzňe göz öňüne getirmek mümkin däl. Milli däpleriň we dessurlaryň emele gelmeginde ynsan dünýäsiniň özgermegine hem-de ösmegine düýpli täsirini ýetiren medeni hadysalaryň möhüm ähmiýete eýe bolandygyna taryh şaýatdyr*». Dürli taryhy döwürlerde ençeme ösüş-özgerişleri, pajygaly wakalary başdan geçiren, öz medeniýetini, ajaýyp döp-dessurlaryny gorap, aýawly saklap, nesillere geçiren, gadymyýetden meşhur bolan halkymyz adamzat siwilizasiýasynyň in gadymy halklarynyň biridir.

Türkmen halkynyň etnografiýasy dünýäniň etnomedeniýetini baýlaşdyrýan çeşmeleriň biridir. Soňky ýyllarda ýurdumyzda ýokary döwlet derejesinde halkymyzyň maddy we ruhy medeniýetiniň goralyp saklanylmagyna, ösdürilmegine, wagyz edilmegine uly üns berilýär. Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen paýtagtymyzda we welaýat merkezlerinde etnografiýa, ölkäni öwreniş muzeýleriniň, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Arheologiýa we etnografiýa institutynyň açylmagy munuň aýdyň subutnamasydyr. Milli Liderimiziň «Türkmen medeniýeti», «Medeniýet halkyň kalbydyr», «Janly rowaýat», «Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz», «Ile döwlet geler bolsa... », «Çaý – melhem hem ylham», «Arşyň nepisligi», «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy», «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» ýaly çuňňur manyly eserleri halkymyzyň maddy we ruhy medeniýetini öwrenmekde gymmatly ylmy, edebi çeşmelerdir.

2010-njy ýylda Türkmenistanyň «Medeniýet hakynda» Kanunyň, 2015-nji ýylda Türkmenistanyň «Milli maddy däl medeni mirasy

gorap saklamak hakynda» Kanunynyň kabul edilmegi halkymyzyň gadymy we müdimi maddy-ruhy gymmatlyklaryny aýawly saklamagy we ösdürmegi kanuny taýdan düzgünleşdirmäge uly ýardam etdi.

Türkmenistanyň «Medeniýet hakynda» Kanunynda medeni gymmatlyklarymyzyň düzüminiň sanawy şeýle görkezilýär: «Ahlak we estetik ideallar, özüni alyp barmagyň kadalary we nusgalary, diller, şiweler we gepleşikler, milli we etniki däpler hem dessurlar, taryhy toponimler, folklor, amaly-haşam halk senetleri, edebiýat we sungat eserleri, medeniýet babatdaky işiň ylmy barlaglarynyň netijeleri we usullary (ruhy gymmatlyklar), şeýle hem taryhy-medeni ähmiýeti bolan jaýlar, gurluşlar, esbaplar we tehnologiýalar, taryhy-medeni babatda seýrek duş gelyän ýerler we desgalar (maddy gymmatlyklar)».

Şeýle-de bu Kanunda türkmen medeniýetine, sungatyna, milli medeni baýlygymyza anyk kesgitleme berilýär hem-de medeniýet hakynda kanunçylygy, onuň wezipeleri, kanunçylygyň ulanylyş çygyrlary, medeniýet babatdaky döwlet syýasatynyň ýörelgeleri anyk görkezilýär.

Türkmenistanyň «Milli maddy дәl medeni mirasy gorap saklamak hakynda» Kanunynda: «Milli maddy дәl medeni miras diýlip türkmen jemgyýetiniň etniki, sosial ýa-da konfessional toparlaryna mahsus bolan ruhy gymmatlyklaryň jemine düşünilýär, olar estetiki, sosial, medeni, taryhy we başga nukdaýnazarlardan türkmen halkynyň milli medeni özboluşlylygyny aýawly saklamak we ösdürmek üçin ähmiýeti bolan gymmatlykdyr» diýlip, kesgitleme berilýär.

Kanunda maddy дәl medeni mirasyň ýüze çykýan ýerleri we obýektleri, olaryň toparlara bölünişi, derejeleri, gorap saklamagyň kesgitlemesi, kanunyň maksatlary we wezipeleri, bu babatda döwlet syýasatynyň wezipeleri anyk düşündirilýär. Şol sanda «Çeperçilik we etnografik gymmaty bolan, milli maddy дәl medeni mirasyň az sanly görterijileriň durmuşynda bar bolan, köp derejede köpçüligiň hakydasynda saklanýan, ýok bolup gitmek howpy abanýan we eger olary aýawly saklamak we dikeltmek boýunça çäreler görülmese, ýok bolup gitjek obýektler» bu Kanuna laýyklykda aýawly goralýar. Bu bolsa halkymyzyň maddy medeniýetiniň, parasatly дәp-dessurlarynyň, adatlarynyň, baýramçylyklarynyň, saz sungatynyň ýokary döwlet derejesinde goralyp, öwrenilip geljekki nesillere geçirilmegini üpjün eder.

Türkmeniň müňýyllyklary öz içine alýan medeni mirasyny çuňňur öwrenmek, gorap saklamak babatynda şeýle anyk ädimleriň ädilmegi halkymyzyň asyrlaryň dowamynda kämilleşdirip gelen mukaddeslikleriniň täzeden dikeldilip, halkymyza ýetirilmegine iňňän uly täsirini ýetirdi. Gadymy Nusaýyň, Merwiň, Köneürgenjiň taryhy-arheologik ýadygärlikleriniň ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizilmegi Garaşsyzlyk eýýamymyzyň ajaýyp wakalary hökmünde täze taryhymyza girdi.

2015-nji ýylda «Görogly» şadessanynyň ÝUNESKO-nyň adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna girizilmegi ýylyň möhüm wakalarynyň biri bolup, ajaýyp halky eserimiziň bütindünýä gymmatlygyny, ähmiýetini görkezdi. 2016-njy ýylyň «Mirasa sarpa goýmak, Watany özgertmek ýyly» diýlip yglan edilmegi Berkarar döwletimizde geçmiş taryhymyza, milli mirasymyza uly sarpa goýulýandygynyň aýdyň subutnamasy boldy. 2017-nji ýylda ÝUNESKO-nyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna «Küştdepdi» milli sungatynyň girizilmegi türkmen halkynyň milli gymmatlyklarynyň dünýä ähmiýetini görkezdi. 2018-nji ýylyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» diýlip atlandyrylmagy bolsa ata-babalarymyzyň döreden gymmatlyklaryna goýulýan belent sylag-hormaty görkezýär.

Ýurdumyzda zygiderli geçirilýän halkara ylmy maslahatlaryň, festiwallaryň, duşuşyklaryň, medeni hepdelikleriň geçirilmeginiň we beýleki çäreleriň zygiderli guralmagynyň merdana halkymyzyň döredessurlarynyň goralyp saklanmagynda, ösdürilmeginde, wagyz edilmeginde iňňän uly ähmiýeti bardyr.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen ýurdumyzda hemme ylymlar bilen bir hatarda, etnologiýa ylmynyň ösmegi üçin hem ajaýyp mümkinçilikler döredildi. Etnologiýa (etnografiýa) ylmy halklary, olaryň hersine mahsus bolan milli aýratynlyklary öwrenýän ylymdyr. Etnologiýa özüniň barlaglarynda taryh, arheologiýa, antropologiýa, lingwistika, sosiologiýa, pedagogika ýaly birnäçe ylymlaryň barlaglaryny birleşdirýär we üstüni ýetirýär. Etnologiýa ylm hökmünde halkyň maddy we ruhy medeniýetiniň esasynda emele gelen milli-etnik aýratynlygyny ýüze çykarýar we ylmy taýdan seljerýär.

Müňýyllyklara uzaýan şöhratly taryhy bolan türkmen halkynyň örän gadymy kökleri bardyr. Ata-babalarymyzyň şu mukaddes top-

rakda müňýyllyklaryň dowamynda örnäp, kemala gelendigine taryhyň, etnologiyanyň, antropologiyanyň we türkmen halkynyň medeni mirasynyň ylmy barlaglary subut edýär. Türkmenleriň gadymy düýp kökleri Türkmenistanda döräpdir, kemala gelipdir.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkymyzyň gadyndan gelýän döp-dessurlaryny, maddy medeniýetini öwrenmek boýunça düýpli ylmy barlaglary geçirmeklige hemme mümkinçilikler döredildi. Türkmenistanyň etnologiyasy boýunça okuw kitabyňyň taýýarlanylýp, neşir edilmegi hem şu talaplardan gelip çykýar.

Okuw kitaby girişden, üç bapdan, netijeden, gysgaça sözlükden, edebiýatlaryň sanawyndan ybaratdyr. Okuw kitaby Türkmenistanyň etnologiyasynyň esaslaryny öwrenmeklige gönükdirilendir. Okuw kitabynda Türkmenistanyň etnologiyasyna degişli maglumatlar ýerleşdirildi. Bu maglumatlar türkmen halkynyň etnografiýasy barada okuw kitabyňyň çäginde düşünje berýär.

I BAP

TÜRKMEN HALKYNYŇ ETNOGRAFIÝASY BOÝUNÇA ÇEŞMELER

1. Türkmenistanda etnologiýa ylmynyň döremeginiň taryhyndan

Etnologiýa (etnografiýa) taryh ylmy bolup, dünýäniň halklaryny, olaryň etnogenezini, dürli döwürlerde ösmegini (etniki taryhyny), medeni-durmuş aýratynlyklaryny, şeýle-de olaryň maddy we ruhy medeniýetini öwrenýär. Köplenç, halklar baradaky ylym etnografiýa diýlip hem atlandyrylýar. Hususan-da, etnografiýa halklary ýakyndan synlama esasynda öwrenýär, etnologiýa bolsa umumy teoretik (amaly) wezipeleri çözüýär diýip hasaplanylýar. Ýöne bu bölünme şertlidir, sebäbi etnografiýa amaly wezipeleri hem seljerýär, etnologiýa bolsa ýakyndan synlama usulyýetini hem ulanýar. Diýmek, etnografiýa we etnologiýa dünýä halklaryny öwrenýän ylmyň iki deň derejeli atlandyrylyşydyr.

Halkyň döp-dessurlaryny, durmuşyny, dünýägaraýşyny ýakyn-dan synlamak we ýazmak etnografiýanyň esasy usuly bolup durýar. Şunuň bilen birlikde öz ylmy barlaglarynda ýazuw çeşmeleri, maddy zatlary, arheologiýanyň, antropologiýanyň, geografiýanyň, dil öwrenişiň we beýleki birnäçe ylmylaryň maglumatlaryny hem ulanýar. Ylmy wezipeleri çözmekde etnologiýa sosiologiýanyň, psihologiýanyň maglumatlaryny hem göz önünde tutýar. Etnososiologiýa, etnopsihologiýa, etnopedagogika halklary etnografik taýdan öwrenilmeginde dörän ylmy ugurlardyr.

Türkmen halkynyň etnografiýasy diňe bir Orta Aziýa sebitiniň däl-de, eýsem, dünýäniň etnomedeniýetini baýlaşdyrýan çeşmedir. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen halkymyzyň maddy we ruhy medeniýeti döwlet derejesinde goralýar, ösdürilýär, wagyz edilýär. Bularyň hemmesi ýurdumyzda ata-babalarymyzyň münýýlyklaryň dowamynda sünnälän aň-düşünje, ruhy-ahlak dünýägaraýşyna, pelsepe gymmatlyklaryna uly hormat goýulýandygynyň alamatydyr.

Türkmenistan adamzat siwilisasiýasynyň ilkinji merkezleriniň biridir. Ýurdumyz Orta Aziýa sebitiniň günortasynda ýerleşýär, amatly tebigy-geografik şertleri bolsa gadymyýetden halkymyzyň maddy medeniýetiniň döremegini, ösmegini, kemala gelmegini esaslandyrypdyr. Hormatly Prezidentimiz özüniň «Medeniýet halkyň kalbydyr» eserinde: «*Gadymy döwürlerden bäri türkmen topragy uly söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşipdir. Munuň özi ösen türkmen medeniýetiniň dünýäniň dürli halklarynyň medeniýetine täsir etmegine şert döredipdir. Şol bir wagtyň özünde dünýä halklarynyň medeniýeti hem türkmeniň medeni mirasynyň has baýlaşmagyna täsir edipdir*» diýip belleýär.

Türkmen halky münýylyklaryň dowamynda maddy-ruhy medeniýetiniň köpdürli we baý mazmunly görnüşlerini döretdi. Türkmenistanyň özboluşly ösümlük we haýwanat dünýäsi, ilatyň gadymylygy onuň hojalyk durmuşynyň, baý sungatynyň, maddy we ruhy medeniýetiniň münýylyklaryň dowamynda saldamly ösüşleriniň esasy boldy. Türkmenistanyň çäginde adamzat taryhynda iň gadymy ekerançylyk merkezleriniň biri bolan Jeýtun medeniýeti döredi (b.e.öňki VII–VI müň ý.). Ata-babalarymyz ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar, haýwanlary eldekileşdiripdirler, ýagny ilkinji ekerançylar we maldarlar bolupdyrlar. Ekerançylyk we maldarçylyk medeniýeti wagtyň geçmegi bilen kämilleşipdir. Namazgadedepden tapylan zähmet gurallary, palçykdan ýasalan heykeljikler we nagyşlanan gap-gaçlar munuň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmenistanyň gadymy ilaty, ýagny türkmen halkynyň etnogenezini esaslandyran parfiýalylar, margianalylar, horasanlylar, horezmililer, dahlar, massagetler, saklar, eftalitler, alanlar, oguz türkmenleri barada antik ýazarlarynyň işlerinde maglumatlar bar. Gerodot (b.e.öň V asyr), Siseron (b.e.öň 106–43 ý.), Pompeý Trog (b.e.öň I asyr), Strabon (b.e.öň I asyr), Empirik (b.e. II asyr), Ýewsewiý (b.e. III–IV asyrlar) ýaly antik ýazarlarynyň eserleri bu babatda çeşmelerdir.

Türkmenistanyň gadymy awtohton (asyl, ýerli) ilatyndan, ýagny ata-babalaryndan türkmenler parasatly döp-dessurlary, ekerançylyk we maldarçylyk hojalyk görnüşlerini, antropologik aýratynlygyny, haly dokamak sungatyny, ýokary çeperçilik derejesindäki şaý-sepleriniň ýasalyşyny, naýbaşy bedewleriniň, öý hojalyk mallarynyň ösdürilip

ýetişdirilişini we beýleki maddy-ruhy gymmatlyklary miras aldylar. Bu döpler Türkmenistanyň şu günki we gadymy ilatynyň arasyndaky ganybir etnik baglanyşygyny aýdyň görkezýär we subut edýär.

Türkmen halkynyň etnogenezi we etnik taryhyny öwrenmekde orta asyrlaryň ýazuw çeşmeleriniň, şeýle-de folklor-etnografik maglumatlarynyň iňňän möhüm orny bardyr. Şejereler, taryhy rowaýatlar, hekaýatlar, türkmenleriň gahrymançylykly eposlary bolan «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» – bularyň hemmesi halkymyzyň döremegi, kemala gelmegi, etnik taryhy boýunça gymmatly we anyk çeşmelerdir. Taryhy ähmiýeti boýunça bu çeşmelere deň bolup biljek başga çeşmeleri göz önüne getirmek kyn. Meşhur gündogarşynas alymlar şeýle çeşmeleriň türkmen halkynyň etnografiýasyny öwrenmekde möhüm ornunyň bardygy barada ýazdylar.

Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki dilleriň diwany» eserinde (XI asyr), Reşideddiniň «Oguznama» (XIV asyr), Abulgazy Bahadur hanyň «Türkmenleriň nesil daragty» (XVII asyr) ýaly meşhur eserlerinde türkmenleriň oguz ata-babalary dogrusynda gymmatly taryhy maglumatlar bardyr. Bu ýazuw ýadygärliklerinde türkmen halkynyň nesilbaşysynyň Oguz handan gaýdýandygy, türkmen halkynyň taryhynyň birnäçe müňýyllyklary öz içine alýandygy beýan edilýär. Türkmenleriň gadymy milli egin-eşikleri, tagamlary, ýaşayyş jaýlary, döp-dessurlary barada halkymyzyň zehininden döran eposlardyr rowaýatlar iňňän gymmatly çeşmelerdir. Bu halky eserlerde türkmenleriň ýaşayyş durmuşy dogrusyndaky taryhy hakykatyň ýatandygyny taryhçylar, etnograflar, edebiýaty öwrenijiler, dilçi alymlar açyp görkezýärler.

Oguz türkmenleri baradaky maglumatlar köpsanly orta asyr çeşmelerinde öz beýanyny tapdy. Ibn Hordadbeh (IX asyr), al Ýakuby (IX asyr), Ibn Fadlan (X asyr), Istahry (X asyr), Biruny (X asyr), al Makdisi (X asyr), Beýhaki (XI asyr), al Idrisi (XII asyr), Jürjäni (XII asyr), Bekran (XIII asyr), Hasan beg Rumly (XVI–XVII asyrlar), Iskender beg Münşi (XVII asyr), Muhammet Tahyr (XVII asyr), Mehdi han Astrabatly (XVIII asyr) we beýleki ýazarlaryň işlerinde, şeýle-de XV asyryň ahyry – XVI asyryň başyna degişli bolan «Hududyl älem minel maşryky ilel magryp» («Gündogardan günbatara çenli dünýäniň çäkleri»), «Alam ara-i Sefewi» («Äleme zynat beriji Sefewi») ýaly eserlerinde oguz türkmenleri barada maglumatlar bardyr.

Orta asyr çeşmelerinde halkymyzyň döp-dessurlary, hojalyk görnüşleri, senetçilik kärleri babatynda beýan edilýär. Türkmenleriň asylyly maşgala dessurlary, zenanlara bolan hormaty, milli tagamlary, egin-eşikleri, ýaşayyş jaýlary, köp görnüşli we ösen hünärmentçiligi baradaky maglumatlar ata-babalarymyzyň inňän gadymy oturymly medeniýetinden habar berýär. Türkmenler ata-babalaryndan tebigy şertlere gabat gelýän we gündeki durmuşa inňän oňaýly döredilen egin-eşikleri miras aldylar. Türkmenler gadymyýetden şu günlerimize çenli üýtgemän diýen ýaly ýeten milli egin-eşigini gündeki durmuşa ulanýan dünýäniň seýrek halklaryndan biridir. Taryhy hakykat türkmen halkynyň dünýäde ukyply, zehinli halkdygyna, onuň ýokary derejede ösen baý, gadymy medeni mirasynyň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistana XVIII–XIX asyrlarda gelen syýahatçylaryň, harbylaryň ýol ýazgylary türkmenleriň durmuşyna degişli maglumatlary saklaýarlar. XVIII asyrdan Hazar deňziniň günorta-gündogarynda ýaşan türkmenleriň döp-dessurlary, senetçiligi, hojalyk kärleri şol döwürüň syýahatçy ýazarlarynyň işlerinde duş gelýär. Samuil Gotlib Gmeliniň 1773-nji ýylda Hazar deňziniň gündogar kenaryna syýahatynyň maglumatlaryny, Blankennageliň 1793–1794-nji ýyllardaky ýol ýazgylaryny şeýle çeşmeleriň mysaly hökmünde görkezip bolar. Marko Polo, Plano Karpini, Arminiý Wamberi ýaly syýahatçylaryň işlerini hem etnografik çeşmeler hökmünde görkezip bolar.

Türkmenleriň etnografiýasyna degişli maglumatlar XIX asyrdan dürli kärlerdäki adamlaryň, ölkäni öwrenijileriň işlerinde öz beýanyny tapdy. Olardan N.N.Murawýowyň «Türkmenistana we Hywa syýahatçylyk» (1822 ý.), K. Bodeniň işlerini (1842 ý.), I.F.Blarambergiň işlerini (1850 ý.), Gulibef de Blokwiň «Türkmenlerde ýesirlikde» (1861 ý.), M.I.Galkiniň «Orta Aziýa we Orenburg ülkesi boýunça etnografik we taryhy maglumatlar» (1868 ý.), «Türkmenleriň adaty» (1897 ý.), W. A. Tuganmürze-Baranowskiň «Ruslar Ahaltekedä» (1879 ý.), A. W. Kaulbarsyň «Amyderýanyň aşaky akymlary boýunça maglumatlar» (1881 ý.), M. Aşanow-Awarskiniň «Merw oazisi we oňa barýan ýollar» (1883 ý.), M. Wençikowyň, M. M. Iwaniniň işlerini, G. S. Kareliniň «Kaspi deňzi boýunça syýahat» (1883 ý.), P. M. Lessaryň işlerini (1884 ý.), N. I. Weselowskiň, A. I. Kiýaşkonyň «Zakaspi oblastynyň oçerkleri» (1897 ý.), A. Lomakiniň,

F. A. Mihaýlowyň, A. A. Bogolýubowyň, Ý. Tairowyň, A. A. Semýonowyň işlerini görkezmek bolýar.

«Aziýa boýunça geografik, topografik we statistika maglumatlary» (1881–1889 ý.), «Zakaspi oblastynyň obzory» (1892–1915 ý.) ýaly ýygnyndylarda hem türkmenleriň etnografiýasynyň käbir taraplary şöhlelendirilipdir. Bu ýazgylarda we ýygnyndylarda belli derejede etnografik ähmiýetli maglumatlar hem duş gelýär. Meşhur gündogarşynaslardan W.W. Bartold, A.N. Samoýlowiç, A.Ý. Ýakubowskiý, W.A. Žukowskiý ýaly alymlar türkmen halkynyň taryhyndan we etnografiýasyndan saldamly işleri ýazdylar.

XIX asyryň ahyrynda Türkmenistanda etnografik bilimleriň ýaýramagy başlanýar. 1901-nji ýylda Aşgabatda taryhy we arheologiýany söýüjileriň gurnagy açylýar. Bu gurnakda Änewiň, Nusaýyň, Şähryslamyň ýadygärliklerinde arheologik barlaglar geçirilipdir.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda Türkmenistanda etnografik ylmy-barlag işleriniň gurnalmagy birnäçe ugurda alnyp barlypdyr. 1923-nji ýylda Aşgabatda türkmen halkynyň taryhyny we durmuşyny öwrenýän gurnak döredilýär. Oňa etnograf G.N. Karpow ýolbaşçylyk edipdir. Soňra bu gurnak 1924-nji ýylda merkezi taryhy-ülkäni öwreniş komitetine öwrülýär. 1925-nji ýylda onuň esasynda Türkmen ylmy-barlag instituty açylýar.

Ilkinji ylmy etnografik barlaglar Türkmenistanda XX asyryň 20-nji ýyllarynda başlanýar. 1925-nji ýylyň ahyrynda Türkmen ylmy-barlag instituty döredilýär. Institutyň düzüminde etnografiýa (býurosy) bölümi, şeýle-de arheologiýa we sungat bölümleri açylýar. Etnografiýa bölümünde G.I.Karpow, N.N.Ýomudskaýa-Burunowa, A.A.Karelin, Poltaýew dagylar işläp başlaýarlar. Etnografiýa bölümüniň 1926-njy ýylda taýýarlan iş meýilnamasynda Türkmenistanyň sebitlerine etnografik ylmy sapary (ekspedisiýany) gurmaklyk göz önünde tutulypdyr. Ekspedisiýanyň wezipelerine ilatyň durmuşyny, adatyny, halk döredijiligini öwrenmek degişli bolupdyr. Guraljak ylmy saparyň meýilnamasynda göz önünde tutulýan barlaglar barada: «Ilatyň durmuşy bilen tanyşmaklyk şu aşakdakylary öz içine almaly: düzümi, maşgala gatnaşyklary, adatyň esasy düzgünleri, maldarçylyk däpleri we öri meýdanlara bolan eýeçiligiň görnüşleri ýazylypdyr. Durmuşy ýagdaýlaryň aýratyn görnüşle-

rini şu aşakdaky ugurlar boýunça öwrenmeli: 1) milli egin-eşikler; 2) şaý-sepler; 3) öý goşlary; 4) zähmet gurallary; 5) ýaraglar; 6) howlularyň, jaýlaryň, gapylaryň, peçleriň görnüşleri; 7) obalaryň meýilleşdirilişi; 8) topragyň tehniki özleşdirilmeginiň tilsimleri; 9) öý işleri: dokmaçylyk, örme, tagamlaryň görnüşleri we taýýarlanylşy; 10) nagyşlaryň aýratynlyklary: gapylarda, jaýlarda, şaý-seplerde we ş. m. Bularyň hemmesini fotoapparatda surata almaly we elde çekmeli. Şeýle-de çaga oýunjaklaryny toplamaly, çagalaryň we ulularyň oýunlarynyň geçirilişini ýazmaly we surata almaly. Şeýle-de halk lukmançylygy, däp-dessurlarynda totemizmiň galyndylary, ot bilen baglanyşykly dessurlar, gelin toýy, çaga bilen bagly toýlar, ýas dessurlary, oba hojalyk baýramçylyklary we ş.m. Halk döredijiliginde nakyllary, tapmaçalary, rowaýatlary, etnologik ertekileri (esasan, dünýägarayyş we durmuşy äheňde) ýazyp almaly». Görnüşi ýaly, ekspedisiýa agzalary türkmen durmuşynyň köp taraplaryny ylmy nukdaýnazaryndan öwrenmekligi, ýazyp almaklygy, surata düşürmegi, degişli milli äheňli zatlary toplamagy göz önünde tutupdyrlar.

Ylmy sapara taýýarlyk işleri gidip durka instituta gündogarşynas alym W.W. Bartold tarapyndan şeýle mazmunly hat gelýär: «Türkmenistanda göz önünde tutulýan etnografik ekspedisiýa gatnaşmaga hut özümiň mümkinçiligim bolmasa-da, men bu işlere elimden gelen kömegimi etmäge taýýardygymy aýdasym gelýär. Halkyň durmuşyny öwrenmegiň wajyp tarapy hökmünde ýaşaaýyş şertleriniň ýylyň hemme pasyllarynda üýtgemegine üns bermelidir. Şeýle-de türkmen däp-dessurlaryny, türkmenleriň ýaşaaýyş durmuşyny etnografik ylmy taýdan öwrenilmegi wajypdyr».

1926-njy ýylyň 19-njy apreleden 19-njy iýun aralygynda Türkmenistanda ilkinji gezek ylmy etnografik ekspedisiýasy guralýar. Ylmy saparyň agzalary Amyderýanyň kenarýaka ilatynyň arasynda işleýär. Amyderýa ekspedisiýasy Kerkide, Gyzylaýakda bolup, etnografik barlaglary geçirýär. Oňa ýolbaşçylyk eden etnograf alym, professor N.W. Brýullowa-Şaskolskaýanyň ekspedisiýada ýöreden ýazgylarynda şeýle sözler bar: «Bu ýerde iki gatly jaýlaryň daşyna beýik haýat çekilýär, howluda gara öý gurulýar. Öý şertlerinde dokalýan matalar, köplenç, erkekleriň donlarynda ulanylýar. Aýallar owadan reňkli, gülli nah fabrik matalardan köýnekleri geýýärler, olaryň baş-

gaplary nepis keşdelenipdir. Türkmen zenanlary kümüşden we ownuk monjuklardan örülen şaý-sepleri we bezegleri dakynýarlar».

Türkmen gyz-gelinleriniň ajaýyp keşdeçilik sungaty barada 1928-nji ýyla degişli arhiw ýazgysynda şeýle ýazylyar: «Türkmen halkyndaky irginsiz döredijilik başlangyjy täsin galdyrýar we guwandyrýar. Zenanlar tikin maşynyny şeýle bir ezber we başarnykly özleşdiripdirler. Onuň tikin tikmekde oňalylygyny ulanýarlar, ýöne şol bir wagtyň özünde egin-eşikler milli aýratynlygyny saklaýarlar. Ýüpek el sapagynyň tikin maşynynda ulanylyşy gyzyklydyr. El keşdäni tikin maşynynda ýerine ýetirilýän nagyşlar bilen şeýle bir utgaşdyrýarlar welin, hatda ýakyndan seredäýmeseň saýgarar ýaly däl. Özem bu keşdeler şeýle bir nepis, gözüňi aýryp bolanok. Bularyň hemmesi halkyň uly çeperçilik zehininden we özüniň milli amaly-haşam sungatyna bolan çäksiz söýgüsinden habar berýär».

Amyderýa ekspedisiýasynyň işine etnografar bilen birlikde şol döwrüň saglygy saklaýyş edarasynyň we Gyzyl Ýarymaý jemgyýetiniň lukmanlary hem gatnaşypdyrlar. Ilatyň durmuşyny, ýaşayyş jaýlaryny, tagamlaryny, maşgala gatnaşyklaryny, halk lukmançylygyny, umuman, san-gigiýena dogrusyndaky barlaglary geçirmekde etnografalaryň we lukmanlaryň tagallalary iňňän peýdaly bolupdyr. Ekspedisiýa jemi 13 obada bolup, hersinde 3–4 gün düşläpdir. Onuň düzümine şeýle-de suratçy, terjimeçi, antropologlar gatnaşypdyrlar. Ylmy sapyryň dowamynda ilatyň gelip çykyşy bilen baglanyşykly rowaýatlar, ýer eýeçiligi, maşgala döp-dessurlary, zenanyň adaty durmuşy dogrusynda maglumatlar toplandy. Ýaşayyş jaýlarynyň, öý goşlarynyň, egin-eşikleriniň we şaý-sepleriniň, şeýle-de agaçdan ýasalan we oýulyp nagyşlanan gapylaryň, sütünleriň, sandyklaryň köpsanly suratlary çekildi, 15 sany erteki we aýdymlar halkyň dilinden ýazylyp alyndy. Birnäçe tumarlar, elde ýasalan gurjaklar institutyň gaznasyna tabşyryldy. Şeýlelikde, ilkinji türkmen etnografik ekspedisiýasynyň netijeleri ylmy tejribäniň toplanmagynda ähmiýetli boldy.

1927-nji ýylda Türkmen ylmy-barlag institutynyň ýygnaýynda onuň işiniň täzeden üýtgedilmegine zerurlygyň dörändigi barada aýdylýar we şol ýylyň sentýabrynda öňki Türkmen ylmy-barlag institutynyň esasynda Türkmen medeniýetiniň döwlet ylmy-barlag instituty (Türkmenkult) açylýar. Türkmen medeniýeti institutynyň jaýynyň

öňünde bu ylmy edaranyň öwrenjek ugurlaryny şöhlendirýän, nakgaş Ý.R. Tripolskaýanyň türkmen milli egin-eşiginde suratlandyrylan «Türkmen» we «Türkmen zenany» çeper heýkelleri oturdyldy.

Täze institutyň düzüminde 8 bölümçe döredilýär, olaryň biri etnografiýa we sungat bölümçesi bolupdyr. Onuň işgärleri türkmeniň medeni mirasyny öwrenmekligi göz öňünde tutupdyrlar, ölkäni öwreniş muzeýi üçin etnografik eksponatlary toplapdyrlar, mugallymlar üçin ölkäni öwreniş kurslaryny gurapdyrlar. Institutyň neşiri bolan «Türkmen medeniýeti» žurnaly çap edilip başlanypdyr. 1927-nji ýyldan 1931-nji ýyla çenli çykan bu žurnalyň 50-den gowrak sanlarynda türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýetine bagyşlanan dürli awtorlaryň köpsanly makalalary çap edilipdir.

1927-nji ýylyň tomsunda institutyň ylmy işgärleri türkmenleriň maddy we ruhy medeniýetini öwrenmek üçin etnologik-lingwistik ekspedisiýany guramaklygy meýilleşdiripdirler. Bu ylmy sapar 1927–1928-nji ýyllaryň gysgaly Garrygalada we Gyzyarbatda (häzirki Serdar şäheri) maglumatlary toplady we onuň netijeleri şol döwürdäki «Türkmen medeniýeti» žurnalynyň birnäçe sanlarynda çap edildi. Ylmy saparyň şertleri we öňünde goýan wezipeleri barada onuň meýilnamasynda şeýle aýdylýar: «1. Ekspedisiýanyň netijeleri Türkmenistana degişli bolmaly. 2. Bir ýyldan gijä goýman onuň netijelerini çap etmek bilen ylmy dolanyşyga girizmeli. 3. Ekspedisiýanyň işine Türkmenistanyň ylmy işgärleriniň gatnaşmagyny hökman göz öňünde tutmaly».

Etnografiýa bölümçesiniň işgärleri maglumatlary ýygnamaklygyň, olaryň ylmy analiziniň (seljermesiniň) möhümligini düşündirýän bilginamalary düzüpdirler. Türkmenistanyň Merkezi döwlet arhiwiniň gawnasynda saklanylýan resminamalaryň birinde bölümçäniň işgärleriniň 1929-njy ýyla degişli ylmy wezipelerini kesgitleýän ýazgy bar. Onda türkmenleriň gadymy rowaýatlaryny halkyň dilinden ýazyp almalydygyny we ýygnalan maglumatlaryň kim tarapyndan aýdylýandygyny görkezmeğiň hökmandygy barada ýazylypdyr. Häzir etnologiýada halkyň durmuşyna degişli maglumatlary berýän adama maglumat beriji ýa-da informant diýilýär. Şeýlelikde, meýdan etnologiýasynyň usulyýeti hem bölümçäniň ylmy işgärleri tarapyndan özleşdirilipdir.

Islendik halkyň etnografiýasyny öwrenmekde arhiw maglumatlaryna möhüm orun degişlidir. Sebäbi olarda dürli döwürleriň aýratynlygy, özüne mahsus äheňi, iň esasy-da, dokumentallyk, hakykylyk bar. Şu nukdaýnazardan, Türkmenistanyň Merkezi döwlet arhiwinde saklanýan, XX asyryň 30–40-njy ýyllarynda ýurdumyzyň ylmy oja-gynyň – Türkmen medeniýeti institutynyň, soňra onuň esasynda döredilen Taryh institutynyň we onuň etnografiýa bölümçesiniň (sektorynyň) işi dogrusyndaky maglumatlar çeşme hökmünde gyzyklydyr.

Şol döwürlerde etnografiýa bölümçesinde H.Garryýew, A. P. Fituni, G. I. Karpow, Ç. Kulyýew, P. W. Arbekow ýaly etnograflar zähmet çekipdirler. Türkmen medeniýeti institutynyň 1930-njy ýyla degişli maksatnamasynda etnografik barlaglaryň birnäçesi barada aýdylýar. 10-njy iýun – 23-nji iýul aralygynda onuň işgärleri Bäherden etra-bynda bolup, ýaşayyş jaýlaryny öwrenipdirler. Bu iş sapary türkmenleriň ýaşayyş jaýlarynyň görnüşlerini öwrenmek boýunça etnografik barlaglarynyň bir tapgyry bolupdyr. Esasy barlaglaryň ýanyndan ýowar däbini, maşgala gatnaşyklaryny hem öwrenipdirler. Iş saparynyň dowamynda etnograflar ýaşayyş jaýlarynyň 30-a golaý çyzgylaryny çyzypdyrlar, 150 sany fotosuratlary we çekilen suratlary taýýarlapdyrlar. 1930-njy ýylyň ýazynda bölümçäniň iş maksatnamasynda belli saz öwreniji W. A. Uspenskiniň sazçylyk-etnografik ylmy sapary guramagy göz önünde tutulypdyr. Bu ekspedisiýanyň gitmeli ugurlary işlenip düzülipdir we ol 1930-njy ýylyň tomsunda geçirildi.

Şol ýylyň sentýabr-oktýabr aýlarynda Türkmen medeniýeti instituty Merw oazisine etnografik-lingwistik ekspedisiýany guraýar. Oňa etnografiýa bölümçäniň işgärleri hem gatnaşýarlar. Iş saparynyň dowamynda olar sebitiň ýaşayyş we hojalyk jaýlarynyň esasy görnüşlerini, ulag serişdelerini, hünärmentçilikde ulanylan zähmet gurallaryny öwrenipdirler. Pagsadan we kerpiçden gurlan jaýlaryň, kündäniň, howudyň, köwüşleriň görnüşleriniň, sabyň, deri ussahanalarynyň fotosuratlary alnypdyr. Şeýle-de 1500-e golaý maddy medeniýete degişli adalgalar ýazylypdyr. Halkyň dilinden 24 sahypa aýdym, «Aýterek-Günterek» oýnunda aýdylýan aýdysyklar ýazylyp alyndy. Bu ylmy saparlaryň gidişinde toplanan maglumatlar 1931–1932-nji ýyllarda işlenildi, soňra olaryň maddy medeniýete degişli bölegi ölkäni öwreniş muzeýine tabşyryldy.

1934-nji ýyldan başlap, türkmen şejeresini öwrenmek we ýazmak boýunça işler geçirildi. Türkmenistanyň çäklerinden daşynda ýaşayan türkmenleriň etnografiýasyny öwrenmek üçin hem şol döwürlerde synanyşyklar bolupdyr. 1934-nji ýylyň etnografiýa bölümçesiniň iş meýilnamasynda türkmen halkynyň etnik taryhyna, olaryň XVII–XIX asyrlarda migrasion ýagdaýlaryna degişli maglumatlary ýygnamak üçin ekspedisiýa guramaklyk göz önünde tutulypdyr. Birnäçe sebitlere etnografik ylmy-barlag işlerini geçirmek üçin ekspedisiýanyň wezipeleri, gitmeli ugurlary, wagty, çykdaýlaryň hasaby düzülýär. Mysal üçin, barmaly ýerleriň hersinde 1 aý işlemek, 3 aýyň dowamynda ýygnalan maglumatlary çap etmek we ş.m. üçin çykdaýlar göz önünde tutuldy.

1934-nji ýylyň dowamynda etnograflar tarapyndan Sarahsa, Baýramala etnologik maglumatlary ýygnamak boýunça gysga wagtlyk iş saparlary guraldy. Türkmenleriň kärende ýaly hojalyk görnüşiniň durmuşy häsiýeti öwrenildi. Belli etnograf, türkmenleriň maddy-ruhy medeniýetiniň dürli taraplaryny özüniň ylmy barlaglarynyň merkezinde saklan alym W.G. Moşkowa döwlet muzeýiniň ekspozitsiýalarynyň esasynda Türkmenistanyň etnografiýasy boýunça gysga göwrümlü ýazgylary taýýarlady. Türkmen etnograflary şeýle-de ölkäni öwreniş döwlet muzeýiniň taryh we etnografiýa bölümleriniň işini ýola goýmagy guradylar, ylmy synlary we bilginamalary bermek boýunça işlediler. Mysal üçin, institutyň etnograflary şol wagtky kinostudiýanyň türkmen durmuşy barada surata düşürilen dokumental filmi boýunça gerekli bilginamalary berdiler.

1936-njy ýylda Türkmen medeniýeti ylmy-barlag institutynyň esasynda Taryh instituty döredilýär. Institutyň wezipeleri kesgitlenilýär. Onuň düzümünde maddy medeniýetiň taryhy, Türkmenistanyň umumy taryh bölümçeleri, ylmy kitaphana, neşirýat açylýar. Etnografiýa bölümi aýratynlykda göz önünde tutulmandyr. Diňe 1938-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Taryh institutynda etnografiýa bölümçesi işläp başlaýar. Onda işgärleriň ýetmezçiligi sebäpli, institutyň ylmy kätibi ýerlerdäki häkimiýet edaralaryna şeýle mazmunly hat bilen ýüzlenýär: «Türkmenistanyň Taryh institutynda etnografiýa bölümçesi açyldy. Onuň wezipesine türkmen halkynyň taryhyny, durmuşyny, sungatyny, maşgala gatnaşyklaryny we ş.m. öwrenmek degişli.

Bu maglumatlary toplamagy institut iki görnüşde amala aşyrýar: öz işgärlerini ýerlere iş saparyna ugratmak, şeýle-de ýerlerdäki döp-des-surlary, rowaýatlary gowy bilýän adamlary (inženerleri, lukmanlary, agronomlary, mugallymlary, ýaşululary) bu işe çekmek. Siziň etrabyňyzda ýaşayan we işleýän ýaşajylaryň etnografik maglumatlary ýygnamagy we instituta iberip biljeklerini görkezmeği haýyş edýäris».

30-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda türkmen etnografalary, esasan, umumy häsiýetli işleri ýerine ýetirdiler. Mysal üçin, 20-nji ýyllaryň ahyrynda – 30-njy ýyllaryň başynda geçirilen ekspedisiýalarda halkymyzyň maddy medeniýetine degişli ygynalan zatlar, fotosuratlar, ýazgylar, jaýlaryň çyzgylary we ş.m. ölkäni öwreniş muzeýiniň gaznasyna seljerilip geçirildi. 1936-njy ýylyň noýabrynda muzeýe etnografiýa bölümçesinden halylaryň, keçeleriň, palaslaryň 50-ä golaý çekilen suratlary, keşdeleriň görnüşleri, şaý-sepler, oýulyp nagyşlanan agaç önümleri tabşyryldy. Wagtyň geçmeği bilen, 1938-nji ýylda Türkmenistanyň Taryh institutynyň etnografik fototekasyny (fotosuratlaryň gaznasyny) döretmek üçin institut muzeýden onda saklanýan etnografik zatlarynyň fotosuratlaryny düşürmegini haýyş edýär. Hususan-da, 30-njy ýyllaryň ahyrynda etnografiýa bölümçesiniň işi täzeden diýen ýaly gurlup başlanýar. 1937–1938-nji ýyllarda ýerlere etnografik maglumatlary ýygnamak üçin iş saparlaryny guramak tejribesi dowam etdirilýär.

1939-njy ýylyň dowamynda etnografiýa bölümçesiniň işgärleri tarapyndan golýazma gaznasyna halylaryň, keşdeleriň, palaslaryň, keçeleriň nagyşlarynyň çekilen suratlaryny tabşyrdylar, neşirýata türkmen senenamasy üçin maglumatlary taýýarladylar, Türkmenistanyň ilatly ýerleriniň käbirleriniň atlary boýunça maglumat taýýarladylar. Taryh institutynyň işgärleriniň çapa taýýarlan «Türkmenistanyň we türkmenleriň taryhy» kitaby boýunça etnografalar birnäçe ugurlar boýunça barlaglaryň geçirilişiniň tertibini işläp düzdüler: türkmenlerde adaty tagmalar; folklor; maşgala we nika gatnaşyklary; yrymlar; sungat; maddy medeniýetde: zähmet gurallary, ýaşayyş jaýlary, milli tagamlar we ş.m. 1940-njy ýylda etnografiýa bölümçesiniň işgärleri birnäçe ylmy ugurlar boýunça işlediler.

Şeýlelikde, XX asyryň 30–40-njy ýyllarynyň içinde türkmen etnografalarynyň ylmy barlaglary halkymyzyň maddy we ruhy mede-

niýetiniň käbir taraplarynda jemlenipdir. Hususan-da, köplenç, bu barlaglar maddy medeniýetiniň öwrenilmegine, ýazylmagyna gönükdirilipdir. Köpsanly, şol sanda ölkäni öwreniş muzeý üçin eksponatlar (keşdeler, haly önümleri, agaç önümleri we ş.m.) ýygnaýdyr. Türkmenleriň etnik taryhy boýunça, etnogenezi dogrusyndaky ylmy barlaglaryň başlangyç çemeleşmeleri bolupdyr.

1945-nji ýylda Günorta Türkmenistanyň arheologik-toplumlaýyn ekspedisiýasy döredilýär. Arheologlar bilen bilelikde ylmy saparlar-da türkmen halkynyň etnik taryhy, maddy-ruhy medeniýeti boýunça etnograflar, antropologlar maglumatlary toplapdyrlar. 1948-nji ýylda Horezm arheologik-etnografik ekspedisiýasynyň çäginde türkmen bölümi işläp başlady. Bu bölüm Türkmenistanyň demirgazyk we gündogar sebitleriniň ilatyny etnografik taýdan öwrenipdir. 60-njy ýyllaryň başynda Türkmenistanda Orta Aziýa etnografik ekspedisiýasynyň çäginde iki bölüm işläp başlaýar. Bu bölümlerde ilkinji tejribeligini soňra belli bolan alymlar Ş. Annagylyjow, A. Pirgulyýewa, T. Hojanyýazow dagylar geçipdirler. Agzalan ekspedisiýalardan başga 1957-nji ýylda Türkmen arheologik-etnografik ekspedisiýasy işläp başlapdyr, onda etnograflar A. Jykyýew, A. Orazow, G. Ataýew, R. Babajanow, G. Nyýazgylyjow dagylar etnografik maglumatlary ýygnaýdyrlar.

1950-nji ýyllarda J. Öwezow, G. Öwezberdiýew ýaly etnograflar ylma gelýärler. Türkmen halkynyň etnografiýasynyň dürli taraplaryny etnograf we taryhçy alymlar G.A. Moşkowa, G.P. Wasilýewa, G.Ý. Markow, Ý.E. Bregel, A.S. Morozowa, Ý.R. Winnikow, G.A. Pugaçenkowa dagylar öwrendiler we türkmen etnografiýa ylmy-na saldamly goşantlaryny goşdular.

XX asyryň 50-nji ýyllaryndan başlap, Türkmen döwlet uniwersitetiniň taryh fakultetinde etnografiýa dersi okadylyp başlanýar we milli etnograf hünärmenleri taýýarlanylýar. Türkmen halkynyň etnografiýasynyň öwrenilmegi birnäçe alymlarymyzyň ylmy barlaglarynyň merkezinde boldy. Olaryň ylmy işleri türkmenleriň gelip çykyşynyň we kemala gelmeginiň taryhyna bagyşlanypdyr. Türkmenleriň antropologik keşbini ylmy taýdan L. W. Oşanin, W. W. Ginzburg, O. Babakow, N. A. Dubowa we beýleki antropolog alymlar öwrendiler.

Türkmenleriň etniki taryhynyň, maddy-ruhy medeniýetiniň dürli taraplary köpsanly etnograf alymlaryň işlerinde öz beýanyny tap-

dy. Bu ylmy derňewler türkmen halkynyň gadymyýetde Türkmenistanda dörap, kemala gelendigini tassyklady. Uzak döwrüň esasynda bolup geçen etnogenetik ýagdaýlaryň netijesinde türkmen mahsus bolan nusgalyk maddy-ruhy gymmatlyklar döreyär. Ata-babalarymyzyň ýurdumyzy we milli gymmatlyklarymyzy gorap saklap, nesillere miras goýandygyna biz guwanmalydyrys. Hormatly Prezidentimiz «Türkmen medeniýeti» kitabynda: «*Biz pederlerimiziň müňýyllyklaryň jümmüşinde döreden, kämilleşdiren medeni gymmatlyklarynyň örän köp öwüşginlidigine we çuňňur pelsepä ýugrulandygyna aýratyn ähmiýet bermelidiris. Onuň mazmuny, pelsepewi nazaryýeti biziň pikir edişimizden we çaklaşymyzdan hem çuňdur. Biz ata-babalarymyzyň miras galdyran medeni gymmatlyklarynyň juda az bölegini öwrenip dikeldendiris. Ýöne asyrlar bize milli baýlyklarymyzyň iň gymmatly nusgalaryny miras galdyrypdyr*» diýip ýazýar.

XX asyrdä Türkmenistanyň gadymy arheologik ýadygärliklerinden tapylan adam süňklerini we kelleçanaklaryny öwrenen antropologlar L.W. Oşanin, W.W. Ginzburg gadymy ýerli ilatyň hem, häzirki türkmenler ýaly, süýri kelleli (dolihokefal) ýewropeoid jynsna degişli bolandygyny subut etdiler. Halkyň taryhy, etnografiýasy öwrenilende, onuň fiziki daş keşbi, esasan hem, kellesiniň we ýüzüniň gurluşynyň aýratynlyklary baradaky taglymat ylmy häsiýete eýedir. Antropolog O. Babakowyň ylmy barlaglary köp ýyllaryň dowamynda türkmenleriň antropologik taýdan öwrenilmegine bagyşlanypdyr. Paleoantropologik maglumatlar Türkmenistanyň ýerlerinde iň gadymy döwürde dolihokefal ýewropeoid keşbine degişli ilatyň ýaşandygyna şaýatlyk edýär. Türkmenleriň kemala gelmeginde gadymy ýerli, asyl ýewropeoid keşpli ilatyň iňňän uly ornunyň bolandygy antropologiýanyň barlaglarynyň esasynda aýdyň boldy. Türkmenleriň ýüz keşbi, uzyn syrdam boýy şol ýewropeoid keşpli gadymy ilatyň nesilleridigini görkezýär.

Etnograf alym A. Orazow türkmen halkynyň etnik taryhyny, etnogenezi, hojalyk görnüşlerini öwrenmeklige saldamly goşant goşdy. Alymyň türkmen halkynyň maldarçylyk hojalygy, milli tagamlary, egin-eşikleri, adaty ekerançylyk we maldarçylyk baýramçylyklary dogrusyndaky ylmy işleri türkmen etnologiýa ylmyny baýlaşdyrdy. A. Orazowyň arheolog alym H. Ýusubow bilen ýazan «Türkmen hal-

kynyň gelip çykyşy we kemala gelşi» atly uly göwrümli makalasynda halkymyzyň etnogenezine we etnik taryhyna degişli maglumatlar ýerleşdirilendir. Alymlar türkmen halky Türkmenistanyň çäginde ýaşap geçen gadymy ilatyň, ýagny özüniň ata-babalarynyň döreden medeniýetine, siwilizasiýasyna, maddy we ruhy gymmatlyklaryna gönüden-göni dahyllydygyny, ýagny mirasdarydygyny ýazýarlar.

Taryhçy alym Ö. Gündogdyýewiň ylmy barlaglary arheologiya-nyň we etnografiýanyň çäginde bolup, bu alymyň birnäçe saldamly işleri türkmen halkynyň etnogenezine we etnik taryhyna, maddy-ruhy medeniýetine bagyşlanandyr. Olardan «Türkmenleriň geçmişi», «Türkmenler we dünýä halklary» ýaly saldamly ylmy monografiýalary türkmenleriň taryhy-etnografik öwrenilenlerine degişlidir. Türkmenleriň gadymy düýp kökleriniň Türkmenistanyň ýerlerinde esaslandygyny, halkymyzyň taryhynyň münýýllyklary öz içine alýandygy barada alym öz işlerinde ýazdy.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen etnografiýasy ösüslere eýe bolýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly başlangyçlary bilen 2009-njy ýylda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Arheologiya we etnografiýa instituty döredildi. Halkymyzyň maddy-ruhy medeniýetini öwrenmekde täze sahypa açyldy. Halkymyzyň etnografiýasından ylmy barlaglar alnyp barylýar. Etnografiýanyň ösmegi üçin ylmy neşirleriň hem uly orny bardyr. Ýurdumyzda etnologik halkara ylmy maslahatlar geçirilýär. Halkara-medeni forumlar, festiwallar, sergiler, medeniýet günleri dünýä halklarynyň medeni gymmatlyklary bilen tanyşmaga, türkmen halkynyň maddy-ruhy medeniýetini wagyz etmäge ýardam edýär. Paýtagtymyzda Etnografiýa we ölkäni öwreniş muzeýiniň açylmagy, welaýat merkezlerinde taryhy we ölkäni öwreniş muzeýleriniň açylmagy halkymyzyň etnik özboluşlylygynyň ylmy taýdan çuňňur öwrenilmeginde ähmiýetlidir.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmen medeniýeti», «Medeniýet halkyň kalbydyr», «Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz», «Janly rowaýat», «Ile döwlet geler bolsa...», «Çaý – melhem hem ylham», «Arşyň nepisligi», «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy», «Mertler Watany beýgeldýär», «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» eserleri halkymyzyň medeni mirasyny öwrenmekde gymmatly çeşmelerdir.

2. Etnologik çeşmeleriň görnüşleri

Halklaryň gadyndan gelyän, şu günlerimize çenli saklanyp galan maddy we ruhy gymmatlyklaryny, medeniýetini öwrenýän enologiýa (etnografiýa) birnäçe çeşmelerden, taglymatlardan, pikirlerden, usulyýetlerden ugur alýar. Türkmen halkynyň etnologiýasy boýunça çeşmeleriň uly toplumy bardyr:

- halkyň durmuşyny ýakyndan synlamak we ýazmak (etnografik meýdan ýazgylary);
- etnografik ylmy ekspedisiýalaryň maglumatlary;
- taryh we ýazuw ýadygärlikleri;
- edebi eserler: eposlar, rowaýatlar, dessanlar, nakyllar, ertekiler, nusgawy we döwrebap edebiýat;
- halkyň durmuşyna degişli fotosuratlar, suratlar;
- halkyň önümçilik ýaşayşy bilen baglanyşykly zatlar: zähmet gurallary, ýaşayş jaýlary, tagamlary, milli äheňli oý goşlary, egin-eşikleri we ş.m.;
- halkyň ruhy ýaşayşynyň ýagdaýlary: döp-dessurlar, adatlar, ynançlar, halk döredijiligi, folklor we ş.m.;
- muzeý ýygyndylary (etnografik, ölkäni öwreniş, açyk asmanyň astyndaky skansenler, çeperçilik sungaty, haly muzeýleri we beýlekiler);
- ylmy žurnallar, döwürleýin neşirlerde çap edilýän etnografik makalalar;
- arhiw maglumatlary;
- halkyň maddy-ruhy medeniýeti, ýaşayş durmuşy baradaky dokumental we çeper filmler, telegepeleşikler;
- ýakyn ylymlaryň maglumatlary: arheologik, antropologik barlaglaryň netijeleri, şeýle-de geografiýanyň, psihologiýanyň, sosiologiýanyň, pedagogikanyň maglumatlary (etnogeografiýa etnopsihologiýa, etnososiologiýa, etnopedagogika ýaly soňky ýyllarda dörän ugurlar);
- folklor – etnografik festiwallar, sergiler, medeni hepdelikler we ş.m.

Bu çeşmeleriň toplumlaryna aýry-aýrylykda seredip geceliň. Etnografik meýdan ýazgylary ýa-da başgaça aýdanymyzda, halkyň dilinden ýazylyp alynýan maglumatlar, etnologiýada iň esasy we yg-

tybarly çeşme hasaplanylýar. Sebäbi anyk, dogry we takyk maglumatlary berýär. Halkyň arasynda gidip, etnograflaryň ýazyp alan materiallary gymmatly çeşme bolup durýar. Milli döp-dessurlarymyzyň çuňňur taryhy bardyr. Olary ýazmak, öwrenmek, ylmy dolanyşyga girizmek bolsa baý mirasymyzy saklamakda we nesillere geçirmekde uly orun tutýar.

Halkyň dilinden ýazylyp alynýan etnografik maglumatlar (etnologiyada olar meýdan barlaglary diýlip atlandyrylýar) soraglama, gatnaşmaklyk, synlama ýaly usullar bilen toplanýar. Soraglama – munda mirasgär döp-dessurlara belet, çeper dilli adamlar bilen söhbetdeş bolmak bilen, olaryň aýdýanlaryny ýazga geçirmegi göz önünde tutýar. Etnografiýada şeýle adamlara maglumat beriji ýa-da informant diýilýär. Gatnaşmaklyk – bu haýsy bolsa-da bir dessuryň geçirmekligine etnografyň hut özüniň gatnaşyp, ýazmaklygyna aýdylýar. Meselem, toýa boýdan-başa gatnaşyp, onda berjaý edilýän dessurlary beýan etmek, suratlandyrmak. Umuman, muňa halkyň gündelik durmuşyndaky ýagdaýlara gatnaşmaklyk arkaly alynýan maglumatlar degişlidir. Synlamak usuly etnografyň barlag işlerinde uly orun tutýar. Haýsy bolsa hem bir durmuşy ýagdaýy ýakyndan synlamak, onda halka degişli özboluşlylygy seljermek, soňra ylmy taýdan derňemek ýaly düşüňjeleri öz içine alýar. Etnografik ylmy saparyň maglumatlary ýörite düzülen ylmy işgärleriň topary arkaly toplanýar. Etnograflardan başga, şeýle iş sapara antropologlar, filologlar hem gatnaşýarlar. Mysal üçin, 1926-njy ýylda geçirilen ilkinji türkmen etnografik ekspedisiýasyna lukmanlaryň hem gatnaşmagy peýdaly boldy. Köplenç, şeýle ekspedisiýalar haýsy bolsa-da bir sebite ugradylyp, birnäçe hepdäniň dowamynda maglumat ýygnalýar.

Halkyň durmuşy barada taryh we ýazuw ýadygärliklerinde duşgelyän maglumatlar hem möhümdir. Sebäbi şeýle çeşmeler özünde gadymyýetiň nukdaýnazaryndan şöhlelendirilýän maglumatlary berýär. Elbetde, şeýle çeşmeler ylmy taýdan ýeterlikli seljermegi talap edýär. Taryhy ýazgylarda saklanylýan maglumatlaryň anyklygyny kesgitleýän tejribe bolup, bu maglumatlaryň beýleki çeşmelerde hem azyndan üç gezek agzalyp geçilmegini göz önünde tutýar.

Halkyň maddy we ruhy medeniýetini görkezýän dokumental we çeper filmler, telegepeleşikler, fotosuratlar, çekilen suratlar hem wajyp

etnografik çeşme bolup durýar. Milli egin-eşikler, bezegler, tagamlar, ýaşayş jaýlary we olaryň interýeri (içki gurluşy), milli äheňli öý goşlar we gap-gaçlar – bularyň hemmesiniň fotosuratlary we düşürilen filmler etnografik ylmy işi baýlaşdyrýar, has anyk mazmunly bolmagyny üpjün edýär. Şeýle-de haýsy bolsa-da bir dessuryň geçirilip durlan pursady wideo arkaly düşürilse we surata alynsa, olar baradaky ýazgylaryň doly we anyk bolmagyny üpjün edýär. Etnografyň özi hem surat çekmegi başarsa, maglumat toplamaga, barlag geçirmäge kömek edýär, sebäbi kähallatlarda fotosuratdan elde çekilen surat ownuk şekilleri, özbołuşly aýratynlyklary has anyk görkezýär.

Halkyň önümçilik ýaşayşy bilen baglanyşykly zatlaryň üsti arkaly hem ilatyň haýsy hojalyk görnüşi bilen meşgullanandygyny, nähili senet görnüşleriniň bolandygyny, haýsy kärleriň has ýaýrandygyny, milli egin-eşiklerinde nähili matalaryň ulanylandygyny, keşdeleriň görnüşlerini we beýleki maglumatlary öwrenip bolýar.

Halkyň dilinden ýazylyp alynýan etnografik maglumatlar ruhy medeniýetiniň hem bilim çeşmelerini berýär. Däp-dessurlary öwrenmek, ýazmak, ylmy taýdan seljermek etnografiýanyň esasy iňňän möhüm taraplarynyň biridir. Döwrebap tehniki serişdeleriň kömegi bilen (wideoýazgy, ses ýazgy we beýlekiler), etnografik ýazgylar arkaly halkyň ruhy durmuşynyň ýagdaýlary bolan däp-dessurlar, adatlar, ynançlar, folklor surata düşürilýär, ýazga geçirilýär.

Döwrebap çeşmelerden internet maglumatlary hem etnografik barlaglarda ulanylýar. Ýöne olary hem, edil ýazuw çeşmeleri ýaly, seljermegi başarmaly, ýagny etnografik maglumatlar birnäçe beýleki çeşmelerde beýanyny tapmaly (üç we ondan köp çeşmede). Hususan, etnografik ylmy edaralara, muzeýlere, ylmy neşirlere, arhiwlere degişli internet maglumatlary has ygtybarly hasaplanylýar.

Etnografik barlaglaryň netijesinde maddy medeniýetiniň zatlary muzeýiň etnografik ýygyndylarynyň esasyny düzýär. Etnologiýanyň ylym hökmünde ösmeginde etnografik muzeýleriň uly orny bardyr. Türkmenistanyň Döwlet muzeýinde Etnografiýa we ölkäni öwreniş muzeýi, welaýat merkezlerinde taryhy we ölkäni öwreniş muzeýleri açyldy. Şeýle-de Türkmen halysynyň milli muzeýi, Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýi, Türkmenistanyň Milli Ak bugdaý muzeýi özleriniň eksponatlary bilen halkymyzyň maddy we ruhy mira-

syny görkezýärler, saklaýarlar, olar babatynda ylmy barlaglary geçirýärler.

Etnografik çeşmeleriň ýene-de bir möhüm toplумы bar, ol hem ylmy we ylmy-amaly makalalar. Türkmen halkynyň we dünýä halklarynyň etnografiýasyna degişli makalalar ýörite ylmy žurnallarda we döwürleýin neşirlerde çap edilýär. Türkmenistanda ilkinji ylmy etnografik maglumatlar «Türkmen medeniýeti» žurnalynda 1927-nji ýylda çap edilip başlanýar. 1951-nji ýyldan başlap Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň ylmy žurnalynda etnografik maglumatlar çap edilýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň ylmy žurnallarynda, şeýle-de döwürleýin metbugatynda halkymyzyň baý maddy-ruhy mirasyna bagyşlanan makalalaryň çap edilmegine giň mümkinçilikler döredildi. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň «Türkmenistanda ylym we tehnika» ylmy-nazary žurnalynda taryh we etnografik makalalar yzygiderli çap edilýär. Şeýle-de ýurdumyzda çap edilýän ylmy-köpçülikleýin, ylmy-usuly, edebi-çeper neşirlerde, žurnallarda, gündeki we hepdelik gazetlerde etnografik makalalar çap edilýär. Bu makalalarda halkymyzyň etnografiýasy boýunça gyzykly maglumatlar ýerleşdirilýär. Şeýle etnografik makalalaryň, maglumatlaryň gerimi has giňedi, olary çap edýän neşirleriň hem sany artdy. Bu bolsa halkymyzyň münýýlyklardan aşyp gelýän döp-dessurlarynyň, edim-gylymlarynyň çuňňur öwrenilmegine, saklanylmagyna ýokary döwlet derejesinde iňňän uly üns berilýändiginiň alamatydyr.

3. Edebi eserler etnografik çeşme hökmünde

Etnologiýa ylmy özüniň barlaglarynda çeşmeleriň uly toplумыny ulanýar, bu sanawda edebi eserler aýratyn orny eýeleýärler, çünki olaryň kömegi bilen halkyň etnogenezini, etnik taryhynyň döwürlerini, maddy we ruhy medeniýetini öwrenip bolýar. Etnografiýanyň obýekti hökmünde adaty-durmuşy medeniýet hyzmat edýändigini nazara alnanda, etnograf üçin edebi eseriň taryhça görä has hem möhüm çeşme bolýandygyny görmek bolýar. Hususan-da, jemgyýet kadalary, halkyň ahlak gymmatlyklary, etnik aýratynlyklar, maşgala döp-des-

surlary, medeni-durmuşy ýagdaýlar, adaty aňýet ýaly etnografik ýagdaýlar edebi eserlerde öz döwrüne mahsus aýratynlyklary bilen beýan edilýär. Ylymda bar bolan garaýşa görä, gadymy we orta asyr edebi eserleri kähalatlarda biziň döwrümize çenli saklanan ýeke-täk taryhy subutnamalar bolmak bilen, olar iňňän az derejede awtoryň hyýalyny özünde saklaýarlar we köp babatda anyk maglumatlary berýärler. Şonuň ýaly-da täze döwrüň taryhyny we etnologiýasyny öwrenmekde edebi eserler hakyky çeşmeler bolup bilerler we entek doly öwrenilmedik meselelere täzeçe garaýşy açyp bilerler.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmen medeniýeti» kitaby halkymyzyň etnografiýasyndan köpsanly ylmy maglumatlary saklaýan gymmatly çeşmesidir. Kitap uly göwrümlü iki bölümden ybarat bolup, olaryň her biri halkymyzyň maddy we ruhy medeniýetiniň taraplaryna aýry-aýrylykda, iňňän çuňňur ylmy nukdaýnazaryndan derňelýär. Dünýä ýaň salan, adamzat siwilizasiýasyna saldamly goşant goşan şäherlerimiz kitabyň sahypalarynda özüniň gaýtalanmajak medeni aýratynlygy bilen ör-boýuna galýarlar.

Kitabyň «Türkmenistan – irki ekerançylyk we şäher medeniýetiniň watany» diýen babynda hormatly Prezidentimiz taryhy ylma möhüm subutnama bolup girjek açyşlary edýär we olary anyk taryhy maglumatlar bilen delillendirýär. Kitabyň «Jeýtun medeniýeti» babynda ak bugdaý, Orta Aziýada ilkinji ekerançylyk guruly bolan daşdan ýasalan kätmen Jeýtun medeniýetiniň inkär edip bolmajak medeni subutnamasy hökmünde anyk görkezilýär. Gadymy ata-balarymyzyň zehin-başarnygyndan, döreden we kämilleşdiren hojalyk işjeňliginden, nesilden-nesle geçirilen ekerançylyk bilimlerinden hem-de halk seleksiýasyndan ak bugdaý döredi hem-de ýaşayşyň özgermegine getirdi. Bu babatda suw desgalarynyň, kãrizleriň, guýularyň ähmiýeti uly bolupdyr.

«Türkmen medeniýeti» eserinde türkmen topragynyň Müsür, Mesopotamiýa, Hindistan, Hytaý ýaly ilkinji siwilizasiýanyň, medeni ösüş-özgermeleriň mekany bolandygy birnäçe gadymy şäherleriň mysalynda subut edilýär. Altyndepe şäher-döwleti, Goňurdepe, Nusay, Merw, Köneürgenç – bu şäher medeniýetleriniň seljermesi kitapda anyk, ygtybarly maglumatlaryň üsti bilen görkezilýär. Gadymy taryhçylaryň, geograflaryň, akyldarlaryň sözleri «Oguznama», «Gorkut ata»

eposlaryndan alnan mysallar bilen delillendirilýär. Hormatly Prezidentimiz taryhy ylmy barlaglary alyp barmakda türkmen halkynyň döreden edebi-taryhy mirasyna hem ýüzlenmelidigini ündeýär. Halkymyzyň taryhyna şeýle täzeçil, döwrebap nukdaýnazaryndan ýüzlenmek alymlara, ylmy işgärlere, ýaşlara uly ylmy-barlag mümkinçiliklerini döredýär.

«Türkmen medeniýeti» kitabynyň bütin dowamynda halkymyzyň döreden medeni gymmatlyklary çäksiz sarpa bilen beýan edilýär. Ata-babalarymyzyň paýhasly zehininden dörän binagärlik sungatynyň saklanylmagyna, goralmagyna ýokary döwlet wezipesi hökmünde seredilýär: *«Belent başly binalarymyzy – taryhy ýadygärliklerimizi aýawly saklamak diýmek – ýurdumyzyň medeni gözelligini goramak diýmekdir. Muňa her bir türkmenistanlynyň çuň we pugta düşünmegi zerurdyr. Çünki türkmen topragynyň her bir daban ýerinde umumadamzat taryhynyň altyn sahypalarynyň beýany bolan inňän wajyp medeni baýlyklar saklanyp galandyr... Bu beýik wezipäni ýerine ýetirmekde biziň her birimiz geljekki nesillerimiziň önünde jogapkärdir»*.

Ata-babalarymyzyň guran köşk-ymaratlary, ýaşaýyş jaýlary bilen bir hatarda türkmen senetçilik önümçiliginiň dürdänesi – ak öýüň sarpasy belent bolupdyr. «Türkmen medeniýeti» kitabynyň «Neçjarçylygyň asly agaçdandy» diýen babynda hormatly Prezidentimiz türkmen halkynyň agaç ussachylygyna uly baha berýär we ak öýüň gurluşyny etnografik aýratynlyklary bilen beýan edýär. Eserde ak öýüň döremeginde türkmen topragynyň gözeli tebigatynyň, ösümlük dünýäsiniň, daşky gurşawyň, türkmenleriň ekologik tejribesiniň esasy orny tutandygy baradaky wajyp ylmy netijä gelinýär. Halkyň medeni gymmatlyklarynyň döremeginde daşky gurşawyň möhüm ornunyň bolandygyny türkmenleriň milli egin-eşikleriniň görnüşleri, milli tagamlarynyň köpdürlüligi hem görkezýär. Müňýyllyklaryň dowamynda dörän, kämilleşen, ýönekeý we şol bir wagtda gelşikli döredilen türkmen egin-eşikleri gymmatly estetik hili özünde jemleýär. Türkmen milli tagamlarynyň görnüşleri bolsa halkymyzyň ösüş taryhynyň irki döwürlerinde döredilip, köp babatda tebigy şertlere, ýöredilen hojalygyň görnüşlerine esaslanypdyr.

«Türkmen medeniýeti» kitabynyň etnografik çeşme hökmünde inňän ygtybarlydygyna onuň «Kilim – täsin göllere beslenen sungat»,

«Gülli keçe – ak öýüň görk-zynaty», «Milli mata önümleri–älemgoşar ýüplükleriň simfoniýasy» baplaryndaky aýdylan ylmy pikirler doly derejede güwä geçýär. Bu baplarda taryhy, etnografik, edebi maglumatlar milli mirasýň üstüni ýetirýärler, her gelinýän ylmy netije anyk mysallar bilen delillendirilýär. Türkmeniň kämil senetleri bolan küzegärlik, nakgaşlyk, demir ussachylygy, zergärçilik eserde olara mahsus bolan öz-boluşlylygy, gaýtalanmajak aýratynlyklary bilen seljerilýär.

«Türkmen medeniýeti» kitabynyň ikinji bölümi türkmeniň ruhy medeniýetiniň gymmatlyklaryna bagyşlanýar. Bu bölümde türkmen halkynyň parasatly döp-dessurlary ör-boýuna galýar. Halkyň maddy we ruhy medeniýetini öwrenmek etnografiýanyň esasy ugry bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde, maddy we ruhy gymmatlyklar, olary döredýän usullar, adamzadyň geljegi üçin olary nesilden-nesle geçirmek, ulanyp bilmek medeniýetini emele getirýär. Kitapda maddy we ruhy medeniýetiň sazlaşygy, biri-biriniň üstüni dolmagy şeýle etnografik jähtden anyk düşündirilmegi möhüm ylmy kesgitleme bolup durýar.

Eseriň ikinji bölüminiň «Kämilligiň çägi ýok», «Halk döredijiliği – milli ruhuň altyn hazynasy» baplarynda hormatly Prezidentimiz halkymyzyň şöhratly geçmişiniň, ajaýyp şu gününüň, buýsançly geljeginiň ruhy dünýäsiniň ykrarnamasynyň «Oguznama» ýordumyndan gözbaş alýandygyny beýan edýär. Milli Liderimiz «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» dessanlarynyň, şahyrana döredijilik eserleriniň, nusgawy edebiýatyň türkmen halkynyň etnik taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak çeşmedigini, bu taryhy nukdaýnazardan ygtybarly eserlere ýüzlenmelidigini nygtaýar.

Türkmen halkynyň parasatly döp-dessurlary kitabynyň «Çörek ruhy mukaddeslikdir», «Myhman ataňdan uly», «Türkmen saçagynyň sahawaty», «Türkmen hatyra edebi» atly baplarynda ähli gözelligi, saldamllylygy, paýhaslylygy bilen beýan edilýär. Kitabyň «Çörek ruhy mukaddeslikdir» babynda hormatly Prezidentimiz talyp ýyllarynda ýaşululardan eşiden Baýram hanyň çörege sarpa goýşy baradaky rowaýaty ýatlaýar. Döp-dessurlaryň türkmenlerde neslegeçijilik milli ýörelgesi bu ýatlamada anyk görünýär. Hormatly Prezidentimiziň «Çaý – melhem hem ylham» kitabynynda türkmeniň myhmansöýerlik döp-dessurlary beýan edilýär.

Türkmen halkynyň gadymy aýdym-saz sungaty «Türkmen medeniýeti» kitabyňyň «Toý-baýram döwresi», «Aýdym-saz – jadyly gudrat», «Halk oýunlary – gözelligi we milli edep mekdebi» bablarynda bütin aýdyňlygy bilen görkezilýär. Hormatly Prezidentimiz bir ýaşulynyň bu babatda aýdan nesihatyny ýatlaýar. «Türkmen medeniýeti» kitabyňyň etnografik ähmiýetiniň ýene-de bir gymmatly tarypy – onuň sahypalarynda şeýle ýatlamalaryň ençemesiniň barlygydyr, çünki halklar baradaky ylmy esasy we ygtybarly maglumatlar halkyň dilinden ýazylýar. Milli Liderimiziň «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy» atly kitabynda türkmen halkynyň saz sungatynyň parahatçylygy döredýän sungatdygy, onuň halkymyzyň durmuş filosofiasynyň esasy bolup durýandygy köpsanly taryhy mysallaryň üsti bilen subut edilýär.

Eseriň «Seýisçilik – şan-şöhretly sungat» babynda türkmeniň dünýä medeniýetine goşant goşan ahalteke bedewi, şeýle-de türkmen alabaýy, aw tazysy, şikär guşlary ýaly gymmatlyklary barada aýdylýar. Ata-babalarymyzyň zehininden dörän we müňýyllyklaryň dowamynda kämilleşen seýisçilik sungaty barada hormatly Prezidentimiz türkmeniň ahalteke bedewine bagyşlanan ýene bir gymmatly taryhy-etnografik ähmiýetli eseri bolan «Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz» atly kitabynda ýazýar.

Hormatly Prezidentimiziň türkmen halkynyň maddy-ruhy medeniýetine, milli mirasyna bagyşlanan eserleri gymmatly taryhy-etnografik ähmiýete eýe bolmak bilen, bu babatda nusgalyk çeşmeleriň hataryna degişlidir. «Türkmen medeniýeti» kitaby halkymyzyň taryhyndan, etnografiasyndan, medeniýetinden, sungatyndan gymmatly çeşme hökmünde ylma girmek bilen, birnäçe ugurlaryň çäginde ýerine ýetirilýän ylmy barlaglaryň möhümdigini görkezýär. Kitabyň ylmy maglumatlara baý, olar babatynda guwandyrjy, täze pikir ýöretmeleri öňe sürýän, beýan edilişi babatynda halkymyzyň maddy hem ruhy medeniýetiniň utgaşdyrylmagy bilen ýazylan ilkinji eserdigini aýratyn bellemelidir.

Her bir uly we hatda göwrümi boýunça uly bolmadyk edebi eser halkyň adaty durmuşyny görkezýän taryhy we etnologik çeşme bolup biler. Şeýle-de taryh edebiýatyň, edebiýat bolsa taryhyň üstüni ýetirýär diýen düşünje bar. Ondan ugur alynsa, edebi eseriň taryhy-etno-

grafik çeşme hökmünde ähmiýetlidigini görmek bolýar. Köp babatda taryhyň, etnologiyanyň we edebiyaty öwrenişini, beýleki jemgyýetçilik ylymlaryň (sosiologiya, psihologiya we ş. m.) araçagında durýan meseleleri edebi eserleri getirmezden çözmek kyn, hatda mümkin hem däl. Şoňa görä-de etnograf üçin edebi eser ilki bilen halkyň medeniýetini öwrenmek boýunça çeşme bolup durýandygyny bellemeli. Edebi eser etnograf üçin wajyp taryhy çeşme bolup durýar, çünki belli ýeriň we döwürüň anyk durmuşy şertlerini beýan edýär, şeýle-de eseriň awtoryna döwürdeş wagtyň, durmuş gurşawynyň anyk şekilini görkezýär. Şol bir döwür we onuň wakalary barada maglumat berýän başga-da çeşmeleriň bar bolmagy beýleki bir çeşmäniň ähmiýetini peseltmeýär. Edebi eserlerden etnografik maglumatlaryny almaklygyň we seljerilmeginiň birnäçe usulyýetleri bar: taryhy modelirleme, düzüm we gurluş usuly, deňeşdirme, matematika-statistika usuly. Ynandyryjy we obýektiv netijeleri almak üçin edebi çeşme beýleki etnografik çeşmeleriň dürli görnüşleri bilen birlikde ulanylmalydyr.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň asyrlaryň jümmüşine uzaýan ajaýyp milli medeniýetini, sungatyny, dilini, edebiyatyny, taryhyny ylmy esasynda öwrenmäge giň ýol açyldy. Şu nukdaýnazardan türkmen halkynyň etnografiýasy boýunça maglumatlary saklaýan edebi eserleriň inňän gymmatly ähmiýeti bardyr. Dünýäniň ylmy-medeni ösüşine mynasyp goşant goşan beýik türkmen alymlarynyň, ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň döredijiliginiň, ylmy we edebi mirasynyň ähmiýeti bimöçberdir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow halkymyzyň edebi mirasynyň öwrenilmegine uly üns bermek bilen: «*Türkmen halkynyň taryhynda Azady, Magtymguly, Andalyp, Kemine ýaly çuňňur filosofiýa, ýiti pähim-paýhasa ýugrulan ajaýyp eserleri peşgeş beren söz ussatlary az däl. Nusgawy şahyrlarymyzyň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek, türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaqlary alyp barmak öňde duran möhüm meseleleriň biridir*» diýip belleýär.

Halkymyzyň köp asyrlaryň dowamynda paýhas eleginden geçirip, nesillerden-nesillere miras goýan ajaýyp ruhy we maddy gymmatlyklaryny, medeniýetini, döp-dessurlaryny öwrenmekde edebi eserler möhümdir. Eposlar, rowaýatlar, nusgawy şahyrlaryň döredi-

jiligi, çeper edebiyat, ertekiler, nakyllar, atalar sözi... bularyň hemmesi türkmen halkynyň etnografiýasyndan bahasyna ýetip bolmajak çeşmelerdir. Meşhur türkolog A.N. Samoýlowiç: «Türkmenleriň geljekki taryhçysy bu halky öwrenmekde arassa taryhy çeşmeler bilen birlikde türkmen halk rowaýatларыny hem hasaba alsa gerek» diýip, edebi eserleriň taryhy çeşme hökmünde ähmiýetine uly baha beripdir.

Edebi eserlerde çeper dil arkaly halkyň durmuşynyň wakalary beýan edilýär. Däp-dessurlar, hojalyk görnüşleri, maddy medeniýeti bolan milli egin-eşikler, tagamlar, ýaşaýyş jaýlary, bezegler, şeýle-de, adatlar, ynançlar ýaly gündeki ýaşaýyş emele getirýän taraplaryny iňňän aýdyňlyk bilen görkezýär. Çeper eserlerde ýazylan zamanasynyň äheňi, jemgyýetçilik gatnaşyklary, şol döwrüň taryhy hadysalary, adamlaryň durmuş-ýaşaýyş şekili şöhlelendirilýär. Türkmen edebiyaty bize gadymyýetden başlap, şu günümüze çenli halkymyzyň durmuşyndan habar berýär. Türkmenleriň halk eserleri bolan «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly eposdyr dessionlarynda, nusgawy şahyrlaryň eserlerinde, häzirki zaman milli edebiyatymyza ata-babalarymyzyň parasatlylygy ör-boýuna galýar.

Türkmen halky öz däp-dessurlaryny iň gadymy döwürlerden bäri kämilleşdiren halkdyr. Pähimdar türkmen halkynyň ata-enäni sylamak, Watana wepaly hyzmat etmek, ula hormat, kiçä hemaýat etmek, ejizi goldamak, goňşulary bilen hemişe mähirli, hoşniýetli gatnaşyklarda bolmak, ýetişen ogul-gyzларыny il hataryna goşmak, ýaş zehinlere haly-palyk etmek ýaly gadymy дәpleri iň irki asyrlardan gözbaş alyp gaýdyýar. Däp-dessurlary öwrenmek, ýazmak, ylmy dolanyşyga girizmek, saklamak boýunça etnografларыň önünde wajyp wezipeler durýar.

Türkmen halkynyň baý medeni mirasyny öwrenmekde ýene-de bir gymmatly çeşmeler toplумы bar, ol hem nusgawy şahyrlarymyzyň döredijiligidir. Edebi-çeper eserleriniň etnografik çeşme hökmünde mümkinçilikleri örän ýokary derejededir. Etnografiýаныň ylmy özeniň ilki bilen adaty-durmuşy medeniýeti bolýandygyny nazara alsak, etnograf üçin çeper edebiyatyň taryhdan has möhümdigini görmek bolýar. Etnografik bilimleriniň çeşmesi hökmünde çeper edebiyat şu aşakdaky ýagdaýlar boýunça maglumatлары berýär: edep-terbiýe, ynsanyň özüni alyp barmagynyň nusgasy, ahlak gymmatlyklary, etnik taýdan özüňe düşünmeklik, maşgala-nika gatnaşyklary, medeni-dur-

muşy wakalary, eserde suratlandyrylýan gahrymanlaryň ýaşayan daşky gurşawy, adaty dünýägaraýyş, maşgala durmuşy, günde ki durmuşynyň ýagdaýlary, özüni alyp barmagyň kadalary we ş.m. Bu jähtden türkmen nusgawy edebiyatynyň akyl ýetirijilik, öwrenijilik gymmatlygy bimöçberdir. Halkyň däp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny, maddy-ruhy mirasyny öwrenmekde nusgawy edebiyatyň tapylgysyz orny bardyr, bu eserlerde halkyň durmuşy çeper söz bilen beýan edilýär.

Türkmenleriň etnografiýasy boýunça, gadymy däpleri barada maglumatlar gahrymançylykly halk eserleri bolan «Oguznama», «Görogly» ýaly eposlarda has hem köpdür. «Oguznama» eposynyň türkmen halkynyň edebi ýazuw ýadygärlikleriniň ilkinjisidigi hakyn-da alymlar belleýärler. Bu eserde türkmenleriň maddy we ruhy medeniýetine degişli köpsanly maglumatlar bar. Oguz hanyň türkmenidigi, türkmeniň nesil daragtynyň taryhy hökmünde ýazylandygy bu gadymy eseriň ençeme ýerinde aýdylýar. «Oguznamada» köpsanly anyk etnografik maglumatlar beýan edilýär. Epos ençeme asyrlardan bäri alymlaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. Epos türkmen halkynyň etnogenezini, taryhyny, oturymly ýerlerini, guran döwletlerini, maşgala gatnaşyklaryny, toý däp-dessurlaryny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak taryhy, etnografik ähmiýete eýedir.

«Oguznamada» türkmenleriň döwlet gurmak, il-ýurduny gormak, gahrymançylyk däpleri bütin aýdyňlygy bilen görkezilýär. Türkmeniň parasatly edim-gylymlary eposda ör-boýuna galýar. «Oguznamanyň» senelenişi dogrusynda birnäçe ylmy garaýyşlar bar. Mysal üçin, belli taryhçy A.A.Bernştam «Oguznamada» baş taryhy döwri saýgaryp, olaryň iň gadymysynyň VI asyrdan has irki döwre degişlidigini ýazdy. Alym D.Nuralýew türkmen edebiyatynyň oguz döwrüni V–XII asyr aralygy diýip hasaplapdyr.

«Oguznamanyň» taryhy-etnografik seljermesi wajyp ylmy mesele bolup durýar, çünki eposda türkmenleriň parasatly däp-dessurlarynyň, edim-gylymlarynyň anyk beýanyny görýäris. Watany söýmek, ene-atany hormatlamak, myhmansöýerlik, lebzihalallyk, dogruçyllyk, birek-birege kömek bermek, gahrymançylyk, mertlik, döwlet gurmak däpleri ýaly türkmeniň süňňüne ornaşan milli häsiýetleri öz beýanyny tapýar.

Eposdaky wakalardan görnüşi ýaly, türkmenlerde döwlet gurmagyň ýörelgeleri gadymy döwürlerden gaýdýar. Eposyň ilkinji sahypala-

rynda Türkmenistanyň «kyrk dört derwezeli şäherleriniň» bolandygyny, türkmenleriň «düýp» sözüniň manysy «öý we meretebe», «beýgi» bolsa «döwlet ýolbaşçysy» diýmegi aňladandygy barada söhbet açylýar.

Eposyň bütin dowamynda soltan, patyşa, beg, atabeg, hökümdar, emir, ýolbaşçy, döwlet sütüni, wezir, ilçä, şeýle-de il, halk ýaly döwlet gurluşyny görkezýän sözler, ilatyň kärlerini görkezýän adalgalar gabat gelýär. Welaýat, etrap, diwan, geňeş, ähti-peýman, karar ýaly eposdaky döwlet gurluşyna degişli sözler hem türkmenleriň durmuşy barada habar berýär. Eserde türkmenleriň parahatsöýüji goňsuçylyk däbiniň gadymylygyny görkezýän sahypalary köpdür.

«Oguznamada» ilçä ugratmak däbi barada hem iňňän anyk maglumatlar bar. «Oguz han... özüniň gelenini habar bermek üçin Müsüre we Dymşyga ilçileri iberdi. Her ilçä bilen ýüz kişi ugratdy... Özüniň alty ogluny belledi. Ol töwerege ýetdiler. Tekur (ýurduň hany) «Bu ne leşgerdir?» diýip, sormak üçin ilçä iberdi. Ol wagtda adat şeýle-di. Hiç kim ilçä zyýan ýetirmezdi. Oguzyň oglanlary Tekuryň ilçisini görüp, olar bilen sözleşdiler». Eposyň bu şahasynyň dowamynda ýer-ýurt atlaryna, ata-babalarymyzyň halkara gatnaşyklary, ilçä ugratmak däbi baradaky maglumatlara duş gelmek bolýar.

Eposda türkmenleriň edep-terbiýe däpleriniň hem mysallary giňden beýan edilýär. Eposyň esasy pikiri gahrymançylyk, il-ýurt, Watan goragy, mertlik bolup durýar. Şeýle-de ene-atany sylamak, ula hormat goýmak, kiçigöwünlilik, ýaşulularyň pendini tutmak ýaly däpler nusgalyk derejede görkezilýär. «Oguz... Kerk we Başgyryň tarapyna sapar etmek kararyna geldi. Şonda mün öýli oguzyň goşunda jemlendiler. Olaryň arasynda köpügören, akylyly we paýhasly bir kişi bardy. Onuň adyna Buýşy hoja diýýärdiler. Atasy ogluna diýdi: – Siz bilmeýän ýoluňyza barýarsyňyz. Araňyzda bolsa, başyňyza bir müşgil iş düşende, ony çözüp biljek bir dana garry kişi hem ýok. Meni öz ýanyňyzda saklaň. Bir gün derdiňize ýarar men... Buýşy hoja suwsuz çölde Oguz hana, onuň halkyna dana maslahaty bilen suw çykardy. Oguz ol işi görüp, oňa köp sowgatlar berip, ony il ýurtçusy etdi». Eposdan getirilýän bu sözlerde türkmen mahsus bolan ýaşulularyň maslahatyny diňlemek, ony berjaý etmek däbi görkezilýär.

Eposyň dowamynda Oguz hanyň ýurduna dolandygy we ol ýerde köp ymaratlary gurandygy beýan edilýär. Oguz hanyň soňra

göç edip, Derbendi Şudyt tarapa rowana bolýandygy, ol ýerde birnäçe wakalary başyndan geçirýändigini, soňra Derbendiň ilatyna köp enaýatlar we mähribanlyklar edýändigini barada aýdylýar. «Oguz han raýaty goramak we hasyl toplamak üçin emeldarlar belläp, olara hem söz we göwünlikler berdi». Bu bölek ata-babalarymyzyň irki oturymly kökleri, binagärçilik däpleri, halkara gatnaşyklary barada habar berýär. Eposdan etnografik dolulygy bilen tapawutlanýan şeýle ençeme maglumatlary almak bolýar.

Türkmeniň edep-terbiýe däplerinde ata sözünden çykmazlyk, onuň maslahatyna eýermeklik inňän gadymy döwürlerde esaslanyp, şu günlerimize çenli ýetendigini eposyň wakalary subut edýär. «Oguznamada» türkmenleriň döwlet gurmak ýörelgeleriniň möhüm sütüni şeýle beýik we parasatly sözlerde jemlenýär: «Bu bolsa döwlet berkligine esas we at-abraýymyza söýeg bolsun» (Oguznama. A., 2001).

Alymlaryň bellemesine görä, «Gorkut ata» eposy türkmen durmuşynyň gadymy döwürlerinden tä XVI–XVII asyrlara çenli wakalarynyň öz içine alýar. Eposda häzire çenli ähmiýetini saklaýan halk nakyllary we atalar sözleri köpdür. Olar oguz türkmenleriniň pähim-parasatly halk bolandygyna şaýatlyk edýär. Oguz türkmenleriniň edep-terbiýe ýörelgeleriniň häzirkiki türkmen döp-dessurlarynda dowam edýändigini görkezýän köpsanly mysallar bar. Türkmen halkynyň kämil döp-dessurlaryndan habar berýän bu eserde Watany goramak, ösüp gelyän ýaş nesli batyrgaý, gaýduwsyz, dogruçyl, adamkärçilikli terbiýelemek, toý däbiniň dessurlary, doglan çaga at goýmak, myhmansöýerlik ýaly köpsanly edim-gylymlar ör-boýuna galýar.

Türkmeniň naýbaşy toýlarynyň biri – nika toýy eposda gudaçylyk, geňeş toýy, toýda bagşy aýtdyrmak, tüýdük çalmak, göreş tutdurmak, altyn gabak atdyrmak ýaly dessurlar bilen inňän anyk beýan edilýär. Türkmen milli egin-eşikleri dogrusynda maglumatlar hem eposda bardyr. Gyzyly reňkiň türkmen halkynyň maddy medeniýetinde, amaly-haşam sungatynda, milli egin-eşiklerinde ýörgünlidigini eposdan görmek bolýar. Gözbaşyny münýýlyklardan alyp gaýdýan döp-dessurlarymyz «Gorkut atada» inňän anyk suratlandyrylýar. Epos oguzlaryň ýaşayşynyň we durmuşynyň beýany hökmünde ygtybarly etnografik çeşmedir.

«Görogly» eposy türkmenleriň halk döredijiliginiň meşhur ýadygärligidir. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallalary bilen halkymyzyň mirasynyň sarpalanýan ajaýyp döwründe «Göroglynyň» ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna goşulmagynda taryhy hakykat bardyr. «Türkmen medeniýeti» kitabynda mähriban Arkadagymyz şeýle belleýär: *«Asyrlaryň dowamynda ussat bagsylaryň zehini, ylhamy hem-de pähimi siňen, türkmen halkynyň durmuşyny, ykbalyny, sözünüň hem-de sazynyň şirinlik gymmatyny dünýä ýaýýan «Görogly» eposynda danalyk, wepadarlyk, adalatlylyk, halallyk, rehimdarlyk, edermenlik, mertlik, ruhabelentlik ýaly kämil ahlak sypatlaryna eýe halk gahrymany Görogly beg aldym-berdimli söweşlerde egri gylyjy, ýaýy bilen bir hatarda gara gazma dutarynda hem watansöýüjiligi we ynsanperwerligi dabaralandyýar».*

Bu halky eserde türkmeniň milli häsiýetini emele getirýän, durmuş pelsepesini düzýän parasatly döp-dessurlary, edim-gylymlary, nusgalyk ruhy gymmatlyklary aýdyň şöhlelenýär. Eposda getirilýän: «Adyň ýedi ýaşardan, ýetmiş ýaşara çenli adamlaryň dilinde ebedi gezsin, adyň ýeriň teýinde ýatmasyn... Göroglynyň at-owazasy ýalança dolup galan» ýaly sözler bu eseriň bütindünýä gymmatlygyna, ähmiýetine ata-babalarymyzyň şol irki döwürlerde hem aňryýany bilen düşündiklerine güwä geçýär. Eser nusgalyk derejede bolanda, ol öz dörän yerinden has alyslarda hem dilden-dile geçýän ruhy çeşmä öwürülýär. Bu babatda «Görogly» eposy egsilmez many-mazmuna eýedir.

«Göroglynyň» taryhy-etnografik taýdan seljerilmegi möhüm mesele bolup durýar, çünki bu eserde türkmen durmuşynyň anyk beýanyny görmek bolýar. Watany söýmek, ony duşmandan goramak, lebzihalallyk, dogruçylyk, uly-kiçini sylamak, birek-birege sarpa goýmak, myh-mansöýerlik ýaly eposyň bütin dowamynda görkezilýän ruhy gymmatlyklarymyz üýtgezsiz dowam edip gelýär, nesillerimize geçýär.

Eposyň wakalary türkmenleriň döwlet gurmak ýörelgelerini anyk görkezýär. Muňa eserde duş gelýän «patyşa, beg, soltan, töre, baştutan, wekil, han, atabeg, guşbegi, diwanbegi, mäter» ýaly döwlet gurluşyny görkezýän sözler, «atşynas, seýis, bakgal, maldar, söwdagär, garawul, çopan, zergär, ussa, aşbaz, çäýpurşy, gassap, tebip, suwçy, harrat, mirap, mürze» ýaly kesp-kär aňladýan adalgalar şaýatlyk ed-

ýär. «Maslahat, geňeş, il, ilat, märeke, äht, kasam, möhür» ýaly sözler bolsa halkymyzda döwlet gurmak ýörelgesiniň gadymdan gelýändigini görkezýär. Eposdan görnüşi ýaly, türkmenlerde harby gatlak hem bolupdyr, eserde duş gelýän harby-goşun atlary muňa şaýatlyk edýär. Şeýle-de ýarag atlary bolan «top, şemhal, çaraýry, zammyrak, keýmir ok, ýaşyl naýza, gylaç, düýrme» ýaly sözler duş gelýär. «Görogly» eposynda ata-babalarymyzyň söweş tilsimlerine ýokary derejede erk edendigini beýan edýän parçalara duş gelmek bolýar. Muňa mysal edip, aşakdakylary getirmek bolar:

Kösäniň: «Seniň bilen at üstünden naýzabazlyk, oýunbazlyk edeýli diýsek...» diýen sözleri atyň üstünde söweşmekde Göroglynyň hiç kime başartmaýandygyny görkezýär. Şeýle-de ol: «At üstünde dest bermediň, göreşde dest bermediň sen» diýip, Göroglu ýüzlenip aýdýar. «Görogly» – gahrymançylyk eposy, onuň üçin söweş esbaplarynyň atlandyrylyşy eserde köp duş gelýär. Türkmen söweş gahrymanynyň harby lybasy dolulygyna diýen ýaly agzalyp geçilýär: altyn ýakaly sowut, golçak, tuwalga, şemşer, aýpalta.

Türkmenleriň atyny taryplaýşy we oňa hormat goýşy eposda şeýle beýan edilýär: «Gyratyň ýirgimi dört dürli ýörişi bardy. Emma şu gün saýlap, täze bir ýigrimi başinji ýörişi tapdy... Şol wagt Gyra-tyň sagrysynyň üstünde bir käse süýt goýsaň, onuň gaýmagy bozuljak dälidi». Türkmenleriň atynyň «günary ýonasy, tylla gaýyşly eýeri, zereşan seçekli köýnekçesi, güderi köpçüni, jüp aýly tegmesi, ganjygasy, ýantanapy, uýan-gamçysyna çenli» bezelendigine eposda beýan edilýän wakalar şaýatlyk edýär. Atyň «guýrugyny gaçary düwüp, Gyr aty münüp, «gury säpjin» diýen ýörişi» bilen Görogly ýola düşýär. In gadymy türkmen halysy hökmünde belli bolan, b. e. öňki V asyr bilen senelenilýän, 1949-njy ýylda Altaýdan tapylan Pazyryk halysynda hem atyň guýrugy edil Gyra-tyňky ýaly daňlan görnüşinde şekillendirilipdir. Ata-babalarymyzyň söweş tilsimlerinden biri – Göroglynyň gyljy almaga gidende, ussalaryň synagyndan geçmegi, ýagny «ýedi piliň sapyny hatarma-hatar» goýup, naýzany geçirmegi täsirli we anyk suratlandyrylýar.

Türkmenleriň gadymy oturymly kökleri, hojalyk görnüşleri eposda öz beýanyny tapýar. Elbetde, eseriň epiki beýan edilişi bu barada maglumatlary doly bermeýär. Ýöne «Görogluda» getirilýän

galla atlary: bugdaý, arpa, jöwen, dary, bürünç, ýer eýeçiliginiň we ekinleriň görnüşleri (wakýf, düme), suwaryş desgalary (aryk, kâriz), tagamlaryň atlary (gowurga, şüle, mäşewe), çörek (gömme çörek, külçe, gatlama, çelpek, tamdyrlama), ýag we ýag öndürilişine degişli sözler (künji, alaçaly ýag, juwaz), miwe we bakja önümleriniň atlary (alma, kişmiş, gawun) ata-babalarymyzyň gadymy ekerançylyk medeniýetinden habar berýär. Şeýle-de ekerançylyga degişli «Künji ek-ýän tohumyň müň gelsin. Öküziň ýörgün ekeni, kündäň düşgür ekeni, demriň kesgir ekeni» diýen aýtgylar eposda duş gelýär.

Türkmen zenanlarynyň öý işleri barada «Göroglyda» şeýle maglumatlar bar: «ýargyjak dartdyrmyşyn, degirmen üwedermişin, tamdyra nan ýapdyrmyşyn». «Egren igiň, dokan dolagyň, alaçaň» ýaly setirler dokmaçylyk barada habar berýärler. Dillere sena bolan türkmen myhmansöýerligi barada eposyň bütin dowamynda diýen ýaly aýdylýar. Mysal üçin, Jygaly begiň, Göroglynyň yeňnesi Gülendamyň çatmada 40 galandary myhman alyşlary şeýle beýan edilýär: «Gülendam iki synyny biline çalyň, bilegini çyzgap, Gün galandan tä erte çäş galynça, myhmanlara hyzmat etdi». Eposda türkmenleriň maldarçylyk, awçylyk hojalygy barada hem maglumatlar bar. Ak ýaý, «guşun göterip, sülgün awuna» çykmak ýaly setirler aw gurallaryna we tilsimlerine degişlidir.

Türkmen milli tagamlary, egin-eşikleri barada eposda gymmatly maglumatlar duş gelýär. Mysal üçin, ýahna, çiş kebab, tamdyrlama, işleme, dograma, gömme, gaýnatma, çorba, çekdirme, palaw, kabla, süzme, mäşewe ýaly tagamlar; çal, gök çay, gara çay ýaly içgiler; petir, gatlama, çelpek ýaly çöregiň görnüşleriniň atlary bar. Milli egin-eşikleriň görnüşlerinden: mele don, assardaş don, gunduz sopbaç, seçekli ýaglyk, ýumşak tirme, ýüpek köýnek, mawut çäkmen, zerli tahýa, şemli guşak, ýüpekli don, ýektaý, mesi ädik agzalýar.

Eposda türkmenleriň asyrlary aşyp, şu günlerimize çenli üýtgemän saklanan toý dessurlarynyň biri «Agaýunus... öz zerli-zerli geýimlerini hem alyp, aýna-daragyny hem alyp, bukja salyp» ýaly setirlerde görkezilýär. Şu günlerimizde hem durmuşa çykýan gyz ýany bilen hökman aýna-daragy salnan bukjany alyp gidýär.

«Görogly» eposynda türkmen öýüniň içki bezegine degişli maglumatlar beýan edilýär. Göroglynyň toýuna taýýarlyk göründe, öýüň

zenanlara degişli böleginiň taýýarlanylşy suratlandyrylýar: «Içerini syryp, süpürip, tekemetleri çarpara taşlap, gowy haly-palaslary taşlap, tekçelerde akly-gyzly almalary hatar-hatar goýuşdyryp petikledi. Ysly güllerden gysdyryşdyryp, törde bir ýalkyja arjanam getirip söýäp goýdy». Ýa-da: «Ýaraglarynam sypyrşdyryp, aýryşdyryp, jaýyň içine kakylan haçjaly agaçlardan ildirdi-de, ýerine arkaýyn geçip oturdy». Sypa diýlip atlandyrylýan, dynç almak, ýatmak üçin niýetlenen, otagyň, bagyň içinde gurulýan beýiklik agzalary. Şeýle görnüşli, kerpiçden gurlan, ýerden 30–35 sm ýokarylygyna saýlanyp duran sypany türkmen arheologlary Şähryslamda geçiren gazuw-agtaryş işlerinde tapdylar we ony XII–XIII asyrlar bilen senelediler.

Öýüň içiniň ter güller, owadan miweler bilen bezelişi aýratyn üns bererliklidir. Öýüň diwarlarynda ýörite niýetlenilen tekjeleriň göz önünde tutulmagy, nagyşlanan agaç sandygyň-arjanyň goýulmagy, öýüň içiniň dört tarapyna (çarpara) düşekleriň, haly-palaslaryň ýazylymagy, egin-eşikleriň otagyň içinde rejelenip goýluşy türkmenleriň öýüň içki bezegine, tämizligine hemişe uly üns berendigini aňladýar.

«Görogly» eposynda saz gurallarynyň birnäçesiniň atlary agzalary. Dutar, gyjak, balaman, kernaý, surnaý, çiniňiräbap, argulum, nagara, rubab ýaly saz gurallary türkmeniň aýdym-saz medeniýetiniň iňňän kämildigine, halkymyzda bagşy-ozanlara sylag-hormatyň belentdigine aňryýany bilen güwä geçýär. Bagşylaryň dilden-dile geçiren eposynyň diňe namalarynyň özi münlerçe setirleri emele getirýär.

Türkmenleriň milli häsiýetine mahsus bolan rehimdarlyk, geçirimlilik, kiçigöwünlilik barada «Görogluda» anyk mysallary görmek bolýar. «Gaçany kowujy bolma» ýa-da «Ejize gany bolmak namardyň işi» ýaly eposdaky nakyllar hem bu babatda häsiýetlidir.

Eposyň terbiýeçilik, öwüt-ündew gory iňňän belentdir. «Başa iş düşende gaty giň, gaty sabyrly bolmalydygyny, aljyraman, darykman iş etmelidigini atasy Jygalybeg Göroglu ýaşlygyndan öwredipdi» ýaly edep-terbiýä degişli aýtgylar, timsallar eposyň bütin dowamyny yzarlaýar. Ata-babalarymyzyň pähim-paýhasyndan dörän nakyllaryň we atalar sözünüň eposyň içinden eriş-argaç bolup geçmegi eseriň terbiýeçilik ähmiýetini has hem çuňlaşdyrýar. «Ýagşyny görmek – jennet», «Taryp etmek sogap», «Barlynyň bazary ýanynda», «Är

lebzinden, koý – bogazdan», «Hatarda ner bolsa, ýük ýerde galmaz», «Mestde akyl bolmaz», «Kasas kyýamata galmaz», «Ýaryşda atdan, ýyrtyşda gurtan, mal ýagdaýyny gartan, söweşi mertden», «Yhlasa – myrat», «Bir ýagşylyk, bir ýamanlyk undulmaz», «Atylan ok daşdan gaýtmaz», «Ilçä, habarça ölüm ýokdur», «Ýigit gerek asyl zatdan, hünär öwrense ussatdan», «Gelene gel diýmek bar, git diýmek ýok», «Eliň bilen edeniň egniň bilen çekersiň», «Zelesiň ýarysyndan gaýtmak hem peýda», «Müň gaýgy bir iş bitirmez», «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz», «Köne duşman dost bolmaz, gara keçe ak bolmaz» ýaly nakyllar we atalar sözi eposyň edep-terbiýe ähmiýetiniň belentliginden habar berýär.

Eposda türkmenleriň halkara gatnaşyklary barada maglumatlar bar: Arabystan, Osman, Häzirbegjan, Yrak, Rum, Balhy-Badahşan, Ysphyhan, Nişapur, Nisbijahan, Sewziwaç, Lossan, Töwriz, Şirwan, Germiýan, Bagdat, Halap, Hyry, Damgan, Harazmin ýaly ýer-ýurt atlary, eposyň dowamynda duş gelyän etnonimler türkmenleriň gadymyýetden dünýäniň ýakyn we alys ýurtlary, halklary bilen gatnaşykda bolandygyny görkezýär (Görogly. A., 2012).

«Görogly» eposy türkmen halkynyň taryhyny, guran döwletlerini, dünýäniň halklarynyň arasyndaky taryhy ornuny, halkara gatnaşyklaryny, oturymly ýerlerini, kämil maşgala gatnaşyklaryny, parasatly döp-dessurlaryny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak taryhy, etnografik ähmiýete eýedir.

Türkmen halkynyň etnografiýasyny öwrenmekde nusgawy şahyrlarymyzyň goşgularynyň iňňän möhüm orny bardyr. Çünki bu eserlerde halkymyzyň parasatly döp-dessurlary, edim-gylymlary, baýramçylyklary we durmuşynyň beýleki taraplary barada çeper dilde beýan edilen anyk maglumatlar saklanýar.

Hormatly Prezidentimiz akyldarlaryň, nusgawy şahyrlaryň edebi mirasyna mynasyp baha bermek bilen «Medeniýet halkyň kalbydyr» atly kitabynda: «*Zeminiň medeni, ruhy galkynyşlarynyň taryhynda Muhammet Horezmi, Abu Sagyt Abul Haýyr, Abu Nasr Faraby, Abu Reyhan Biruny, Ibn Sina, Mahmyt Kaşgarly, Mahmyt Zamahşary, Hoja Ahmet Ýasawy, Nejmeddin Kubra, Baýram han, Nurmuhammet Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy, Mämmetweli Kemine, Mollanepes ýaly ýüzlerçe alymlarymyz, akyldarlarymyz, şa-*

hyrlarymyz, sungat ussatlarymyz öçmejek yz galdyrdylar, ylym we döredijilik dünýäsinde uly meşhurlyga eýe boldular» diýip ýazýar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň goşgulary möhüm etnografik çeşmedir. Döwletmämet Azadynyň «Wagzy-Azat» eserinde asyrlaryň eleginden geçen, türkmenе mahsus bolan terbiýeçilik дәpleri öр-боýuna galýar. Ýaş nesle terbiýe bermekde, parasatly öwüt-ündew pikirlerе diýseň baý bu meşhur eser özüniň terbiýeçilik ähmiýetini, çuňňur many-mazmunyny şu günlerimizde-de saklaýar. Azadynyň öwüt-ündew hökmünde ýaşlara nygtaýan borçlary olary watansöýüjilik, ynsanperwerlik, mertlik, päk ahlakly, ata-enesine we töwek-daşyna sylag-hormatly, sowatly bolup ýetişmeklerine gönükdirilipdir. Onuň ýazan eserinde perzentleriň ata-enelerine borçlary biçak manylylygy, hiç wagt könelmejek hakykaty bilen terbiýeçiligiň belent nusgasyna öwrüldi. Azady «Ene-atany razy etmegiň beýanynda «perzentleriň olara hyzmatyny, hormatyny gaýgyrmaly dældigini, emri-permanlaryny tutmalydygyny, gadagandan daşda durmalydygyny, ene-atanyň razylygy bolmasa, sapara gitmeli dældigini, möhümini gijä galman bitirmelidigini nygтаpдыr. Ol ýene onlarça perzent borçlaryny sanamak bilen, düşnükli we şol bir wagtda belent goşgy setirleri bilen öwüt berýär.

Türkmenlerde çagada ýaşlykdan ýokary ahlak düşüňjeleri terbiýelemeklige inňän uly üns berilýär. Halkymyzyň parasatly terbiýeçilik дәplerinde çagany terbiýelemekde nesihat, görelde, mähir, öwüt-ündew, düşündirmek ýaly nukdaýnazardan ugur alynýar. Bu babatda nesilbaşymyz Oguz han, Gorkut ata, Görogly ýaly gahrymanlar baradaky eposlara, dessanlara, halk döredijiliginiň дүрдәnelerine ýüzlenmek mynasyp orun alypдыr.

Türkmen halkynyň terbiýeçilik дәplerinde ynsanyň öz üstünde işlemäge ýadamaly dældigi, hemişе ýagşy häsiýetlere ymtymalydygy, gowy görelde eýermelidigi nygtalypдыr. Bu terbiýeçiligiň ýokary nusgasy türkmenlerde gadymyýetden gözbaşyny alyp gaýdýar. Azadynyň «Wagzy-Azat» eserinde bu terbiýe ýörelgesi бүтин аýдыňlygy bilen görünýär. «Ýagşy bar ýerinde bolmagaý dawa/ Ýagşylar sözünde köp bolar peýda» diýmek bilen, Azady ýagşylyga, hoşniýetlilige, jemgyýetiň agzybirligine çagyрýar. Ynsanyň öz üstünde irginsiz işlemek, ýagşy görelde eýermek, ata-baba gelýän дәp-dessurlara daýan-

mak, halkyň tanymal şahsyýetleriniň durmuş ýoluny ýörelge edinmek ýaly düşüňjeler türkmenleriň terbiýe döplerinde uly orun tutýar. Kämillige alyp barýan bu ýörelgeleriň möhümdigine parasatly pederlerimiz aňryýany bilen düşüňipdirler.

Türkmende jemgyýetiň wajyp meseleleriniň köpçülik bolup, maslahatlaşyp, geňeşip çözülýändigini «Wagzy-Azatda» bütin aýdyňlygy bilen görkezilýär: «Maslahatsyz iş puşeymanlyk bolar/ Ýene akyl kesmez, köp kynlyk bolar/ Köplük bolsa, her biri bir söz aýdar / Akylly är köpüň sözünü tutar». Türkmenleriň parahatsöýüji, ylalaşdyryjy, pähimli milli häsiýeti Azadynyň şu setirlerinde inňän anyk görünýär: «Ok ýa naýza bilen bitmedik işi/ Geňeş birle bitirse bor, eý, kişi /Özgäni ýakmak – özüňe tokmak bolar».

Azady Watany söýmek, zähmet çekmek, töwerek-daşy özgertmek, gurmak ýaly zatlary ündeýär: «Biliň bu dünýäni ekin meýdany/ Gapyň bolma, tap haýyr işden peýdany/Goý, bilsin ýollarda köpri salanlar/ Gije-gündiz üstüne rehmet ýagar». Şahyr ekin ekmeğini, hasyl almagyň halky bolçulyga, bagtyýarlyga, rowaçlyga eltýändigini nesihat edýär. «Ekin ekse barça raýatlar eger/ Ýer saňa bihasap hasyl eçiler». Azadynyň «Ýöne aldamağyn pany jahanda», «Kim ot ýakar, özi bişer», «Akylly är köpüň sözünü tutar», «Sogap ýokdur sahylykdan ileri» ýaly türkmeniň atalar sözüne, nakyla öwrülen setirleri uly terbiýeçilik manysyna eýedir. Şeýlelikde, Döwletmämet Azadynyň eserleri türkmen halkynyň terbiýeçilik döp-dessurlaryny öwrenmekde wajyp etnografik çeşmedigini görmek bolýar.

Magtymgulynyň şahyrana dünýäsi tutuş halkymyz, aýratynam, ýaş nesillerimiz üçin bahasyna ýetip bolmajak terbiýe mekdebi bolup gelýär. Onuň goşgularynda türkmen halkynyň merdanalygy, ynsanperwerligi, mertligi, jomartlygy, gyz-gelinlerimiziň haýalylygy, çeperligi, gözəl keşpleri çeper surat ýaly şekillendirilendir. Haýsydyr bir ýurtda okyjy türkmeni ýakyndan tanajak bolsa, akylдар şahyrymyzyň:

Ol merdiň ogludyr, mertdir pederi,
Görögly gardaşy, serhoşdyr seri,
Dagda-düzde kowsa, saýyatlar, diri
Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň –

diýen ajaýyp setirlerini okaýmalydyr.

Magtymguly Pyragy öz goşgulary bilen türkmen ýaly gadymy halkyň beýik terbiýeçisine öwrülen milli şahyrdyr. Beýik akyldaryň sygyrlarynyň belent pähimi XVIII–XIX asyr türkmen durmuşyna iňňän uly täsir edipdir. Onuň sygyrlarynda halkymyzyň milli häsiýeti, döp-dessurlary, edim-gylymlary bilen bir hatarda, milli egin-eşikleri, şaý-sepleri, söweş esbaplary, tebigat gözellikleri, haýwanat dünýäsi, hoştap howasy uly çeperçilik, ussatlyk bilen suratlandyrylandyr. Magtymgulynyň goşgulary türkmeniň ençeme nesillerini watansöýüjilik, ynsanperwerlik, mertlik, päk ahlaklylyk, birek-birege hemaýatkärlik, ýaşululara hormat goýmaklyk, ýaşkiçilere hossar bolmaklyk döpplerinde terbiýeläpdir.

Nurmuhammet Andalyp türkmen edebiyatynda «Leýli-Mejnun», «Ýusup Züleýha», «Babaröwşen», «Zeýnelarap» ýaly dessanlary, «Oguznama», «Nesimi», «Sagdy-Wakgas», «Kysaýy Fyrgun» ýaly taryhy poemalary, halkyň durmuşy, öz ýaşan döwri bilen baglanyşykly eneçeme çeper goşgulary ýazan ussat şahyrdyr. Onuň dessanlarynda, poemalarynda, sygyrlarynda taryhynyň saklanylyşy, okyjylara gadymy döwriň anyk wakalaryny çeper sözün üsti bilen ýetirişi bellärliklidir. Çeper eserde taryhylyk diňe bir olarda taryhy şahslaryň ýaşayş durmuşlarynyň anyk beýan edilişi bilen birlikde, öz döwriň adamlarynyň oý-pikirleriniň, edim-gylymlarynyň, ýöreden döp-dessurlarynyň, aň-düşünjeleriniň derejesiniň suratlandyrylyşynda hem anyk görünýändir. Şahyryň eseri nusgalyk derejesinde bolanda, onda taryhçy, edebiyatçy, etnograf, dilçi, geograf, sungaty öwreniji alymlar, bagşylar, sazandalar, suratkeşler üçin ylham çeşmesi bolmagynda galýar. Bular babatda görnükli şahyrymyz Andalyp hem egsilmez miras goýup gidipdir.

Türkmen edebiyatynyň nusgawy şahyry Mollanepes öz eserlerinde dürli çeperçilik serişdelerini iňňän ussatlyk, etnografik, taryhy, geografik, maglumatly şeýle takyklyk bilen ulanandygy, adam ykbalý, jemgyýetçilik gatnaşyklary barada dogry pikir ýöretmeleri şahyryň öz döwriň uly alymy bolandygyna şaýatlyk edýär. Mollanepesin «Tapylmaz», «Bu jahanda tapylmaz», «Haýrana galar», «Görsem diýer», «Serbeser» ýaly ençeme goşgularynda nusgawy edebiyatymyзда ilkinji gezek ulanylyan onlarça meňzetmelere, etnografik aňlatmalara, geografik atlara duşmak bolýar. Şahyryň «Tapylmaz» goş-

gusy etnografik taýdan gyzyklydyr. Nusgawy şahyryň bu goşguda tutuş Türkmenistanyň, Orta Aziýa sebitiniň, dünýäniň şol döwürdäki oba-şäherleriniň geografik atlaryny goşgy setirlerine ussatlyk bilen girizişi haýran galdyrýar. Mollanepes il-gün, gahrymançylyk, watançylyk, türkmen bedewi barada goşgulary döretdi. Ol goşgular Watany söýmeklige, päk, ynsanperwer bolmaklyga, merdanalyga, belent adamkärçilige çagyryýar. Etnograf üçin nusgawy şahyryň eserlerinde türkmen halkynyň maddy-ruhy medeniýetine degişli anyk maglumatlar bardyr.

Şeýlelikde, türkmen edebi eserlerinden görkezilen birnäçe mysallaryň üsti bilen olaryň halkymyzyň maddy we ruhy medeniýetini öwrenmekde gymmatly çeşme bolýandygyny aňrýany bilen görmek bolýar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň parasatly başlangyçlary bilen türkmen halkynyň gadymy we müdimi mirasynyň öwrenilmegi ata-babalarymyzyň döreden milli gymmatlyklarynyň saklanylmagynda, dikeldilmeginde, nesillerimize geçmeginde iňňän wajyp ähmiýeti bardyr. Etnografik çeşmeleriň geriminiň giňemegi bolsa bu babatda ylmy barlaglaryň ýokary ylmy derejede alnyp barylmagyna ýardam edýär.

II BAP

TÜRKMEN HALKYNYŇ MADDY MEDENIÝETI WE HOJALYK GÖRNÜŞLERI

1. Türkmenlerde ekerançylyk hojalygy: däpler we dessurlar

Türkmenleriň dürli taryhy döwürlerdäki hojalyk görnüşleri hakynda işleri etnolog alymlaryň birnäçesi alyp bardylar. Türkmenleriň ilatynyň iň gadymy döwürlerdäki hojalygy hakyndaky ilkinji maglumatlar arheologlaryň geçiren derňewlerinde we ýazan işlerinde beýan edilýär. Bu babatda Günorta Türkmenistanda M. Ý. Massonyň ýolbaşçylygynda GTAKE-niň (Günorta Türkmenistanyň arheologik kompleksleýin ekspedisiýasy), Demirgazyk Türkmenistanda S. P. Tolstowyň ýolbaşçylygynda işlän Horezm arheologik-etnografik ekspedisiýasynyň bitiren hyzmatlary örän uludyr. Ady tutulan ekspedisiýalaryň çap eden köp jiltlik ylmy işlerinde Türkmenistanyň ýerli ilatynyň eýýäm neolit döwründe ekerançylyk we maldarçylyk hojalygynyň bolandygyny subut edýän arheologik tapyndylar öz beýany tapdy. XX asyryň II ýarymynda türkmen we rus arheologlaryndan A. Gubaýewiň, Ö. Berdiyewiň, H. Ýusubowyň, T. Hojanyýazowyň, M. Ý. Massonyň, W. M. Massonyň, W. I. Sarianidiniň we beýleki alymlaryň geçiren arheologik barlaglarynda biziň ata-babalarymyzyň utgaşykly ekerançylyk – maldarçylyk hojalygyny ýöredendigi taswyklanýar. Ekerançylyk hojalygy barada aýdylanda, Türkmenistanyň çäklerinde suwarymly ekerançylygyň taryhyna degişli ylmy derňewler, gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri, täze açyşlar, taryhy ýazuw ýadygärlikler, halk arasyndan ýygnalan maglumatlar, suw desgalarynyň irki eýýamlardan bäri saklanyp galan atlary, halkyň dilinden ýazylyp alnan rowaýatlar – bularyň hemmesi Türkmenistanda ekerançylygyň iňňän gadymy döwürlerde dörändigini açyp görkezýär.

Türkmenistanyň ýerlerinde geçirilen arheologik gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri Watanymyzyň gadymy ekerançylyk medeniýetiniň dörän ýerleriniň biridigine güwä geçýär: biziň eýýamymyzdan öňki VII–VI müňýyllyklarda neolit zamanyna degişli Jeýtun medeniýeti Türkmenistanda ilkinji ekerançylygyň ýüze çykan ýeri hasaplanylýar.

Şol wagta çenli ýabany ösýän ösümlikleriň dänelerini ýygnaý ýimit hökmünde peýdalanylýan gelen adamlar indi emeli usulda şol ekinleri ösdürip ýetişdirmeklige girişipdirler. Şeýlelikde, täze daş asyrynda Türkmenistanyň ýerlerinde adamzat jemgyýetiniň taryhynda uly ösüşe – siwilizasiýa aýak basylyar.

Bu barada akademik W. M. Masson şeýle ýazýar: «Biziň eýýamymyzdan öňki VI müňýyllykda Günorta Türkmenistanyň çäklerinde Orta Aziýanyň we dünýäde iň gadymylaryň biri bolan gadymy ekerançylyk medeniýeti gülläp ösüpdir. Jeýtun adyny göterýän, has oňat öwrenilen we Aşgabatyň 30 kilometirlik demirgazyk-günbatarında ýerleşen ýadygärlik, tutuş medeniýet «Jeýtun medeniýeti» diýip at alypdyr. Şol döwürde hojalygyň esasy bolup ekerançylyk hyzmat edip, ýazyň ýagyş-ýagmyrny saklaýan çöketlik meýdanlarda ýeke däneleýin bugdaý ekilipdir».

Türkmenistanyň çäklerinde biziň eýýamymyzdan öňki V–IV müňýyllyklarda (eneolit eýýamy) dörän Änew medeniýeti, Namazgadepe, Garadepe ýadygärlikleri we Göksüýri oazisi ekerançylygyň gülläp ösen ýeri hasaplanylýar. 1903–1904-nji ýyllarda amerikaly alym R. Pampelli Änew depelerinde gazuw-barlag işlerini geçirýär. Alymyň arheologik barlaglarynyň netijesinde ilkinji gezek ak bugdaýyň däneleriniň tapylmagy ata Watanymyzyň çäklerinde ýaşan ilatyň mundan 5 müň ýyl öň hem öz gallasyny ekip-orup alandygyny görkezdi.

Türkmen halky ekerançylykda dürli suwaryş desgalaryndan peýdalanylýpdyr. Olardan jykыр barada aýdylanda ol, esasan, Türkmenistanyň demirgazyk we gündogar çäklerinde giňden peýdalanylýpdyr. Jykыр pesdäki suwy ýokary çykarmaga hyzmat edýän gural bolup, onuň ady işläp duran wagty çykarýan sesinden emele gelipdir. Jykырlar dürli görnüşli bolupdyr: ýeliň güýji, suwuň güýji, malyň güýji bilen işleýän jykырlar. Olaryň ýörite jykыр golçalary bolupdyr. Ol palçykdan bişirilip ýasalan küýze görnüşli, ortasy göwrümliräk jürdekdir. Jykырsalma diýlip jykыр küzeleriniň nowa guýýan suwy akdyrylýan salmasyna aýdylypdyr. Jykырýap diýlip jykырnyň suw alýan ýabyna aýdylypdyr.

Ýurdumyzyň dag eteklerinde kãrizler has giňden peýdalanylýpdyr. Kãriz suwy õrãn arassa bolup, şonuň bilen birlikde almasy juda köp zãhmeti talap edipdir. Bu suw ulgamyny dõretmegiň baş maksat

dy ekerançylyk hem-de suw üpjünçilik bilen bellibir çuňluklarda ýerleşýän suwlary ýerasty akaba salmak arkaly ýeriň ýüzüne çykarmak bolupdyr. Sebäbi geçmişde Köpetdagyň uly bolmadyk dag çeşmeleri Ahal hem-de Etek sebitleriniň ekin ýerlerini suwarmak üçin ýeterlik bolmandyr. Şonuň üçin hem bu ýerlerde kâriz gurmak işi giň gerime eýe bolupdyr. Kârizler, adatça, dag eteklerindäki beýik baýyrlardan aşaklygyna uzalyp gidýän suw ulgamy görnüşinde gurlupdyr. Kâriz gazmak işinde ussalar ähli zady öňünden hasaplapdyrlar, hatda, göräýmäge, ýönekeýje hasap edilýän zatlary hem gözden salmandyrlar. Kâriz gazmaga howanyň salkyn möwsümlerinde, ýagny güýz ýa-da ýaz aýlarynda girişilipdir. Köne kârizlerde abatlaýyş işlerini geçirmek işi ussalar ýokary çykanlarynda sowuklamazlyklary üçin tomus aýlary amala aşyrylypdyr.

Kâriz – bu dag gatlaklaryndaky ýerasty suwlary ýokary çykaryp, ekerançylykda peýdalanmak üçin gazylýan guýularyň, ötükleriň ulgamydyr. Ýeriň astynda uzynlygyna gazylýan ötük her 25–30 metrdan dikligine gazylýan guýa birikdirilipdir. Guýy we ötük gazylandaky daşdyr palçyk, gum gowa salnyp, çarh bilen çekilip çykarylypdyr. Kâriziň gözbaşyna «peşgar» diýlip aýdylypdyr. Kâriz suwunyň ýeriň ýüzüne çykýan ýerine bolsa «jalawa» diýlipdir. «Söw» diýlip kâriz guýularynyň suwunyň akyp geçýän ýoluna aýdylypdyr. Şeýle-de derýalardan kanallar, nowhanalar gazylyp, uly bentler – suwaryş desgalary gurlup, ekerançylygyň ösmegine giň mümkinçilikler döredilipdir.

Türkmen halkynyň irki döwürlerden bäri ekerançylyk bilen meşgullanyp gelýändigini olaryň bu kâr bilen baglanyşykly dâp-dessurlarynda-da görmek bolýar. Gadymyýetde türkmenleriň ekerançylyk hojalygy bilen bagly bolan, ylaýta-da, ýyllyk ekerançylyk möwsümi bilen bagly bolan dessurlaryň, dâpleriň, ynançlaryň we baýramçylyklaryň köpsanlysy bolupdyr. Ekerançylyk dessurlary, dâpleri we ynançlary, ilkinji nobatda, bol hasyl almaga, tebigy heläkçiliklerden (ýelden, suw joşgunlaryndan, ýangyndan) ekinleri saklap galmaga gönükdirilen bolupdyr.

Türkmen ekerançylarynyň esasy hemaýatkäri (piri) Babadaýhan hasaplanypdyr, emma şeýle-de bolsa, ekerançylygyň dürli ugurlarynda ýeliň, ýagşyň pirleri-de bolupdyr. Türkmenlerde ýeliň piri hökmünde Haýdar baba, ýagşyňky – Burkut baba hasaplanypdyr.

Ekerançylyk dessurlarynyň, däpleriniň, ynançlarynyň we baýramçylyklarynyň aglaba köpüsi türkmenlerde Babadaýhanyň hatyrasyna guralypdyr. Bu bolsa türkmenlerde hem edil Gündogaryň beýleki halklarynda bolşy ýaly, zähmet kultunyň eýýäm gadymy döwürlerde Babadaýhanyň keşbinde kemala getirilendigini görkezýär.

Ekerançy türkmenlerde ýap gazmak, kanallary arassalamak bilen bagly dessurlar bolupdyr. Kanal, ýap gazmak, arassalamak işi her ýylda ekişiň öň ýanynda köpçülikleýin bolup ýerine ýetirilipdir. Köpçülikleýin geçirilýän gazy-haşar işini haşar dessury diýip atlandyrypdyrlar. Ol işe gatnaşýanlara «haşarçy» diýlipdir. Bu iş ýerine ýetirilende dürli döp-dessurlar berjaý edilipdir. Haçanda haşarçylar aryk arassalap haýsydyr bir köprä ýetenlerinde, işçileriň biri eline pili alyp, onuň üstüne çörek goýup, şony tutup oturmaly eken, kim köprüden geçse, çörekden döwüp alyp, pul goýmaly eken, eger kimiň puly bolmasa, özi işleşmeli eken. Şol geçegçileriň beren pullaryndan haşarçylar iýmit alnypdyrlar. Eger-de kimde-kim kadany bozup, pile pul goýman gitse, onda pil tutup oturan zoraýakdan hak almaly eken. Şonuň üçin pil tutup oturan pälwan, dogumly adamlardan goýlupdyr. Miraby suwa taşlamak dessury – onda ýazda kanal gurlanda ýa-da köne aryk arassalananda iş doly gutarandan soň, oňa suw goýberipdirler. Şonda duýman durka, miraby suwa itekläpdiler. Bu dessur kanalyň suwunyň bol bolmagy üçin ýerine ýetirilipdir.

Gadymyýetde ekerançy türkmenlerde birnäçe gadaganlyklar hem bolupdyr. Köne adatlara laýyklykda käbir hojalyklarda aýy ekinler ekilmändir: sogan, sarymsak, burç we käbir beýleki ekinleri (nar, hoz, bägül we beýlekileri) ekmeklik halanmandyr.

Ekerançylygyň ýyllyk möwsüminiň başlanmagy bilen ýerleriň sürüm işleri başlanypdyr. Türkmenleriň gadymy dessurlaryna görä, ýerleriň sürüm işlerinde halk senenamasyňa laýyklykda her aýyň 9, 19 we 29-nda ýyldyzyň ýerleşşi nazarda tutulyp başlanypdyr. Şonuň üçin hem türkmenlerde bu günlerde ýer sürüm işlerine başlamaklyk (sürüm işi, guýy gazmak, pil bilen ýer agdarmak, kätmen bilen işlemek, dokma stanogy üçin ýere gazyk dikmek, jaýyň düýbünü tutmak we beýlekiler) gadagan edilipdir.

Türkmenlerde ýer sürüminiň ilkinji günü bilen bagly bolan özboşlyk dessur bolupdyr. B.H. Karmyşewanyň maglumatlaryna laýyk-

lykda, ekerançy-täjikler ýer sürüminiň ilkinji gününde öküzleriniň şahyny ösümlük ýagy bilen ýaglapdyrlar. Bu döp soňlugy bilen özbek ekerançylaryna hem geçipdir. Bu sürüm döwründe işleri ýeňilleşdirmek we bol hasyl almaklyk maksady bilen berjaý edilipdir. Günorta Türkmenistanyň ýerlerinde ýaşayan türkmenler öküzleriniň şahyna künji ýagyny çalyppdyrlar, bu olaryň boýnunyň boýuntyrykda ýitip gitmezligi üçin zerur bolupdyr. Bu dessur ýöne ýere ýüze çykan, eýsem iş ýüzünde wajyp bolupdyr.

Däneli ekinleriň, bakja ekinleriniň we ýer eýeçiliginiň beýleki görnüşleriniň ekişini türkmenler: «Bismilla rahman rahym! Biziň elimiz däl, Babadaýhanyň eli, biriň müň bolsun!» diýen sözler bilen başlapdyrlar. Däneli ekinleriň ekişini kada boýunça bu işde tejribesi bolan ýaşulularyň biri başlapdyr. Ol hem ekişiň öň ýanynda günorta tarapa bakyp, Babadaýhanyň ýoluna bir janly goýun aýtjakdygyna wada beripdir. Etnograf A. Orazowyň berýän maglumatlaryna laýyklykda, türkmen ekerançylary däneli ekinleriň ekişini köp çagaly, ýaşuly erkek adamlara ynanyppdyrlar.

Türkmenleriň dessurlaryna laýyklykda, ekiş wagtynda ekin ekilýän ýere gelen we deňinden geçip barýan hökmany suratda ekiş geçirip ýörene bol hasylyň bolmagyny arzuw etmeli eken: «Tohumyň müň bolsun!». Muňa laýyklykda, oňa jogap hökmünde «Aýdanyň gelsin» ýa-da «Taňry ýalkasyn» diýmeli bolupdyrlar. Sumbar sebitinde ýaşayan türkmenlerde bolsa, munuň ýaly ýagdaýda «Tohum başy ýokary» diýmek ýörgünli bolupdyr. Oňa jogap hökmünde «Duşman başy aşak» diýlipdir. Şeýle dilegleri kähallatlarda Ahal oazisinde hem eşitmek bolýar, olarda «Tohum başy ýokary» diýilse, «Omyň işalla» ýa-da «Duşman başy aşak» diýlip jogap berlipdir. Ekişe giren daýhanlara «Biriň müň bolsun», jogabyna: «Aýdanyň gelsin» ýa-da «Tohumyňa bereket», jogabyna: «Ömrüňe bereket» diýlipdir. Bol hasyly arzuw etmegiň ýene-de şeýleräk görnüşi hem bolupdyr: «Tohumyňa bereket, biriň müň bolsun», jogabyna: «Kabul bolsun» we ş.m. diýlipdir. Bu dilegler ekerançy daýhanlaryň neneşi derejede bol hasyl almaga umyly bolandyklaryna şaýatlyk edýär we ekerançylyk işleriniň goragçysy bolan Babadaýhanyň hemaýatyna daýanandyklaryny görkezýär.

Ekiş, ýygys we ş.m. bilen bagly bolan beýleki döplerde has-da giňden ýaýran dessurlaryň hatarynda «ýowar» diýlip atlandyrylyp, ol bilelikde birek-birege goldaw, kömek bermek arkaly alnyp barylýan köptaraply iş bolupdyr. Däbe görä, goňşular we obadaşlar bir-birlerine habar edip, ýer sürüpdirlir, bugdaý ýygypdyrlar we beýleki hojalyk işlerini bilelikde ýerine ýetiripdirler. Olar bir günlük ýa-da ýarym günlük kömege çagyrylyp, hemaýat edipdirler. Ähli işler tamamlanandan soňra ýowaryň eýesi ýowara gatnaşyjylary datly tagamlary bilen naharlapdyrlar. Bu dessur diňe bir ekerançylyk üçin däl, eýsem, maldarlar we balykçylar üçin hem ýörgünli bolupdyr. Ol türkmenleriň arasynda häzirkä günlerde-de bardyr.

Türkmen ekerançylarynyň käbir toparlarynda öňki döwürlerde ekişiň tamamlanyş günü hem bellenişdir, ol «tohum bitdi» diýlip atlandyrylypdyr. Bu baýramçylygy, adatça, ýazda ekiş gutarandan soňra belläpdirlir. Däneli ekinleriň ekişiniň tamamlanan gününde (bugdaý, jöwen we bürünç) az mukdarda däne aýryp goýup, ony üwäp, ondan gutap taýýarlapdyrlar we olary goňşulara paýlapdyrlar. Tüwi dänelerinden «süýtli aş» taýýarlapdyrlar we ondan goňşulara dadyrypdyrlar. Ýaşulularyň sözlerine görä, «tohum bitdi» dessurlarynyň tagamlaryny dadanlar hasylyň bol bolmagyna, parahatçylygyň bolmagyna özboluşly dilegler arkaly töwir galdyrypdyrlar.

Türkmen ekerançylarynyň ýene-de bir dessury «nowruz köjesi» diýlip atlandyrylýan, jöwen ýarmasyndan taýýarlanylýp, üstüne gatyk garylyp iýilýän nahar bolupdyr. Şeýle-de «nowruz ýarmasy» taýýarlanylýpdyr, ony bugdaý, et we guradylan erik kaky bilen bilelikde bişiripdirler. Ony adatça iki-üç hojalyk bolup ýa-da tutuş oba bolup taýýarlapdyrlar. Türkmenlerde täze ýyl, togsan doldy, ady bilen belli bolupdyr (ol gys paslynyň gelenine soňky togsan günün dolandygyny aňladypdyr).

Türkmenler Nowruz baýramy mynasybetli «semeni» diýlip däbe öwürülen milli tagam taýýarlapdyrlar. Bu tagamy, adatça, bütin oba bolup bilelikde ýa-da birnäçe maşgala bolup taýýarlapdyrlar. Semeniň taýýarlanylmagy tebigatdaky ähli janly zatlaryň, şol sanda otlaryň we ösümlükleriň janlanandygynyň aýdyň nyşany bolupdyr.

Baýramçylyga semeni taýýarlamak möhüm şertleriň biri bolupdyr. Ol ýaňy gögeren bugdaýyň maýsasyndan duz atman bişirilýän ta-

gamdyr. Türkmen halkynyň arasynda semeni bilen bagly şeýle matal hem bar: «Ekinini ýaş gördüm, duzsuz bişen aş gördüm».

Semeni ýaňy şinelän bugdaý maýsasyndan we undan taýýarlanylýar. Bugdaý däneleri ýörite agaç sekide goýulýar, onuň üstüne her gün suw sepeleýärler. Şineläp, maýsa bolýança garaşylýar. Soň şol maýsa alnyp döwülýär, oňa un goşulyp, goýalyp reňki üýtgeýänçä, ýagny goňur reňke öwrülýänçä gaýnadylýar. Semeni gaýnatmak örän köp zähmeti, ussatlygy talap edýär. Bu tagamy taýýarlamaklygy köp çagalý, abraýly zenana ynanydyrlar. Semeni taýýar bolandan soň, goňşy-golamlara, dost-ýarlara dadyrylýar. Semeniden datmak sogap hasaplanýlar. Halkyň ynanjyna görä, semeni gaýnadylýarka, adamlaryň arasynda gep-gybat, dawa, tersleşik bolmaly däldir.

Semeni bilen baglanyşykly yrymlar hem bar: «Nowruzda semenini ýedi öýe dadyrsaň, rysgalyň ýetmiş bolup gaýdyp gelermiş», «Semeni taýýarlanylýan wagty gögeren bugdaýyň gökje maýsasyny saçyňa, bagjygyňa daksaň, bagt getirermiş». Semeni gazandan ilkinji gezek başga gaba guýulýarka: «Meniň elim дәl, Äşe-Patmanyň eli» diýilýär. Munuň özi türkmen halkynyň Nowruza bolan çäksiz hormatyndan nyşandyr. Nowruz baýramynyň belenilmeginiň, semeniniň taýýarlanylmagynyň türkmenleriň inňän gadymy oturymly köklerinden habar berýändigini etnograflar belleýärler.

Daýhanlaryň aglabasynda has irki döwürlerden ekin meýdanyna «goragçy» dikmek dessury bolup, ol goragçy «garantga» diýlip atlandyrylypdyr. Garantgany, adatça, bakja (gawun, garpyz) ekinleri ekilen meýdanlarda goýupdyrlar. Köplenç halatlarda bolsa, ekin gözden-dilden şeýle hem haýwanlardan goramak maksady bilen haýwanlaryň (dag geçisiniň, goýnunyň we beýlekileriň) kelle süňklerini taýaga geýdirip goýupdyrlar. Kähalatlarda garantgany adam görnüşinde (köplenç, erkek adamyň sypatynda) ýasapdyrlar we oňa köne eginbaş we köne papak geýdiripdirler. Türkmenleriň bu gadymy дәp-dessuryňa käbir görnüşlerde biziň häzirki günlerimizde hem duş gelmek bolýar.

Ekerançy türkmenleriň Babadaýhan bilen bagly bolan özboluşly dessurlary bardyr. Haýsy maşgalanyň bakja ekinleri – garpyz, gawun gowy hasyl berse, gawundyr garpyzlary ýetişip başlandan daýhan ekinlerini Babadaýhanyň hormatyna il-güne dadyrmaly eken. Şun-

lukda, dadyrmak üçin dokuz gawundan üç gezek ýolup almaly eken, ýagny 27 gawun bolmaly we ähli geçenlere we obadaşlaryna hödürlemeli eken. Adatça, şunuň ýaly ýagdaýda «Babadaýhanyň gawunyny iýmäge geliň-how!» diýipdirler.

Ýene-de bir däp, ýagny goşa ösen gawun bilen baglanyşykly bolup, «goşa gawun» ýa-da «Hydyr gören gawun» diýlip atlandyrylýan dessur hem özboluşly gyzyklydyr. Daýhanlaryň haýsy hem bolsa biriniň ekininde «Hydyr gören gawun» duş gelse, onda ol şol goşa gawuny we ýene dokuz sany gowy gawuny obadaşlarynyň birine eltmeli bolupdyr. Bu dessur «goşa gawun çekmek» diýlip atlandyrylypdyr. Bu hili serpaýy alan hem öz gezeginde şoňa laýyk serpaý bilen jogap bermeli bolupdyr, köplenç halatda, bir ýaşan tokly berlipdir. Paýyny alan daýhan şol goýny Babadaýhanyň hormatyna sadaka beripdir. Şunlukda, dessura laýyklykda, kime goşa gawun getirilen bolsa, şol adam ondan ýüz öwürmeli däl eken. «Goşa gawuny» öýüň içinde görünüp duran ýerden ol tä zaýalanyp başlaýança asyp goýupdyrlar, galan dokuzysyny bolsa iýipdirler.

Türkmenlerde döwrek wagty döwlen däneleri harman atma wagtynda berjaý edilýän käbir adatlar hem bolupdyr. Adatça, dänäniň döwmesini we onuň ýele sowurmasyny iýul-awgust aýlarynda amala aşyrypdyrlar we türkmenler bu aýlary «harman aýy» diýip atlandyrypdyrlar, ýagny bugdaýyň bişendigini bilmek üçin bir hoşany döwüp alyp, ony elleriniň aýasy bilen gysyp owradypdyrlar. Soňra bir dänäni alyp dişläpdirler. Şol wagt dişiň arasynda däne pytrap giden bolsa, ony bişipdir diýip hasap edipdirler.

Orum wagtynda obada hemme ýaşlar, aýal-gyzlar bary orak arkaly ormak işi bilen meşgullanypdyrlar. Orup barýarkalar, orlan harmany ýel turup tozduрмаz ýaly pelte görnüşinde goýupdyrlar (pelte görnüşi, gyzyň örülen saçy görnüşinde bolupdyr). Soňra harmany bir takyr meýdana üýşürripdirler, harman ýygnalandan soň az-azdan bölüp alyp gapdalragynda ýörite ýerde öküzler, atlar, eşekler bilen döwüpdirler. Harman döwlende öküzleriň yzyna meýdanda bitýän ýabany garagan agaçdan basgylap, agyr agramda bolan agajy dakypdyrlar. Ol dakylan agaja çapar diýipdirler. Yzy çaparly öküzler harmanyň üstünde aýlanyp başlaýar. Ýaşuly adamlar basgylan harmany eýläk-beýläk agdaryp durupdyrlar. Ýene-de bir bellemeli zat: ökü-

ziň zyzndaky çapary agyr bolar ýaly onuň üstüne ýaş çagalar hem mündürilipdir. Harman döwülüp gutarandan soň, ýaşuly adamlar ýörite agaçdan ýasalan çarşaklar bilen ony ýelli howada sowrupdyrlar, şonda onuň samany ýeliň ugruna bir ýere toplanypdyr, dänesi bolsa hoşadan aýrylyp, aşak gaçypdyr. Her bir üşürilen harmandan 10-15 tonna däne alypdyrlar.

Harmana däne atylýarka onuň ýanyndan geçen ýa-da şol wagt daýhanyň ýanynda bolan adam hökmany suratda «Harmana bereket!» diýipdir, jogabyna «Ömrüňe bereket!» diýlipdir. Bol hasyly bilen «Çäjiňe bereket!» diýip hem gutlapdyrlar we daýhan öz gezeginde gutlanlara «Ömrüňe bereket!» diýipdir.

Etnograf alym S.Demidowyň maglumatlaryna görä, XIX–XX asyryň başlarynda türkmenleriň şemaly çagyrmak bilen bagly däpleri-de giňden ýaýrapdyr. Dänäni sowurmak üçin bellibir tizlikli şemal zerur bolupdyr. Şonuň üçin hem daýhanlar harman günü şemaly çagyrmak üçin Haýdar baba ýüzlenipdirler, olar «Haýdar, Haýdar, Haýdar...» diýip, şemalyň pirini çagyrypdyrlar. Bu dessuryň özboluşlylygy işiň dowamynda jemlenipdir, ýagny atyň, ol ýok ýerinde eşegiň tezegi başyna daňlan taýagy harmanyň golaýynda dikipdirler. Şeýlelikde, olar ýeliň pirini çagyrypdyrlar. Eger-de ýel öwsüp, başy daňlygy taýagy ýykaýsa, onda şeýle halatda sadaka edilip, ol oba arasynda paýlanylypdyr. Alym öz işleriniň birinde başgaça mysal getirýär, ýagny şemal öwsende daýhanlar bir bedre dänäni bir gyrada goýupdyrlar we ondan islän adam arkaýyn alyp bilipdir, daglyk sebitlerde bolsa däne aýak basylmaýan ýere seçelenipdir hem-de guş-gumrulara iýmlik edilipdir. Bu aýdylyp geçilen yrymlar Türkmenistanyň ilatynyň ekerançylyk bilen meşgullanýan böleginde häzir hem ýörgünli bolup, olar islegleri hasyl bolan halatlarynda sadakalar beripdirler.

Etnograf alym A. Orazowyň bellemegine görä, XIX–XX asyrlarda türkmen ekerançylarynyň arasynda döwek wagtynda dänäni arassalamak hem-de halallamak bilen baglanyşykly bolan giňden ýaýran dessurlar bolupdyr. Sebäbi däne döwlenide, öý haýwanlarynyň güýji ulanylypdyr. Bu yrym «hakgulla», «hakgulla çykmak» ýaly atlandyrylypdyr. Ekerançylar dänäni arassalamagyň indiki dessurlaryny geçiripdirler, ýagny olar däne harmandan çykandan soň, ony «çaç», «gyzyl», «çeç», «kepe» diýlip atlandyrylýan topbaga ýygnapdyrlar.

Soňra bolsa onuň üstüne kesek goýupdyrlar, ol bolsa öz gezeginde «hydyr kesegi», «bereket kesegi» diýlip atlandyrylypdyr. Haçanda dänäni haltalara gaplanlarynda, harmanda biraz däne galdyrypdyrlar, agaç çanaga ýa-da bedrä salyp, harmanyň daşyndan üç gezek aýlanydylar we ony her tarapa seçipdirler. Däneden galanyny harmanyň golaýynda bir ýere döküpdirler. Soňra bolsa ol galan dänäni haýsydyr bir bakja ekini bilen çalşypdyrlar we ony köpçülik bolup iýipdirler.

Türkmenleriň ekerançylary kada boýunça galla baýramyny beläpdirler. Ol öňki döwürlerde ähli daýhan hojalyklary tarapyndan bellenilipdir. Şunlukda, ýurduň dürli sebitlerinde bu baýramçylyk hökmany suratda ýygňalan gallanyň başynda bellenilipdir. Bu baýramçylygy döwek döwölüp, hasyl ýygňalyp, öýe doly getirilenden soňra maşgalanyň arasynda bellemeklik-de ýörgünli bolupdyr. Babadaýhanyň ýoluna janly kesip, sadaka beripdirler. Bu baýramçylyk mynasybetli milli tagamlarymyzyň naýbaşysy bolan «dograma» taýýarlanylýpdyr, ýagny täze hasylyň unundan edilen petir çörek maýdajyk görmüşde dogralyp, onuň üstüne kesilen janlynyň eti ýaýradylýpdyr. Ol aglaba halatlarda hepdäniň penşenbe güni geçirilipdir. Hasyl ýygňalýan wagtynda ekerançy daýhanlar bir-biriniňkä hasyl toýuny toýlamaga we tagamlardan datmaga barypdyrlar.

XIX–XX asyryň başlarynda etnograflaryň bellemegine görä, ekerançy türkmenleriň arasynda *uly toý* diýip atlandyrylan baýramçylyk, düzgün bolşy ýaly, oba-oba bolup bellenilipdir. Baýramçylyk naharyny we toý şagalaňyny guramaga çykaryljak çykdajyny şol bir ýabyň suwundan peýdalanýan oba öz boýnuna alypdyr. Şunuň ýaly baýramçylyklar aýratyn giňden bellenilipdir.

Türkmen gawuny

Uly toý baýramçylygy ýylda bir gezek güýzde üzümdir, gawun-garpyz ýetişen mahalynda bellenilipdir. Bu baýramçylyk döp boýunça akar suwuň boýunda bagyň aşagynda (kölegesinde) bellenilipdir. Uly toýlara iňňän köp myhmanlar gelipdir. Baýramçylygyň geçiriljek güni barada öňünden habar berlipdir. Toýa uludan desserhan

taýýarlanylýpdyr, gündiz toýda milli oýunlar geçirilipdir, ýagny at çapyşyklaryna we pälwanlaryň göreşi we beýlekiler guralypdyr. At çapyşyklaryna we pälwanlaryň göreşine gatnaşmak üçin diňe bir goňşy obalardan däl, eýsem başga oazislardan hem gelipdirler. Toý gününüň agşamy türkmenleriň meşhur bagşydyr sazandalary diňlenilipdir. Bu baýramçylyk özboluşly ählihalk şatlyk, bagtyýarlyk we medeni dynç alyş güni bolupdyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda Hasyl toýy hakyky halk baýramyna öwürüldi. Her ýylda ol Türkmenistanyň obalarynda, etraplarynda we welaýatlarynda giňden bellenişip geçilýär. Hasyl baýramynyň bellenişip geçilmegi oba zähmetkeşleriniň iň gowy döpleriniň birine öwürüldi. Bu baýramçylygyň her ýylda zygider geçirilmegi bolsa daýhanlarymyza döwlet tarapyndan bildirilýän hormatdyr syla-gyň ýokary derejesini äşgär edýär. Şeýle-de ýurdumyzyň ähli ýerlerinde her ýylda bellenişip geçilýän hasyl toýy aslyýetinde halkyň şol gadymky döp-dessurynyň dowamydyr.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň ýerlerinde ekerançylyk medeniýetiniň gadymylygyna, onuň ilatyň giňden meşgullanan kärleriniň birine öwürülendigine ylmy barlaglar we milli mirasymyzyň maglumatlary şaýatlyk edýär.

2. Türkmen halkynyň maldarçylyk hojalygy

Türkmenler gadymy döwürden bäri ekerançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Maldarçylyk türkmenleriň hojalygynda möhüm orun tutupdyr. Türkmenler gylýalary, gara mallary, saryja we garaköli goýunlary, geçileri, düýeleri idedipdirler. Çapylýan atlary ösdürüp ýetişdirmäge uly üns beripdirler. Ahal we Mary oazisinde ahalteke atlary, Köneürgençde we Etrekde ýomut atlary ösdürilip ýetişdirilipdir. Türkmenler ýyndamlygy we çydamlygy bilen tapawutlanýan meşhur ahalteke atlaryny ýetişdiripdirler.

Arheologlar we taryhçylar atyň Türkmenistanyň çäklerinde has irki döwürlerden bäri eldeleşdirilendigi baradaky pikiri öňe sürüpdirler.

Ahalteke bedewi

Taryhçy alym Ö. Gündogdyýew: «Altyndepe we Ulugdepe (Günorta Türkmenistan) obalaryndaky b. e. öňki III müňýyllygyň ikinji ýarymynda degişli gatlagyndan atyň heykeli tapyldy. Altyndepeden tapylan heykelleriň beýany ahalteke atlarynyň beýany bilen gabat gelýär...» diýip belledi. Türkmen taryhynyň dürli döwürlerinde-de bedew atlarymyzyň şan-şöhraty belent tutulypdyr. Türkmen halky bedew atlaryny milli buýsanjy, ýigitleriniň ýarany, uçar ganaty hasaplaýarlar. Halk arasynda bar bolan «Atym – ganatym», «At – ýigidiň myrady», «Säher turup ataňy gör, ataňdan soň – atyňy», «Bedew jul içinde, göwher kül içinde» diýen pähimler munuň hakykatdan hem şeýledigini subut edýär.

Türkmenler maldarçylyk hojalygynda iri we ownuk şahly mallary idetmeklige-de aýratyn üns beripdirler. Amyderýanyň aşak akymynda we orta akymynda hem-de Murgap boýunda garaköli goýunlary ösdürilip ýetişdirilipdir. Türkmenleriň garaköli baganalaryna ýurdumyzyň çäklerinden daşarda hem uly isleg bildiripdirler. Türkmen maldarlary etli-ýüňli saryja goýunlary-da ösdürüp ýetişdiripdirler. Bu tohum maly şu wagta çenli halk hojalygynda uly ähmiýetlidir. Saryja goýnuň ýüňi türkmen dokmaçylygynda, keçe önümçiliginde giňden ulanylypdyr. Türkmen halky düýedarçylyga-da aýratyn üns beripdir. Halk arasynda: «Düýe malym – dünýe malym» diýip, ýöne ýere aýdylmandyr. Irki döwürlerde düýe maly ulag serişdesi hökmünde hem giňden peýdalanylýpdyr.

Maldarlar we awçylar tarapyndan gadyry bilnen türkmen alabaý itleri hem-de tazylary oňat häsiýetleri bilen tapawutlanypdyr.

Mallar ýylyň ýaz we gys möwsümlerinde-de açyk meýdanda, ýagny öri meýdanlarda bakylypdyr. Ýylyň köp böleginde sürüler

Türkmen alabaýy

örülerde, oazislere ýa-da gumlaryň jümmüşinde bakylyp, tomsuna hasyl ýygnalandan soň, maldarlar özleriniň sürülerini obalarynyň ýakynyna sürüp getirip, mallara sypal iýdiripdirler. Mundan başga-da mallary eňnerä (däneli, bag-bakja ekinleriň orlup, ýyglyp bolnandan soňky galan meýdany) goýberip bakmak

usuly ulanylypdyr. Bu bolsa mallaryň gowy taplanmagyna getiripdir. Şol döwürde çopanlar tarapyndan ot-ıým taýýarlamak işi hem geçirilipdir. Her bir süriniň ýanynda çopan we çoluk bolupdyr. Çoluk, esasan, kömekçi hojalyk işlerini ýerine ýetiripdir. Çopan bolsa hemişe süriniň ýanynda bolupdyr.

Saryja tohumly goýunlary

Türkmen halkynyň edil ekerançylykda bolşy ýaly, maldarçylyk hojalygy bilen baglanyşykly hem döp-dessurlary we yrymlary bolupdyr. Maldarçylyk döpeleri we ynançlary beýleki maldarçylyk bilen meşgullanýan halklardaky ýaly bellibir möwsümleýin işler bilen bagly bolupdyr. Şeýlelikde, gadymy döwürden bäri dowam edip gelýän maldarçylyk döpeleriniň köpüsi «mal başynyň saklanmagyna we onuň artmagyna, dürli kesellerden sag-aman sowulmagyna, sagyma, gyrkyma ýardam etsin» diýen düşünjä eýeripdir. Günbatar Türkmenistanyň we Merkezi Garagumuň maldarlarynyň möwsümleýin göçmekleri geçmişde gyslagyň mal başynyň ýitgisiz sowulmagyna ugrukdyrylan döpeler bilen amala aşyrylypdyr.

Geçmişde türkmenlerde sähetli günlere ähmiýet berlipdir. Bu ýagdaý, ilkinji nobatda, sagat peýkamy boýunça hereket edýän ýyldyz bilen we hepdäniň günleri bilen bagly bolupdyr. Her bir hojalyk işleri döp boýunça sähetli hasaplanylýan günlerde başlanypdyr. Şonuň üçin türkmenler, adatça, ýyllyk ekerançylyk (sürüm, ekme, orum) hem-de maldarçylyk (sagym, gyrkym, tagmalama) we şuňa meňzeş işleriň başlanyşygy, jaýyň salynmagy, maşgala dabaralaryny (gelin edinmek, sünnet toý we beýlekiler) sähetli güne gabat getiripdirler. Sähetli gün diýlip türkmenleriň aglaba toparlarynda hepdäniň kesgitli günlerine, şeýle hem aý kalendarynyň senelerine aýdylypdyr.

Etnograf alym A. Orazowyň maglumatlaryna görä, Türkmenistanyň Günorta-Gündogar sebitinde ýaşayan türkmenleriň arasynda sähetli günler aýyň seneleri boýunça däl-de, hepdäniň günleri boýunça giň gerime eýe bolupdyr. Olar, adatça, şeýle diýipdirler: «şenbe güni – şow güni». Şol günde islendik hojalyk işlerine başlamak, toý we

beýleki maşgala dabaralaryny guramak, başga obalarda ýaşaýan garındaşlaryňka myhmançylyga gitmek şowly hasaplanypdyr. Maldarlaryň göçmekleri, adatça, ýyllyk möwsüminiň beýleki maldarçylyk işleri ýaly sähetli güne gabat getirilipdir. Sähetsiz günü göçmek zerur bolanda ýa-da iş ýüze çykanda, adatça, gitmeli tarapyňa duz atylypdyr ýa-da duz goýlupdyr. Halkymyzyň maldarçylyk bilen bagly birnäçe döp-dessurlary bar.

Ýyllyk möwsümi bilen bagly ýerine ýetirilýän maldarçylyk döpleriniň aglaba bölegi öý haýwanlarynyň pirleri bilen baglanyşyklydyr. Türkmen halkynda öý jandarlarynyň piri bar diýlip hasaplanypdyr. Pirleriň hatyrasyna sadakalar berlipdir. Olara mallaryň kesellän wagty, sanynyň azalmagy we beýleki ýaramaz ýagdaýlarda ýüzlenilipdir. Şeýlelikde, goýnuň, ýagny ownuk şahly malyň piri – Musa pygamber (Çopan ata), düýäniňki – Weýis baba, sygryňky – Zeňni baba, atyňky – Döldül baba hasaplanypdyr. Türkmenistanyň günbatar çäklerinde irki döwürlerde maldarlar gyslaga ýa-da ýazlaga gidenlerinde goýnuň piri Musa pygamberiň hatyrasyna sadaka berlipdir. Bu sadaka töweregiň ähli ýaşaýjylary çagyrylypdyr. Adat boýunça kesgitli tagam belenilmändir, şonuň üçin etli milli tagamlaryň biri bişirilipdir. Käbir hojalyklar bolsa çörek bişirip paýlapdyrlar. Bu döp Türkmenistanyň günorta-gündogar çäklerinde ýazlagyň birinji gününde onuň sag-aman sowulmagy üçin ýerine ýetirilipdir.

Geçmişde türkmen maldarlarynyň arasynda iň gadymy we giňden ýaýran döpleriň biri sürini otdan geçirmek bolupdyr. Bu döp türkmen maldarlarynda we beýleki käbir Orta Aziýa halklarynda bardyr. Türkmen maldarlary bu däbi mallaryň gyslamagynyň sag-aman sowulmagy hem-de nobatdaky malyň başynyň artmagy bilen baglanyşykly ýaz baýramy hökmünde belläpdirler. Bu döp gutarnykly guzy aýrymyndan soň, gyslakdan ýazlaga geçmegiň ön ýanynda ýerine ýetirilýär. Bu däbiň ýerine ýetirilmegi, adatça, türkmenlerde sähetli güne gabat getirilýär. Bu döp türkmen maldarlarynyň arasynda şeýle görnüşde ýerine ýetirilýär: aralary uly bolmadyk aradaşlykda ýowşan, selme, garagan we ş.m. iki sany ody ýakyp, olaryň arasyndan sürini ýaş mallar bilen geçirýärler. Ilki bilen çopan erkeç goýunlary geçirýär, soňra çagalar, aýallar we erkek adamlar «gyw-gyw» sesleri bilen galan sürini geçiripdirler. Süriniň yz ýanyndan oduň arasyndan mallaryň eýeleri öz maşgalalary we düýä ýüklenen emlägi bilen ge-

çipdirler. Çarwa maldarlar gyşky duralgasyny goýup, täze ýere, ýag-ny ýazlaga geçipdirler. Maldarlar şu däbi ýerine ýetirip, özlerini hem-de mallaryny köne ýerde galjak betbagtçylyklardan we kesellerden gorap bilerler diýip ynanydyrlar. Haýwanlar otlaryň arasyndan geçirilende, adatça, «Dert-bela galsyn!» diýlipdir. Agzalan bu döp Ahal sebitiniň maldarlarynda «tapyk» ýa-da «sürini tapykdan geçirmek» diýen at bilen mälimdir. Beýleki sebitlerden tapawutlylykda, Ahal sebitiniň maldarlary birnäçe ýerlerde biri-birinden 7–8 metr aradaşlykda ot ýakyp we ol oda üzärlük, duz we itiň dersini atypdyrlar. Süri geçirilende şeýle sözler aýdylypdyr: «Derdi-belasy galsyn, dünýä belasyndan saklansyn».

XIX–XX asyryň başlarynda türkmen maldarlary tarapyndan ow-nuk şahly mallardan dowar alynýan döwründe birnäçe döppler giňden ýerine ýetirilipdir. Süriniň mallarynyň sanynyň saklanmagy we köpelme-gi bilen bagly şu däbi berjaý edipdirler. Türkmenistanyň günbatar çäkleriniň maldarlarynyň arasynda dowar alynýan döwründe çopanlar döp boýunça owlak-guzynyň çeresini öz üstüne, agylyň gapysyna çalyypdyrlar, bu ýagdaýda şeýle sözler aýdylypdyr: «Goýnuň-guzynyň höwri köp bolsun, çerelesin, köpelsin». Maldarlaryň bu gadymy däbi malyň baş sanynyň artdyrylmagy üçin ýerine ýetirilipdir.

Geçmişde türkmen maldarlarynyň arasynda mal bilen bagly bolan özboluşly döppleriň biri şeýle berjaý edilipdir. Mallardan dowar alynýan döwründe çopanlar, adatça, 40 günün dowamynda saçyny, sakgalyny aýyrmadyrlar. Bu döp dölün ölüm-ýitimsiz bolmagyna ýardam eder diýip ynanydyrlar. Agzalan döp süriniň eýeleri bilen däl-de, diňe çopanlar tarapyndan berjaý edilipdir. Çopanlar bu däbi ýerine ýetirenlerinde, mallaryň ýitgisiz geçmegini üpjün edýändigini diýip ynanydyrlar. Mallaryň baş sanynyň artýan döwründe süriniň eýesiniň garyndaşlary we goňşulary «Höwri köp bolsun!» diýip ýüzlenýärler. Muňa, «Taňry ýalkasyn» diýip jogap berilýär.

Türkmenlerde geçen asyrlarda Orta Aziýanyň beýleki halklaryndaky ýaly süýt hem süýt önümleri we olaryň saklanyşy bilen bagly döppler, ynançlar we gadagan etmeler bardyr. Giňden ýaýran döppleriň içinde bu döp malyň başynyň birinji artmasýndan soň saglan süýt-den owuz süýdünüň taýýarlanylýşydyr. Owuz süýdünü taýýarlanlaryndan soňra ony goňşulara paýlaýarlar, şonda täze köpelen maly gözden goramak üçin agaç kömrünü atýarlar. Gyzykly ýeri, düýe süýdi, adat-

ça, gaýnadylmaýar. Bu ýagdaýda halkyň içinde şeýle sözler aýdylyar «Düýäniň süýdi bişirilgi, ýüni reňklenilgi». Birinji süýdi paýlapdyrlar, Zeňni babanyň we Weýis babanyň ýoluna bagyşlapdyrlar.

Türkmen maldarlarynyň arasynda maldarçylyk işleriniň ýyllyk gidişi bilen bagly berilýän sadakalar giňden ýaýrandyr. Şeýlelikde, Türkmenistanyň günbatar çäklerinde we Ahalyň maldarçylyk bilen meşgullanýan ilaty ownuk şahly malyň dowar alnandan soňky döwründe malyň başynyň artmagy üçin goýunlaryň piri Musa pygamberiň hatyrasyna sadaka beripdirler. Şonda «ak aş» diýlip atlandyrylýan dessur tagamy bişirilipdir (Günbatarda ol tagam «süýtli tüwi», Günortada «goýnuň musasy» diýlip atlandyrylypdyr). Bu tagam birinji sagymdan alnan süýtden bişirilýän tüwüli tagamdyr. Bu tagama ilkinji nobatda çopanlar we ýerli obanyň ähli ýaşajylary çagyrylypdyr. Bu döp, adatça, ýazlagda sagym döwri ýerine ýetirilipdir. Maldarlaryň düşüňjesine görä, «Ak zat alnyňa ýagşy» diýen yrym bilen baglanyşdyrylypdyr we berlen sadaka süriniň ýitgilerden we kesellerden goralmagyna we mundan beýläk-de sanynyň artmagyna ýardam berýär diýip düşünilipdir.

Türkmen maldarlarynyň süýt önümçiligi ýokary hojalyk tilsimlerinde ýerine ýetirilipdir. Adatça, ilki bilen mesge ýagy küýzä salynman, uly bolmadyk böleklere bölünip goňsulara paýlanylýpdyr. Sagym döwrüniň ahyrynda alnan mesgäni tüwi (derti) bilen eredipdirler. Dertini goňsy-golamlara paýlapdyrlar. Güýzde ýörite gorküýzelere guýlan saryýagyň birini açyp, sadaka diýip sagymçy zenanlara we beýleki ýazlaga gatnaşýanlara paýlapdyrlar. Adatça, ýazlag başlanyp, 3–4 gün geçeninden soňra süýt önümleri taýýarlanylýp başlanypdyr, olary ýazlaga gatnaşýanlaryň hemmesine dadyrypdyrlar.

Türkmenleriň gadyndan gelýän düşüňjesi boýunça süýt we süýt önümleri mukaddes hasaplanylýpdyr. Süýdi Gün ýaşandan soň öýden çykarmak halanylmandyr. Zerurlyk ýüze çykan ýagdaýynda bolsa, süýtli gabyň agzy ýaglyk ýa-da başga mata bölegi bilen ýapylýar we içine ak taýajyk ýa-da saman bölejigi atylýar. Türkmenistanyň käbir sebitlerinde oňa agaç kömrüniň bölejigini ýa-da çörek bölejigini hem atypdyrlar. Etnograf A. Orazowyň maglumatlaryna görä, Orta Aziýanyň beýleki halklarynda hem şeýle däpler bolupdyr. Täjiklerde süýt agşam öýden çykarylanda oňa kömür bölejigi atylýar we süýdi ýyl-dyzlar görmez ýaly gabyň agzyny ýaglyk bilen ýa-da mata bölejigi bi-

len ýapylýar. Eger şol däbi berjaý etmeseň, sagymyň mukdary azalar diýip yrym edilýär.

Türkmenlerde we Orta Aziýanyň käbir halklarynda çopan taýagy bilen bagly yrymlar saklanypdyr. Çopan taýagy çopana zähmet guraly hem-de gorag serişdesi hökmünde hyzmat edipdir. Çopan taýagyň kömegi bilen sürini bakýar hem-de ýabany haýwanlardan goranýar. Birnäçe yrymlar we ynançlar çopan taýagy bilen baglanyşyklydyr. Türkmen halkynda muňa degişli şeýle sözi görkezmek bolar: «Çopanyň taýagy düşsün, gelnň – aýagy». Däp boýunça çopan taýagy miwe agajyndan ýasalmandyr. Adatça, ony ýeňil we berk baglardan ýa-da gyrymsy agaçlardan ýasapdyrlar. Çopan täze işe başlanda onuň garyndaşlary we obadaşlary ony «Çopanyň taýagy düşsün!» diýen sözler bilen gutlaýarlar. Çopan «Aýdanyň gelsin» diýip jogap berýär. Maldar türkmenlerde mallar we maldarçylyk hojalygy bilen bagly başga-da birnäçe дәpler bar. Mysal üçin, mal başynyň artýan wagty goýun ýa-da geçi üçem guzlanda üçünji mal çopana ýa-da garyndaşlara berlipdir. Sygyr ýa-da düýe ekiz guzlan ýagdaýynda türkmenlerde biri çopana ýa-da garyndaşlara berlipdir.

Türkmen halky geçmişde kәriz, kanal, ýap, aryk we guýy gazmak işleriniň hem ussady bolupdyr. Kәriz, kanal, ýap, nowhana, esasan, ekerançylyk bilen meşgullanýan hojalyklarda has ähmiýetli bolupdyr. Maldarçylyk bilen meşgullanýan hojalyklar üçin guýy gazmaklyk wajyp bolupdyr, çünki XVIII–XIX asyrlarda esasy maldarçylygyň ösen ýerleri bolan Günbatar Türkmenistanda, Müňgýşlakda, Merkezi Garagumda möwsümleýin mal bakylýan ýerler bolupdyr. Mal bakýan hojalyklaryň öz guýulary bolupdyr. Şonuň üçin türkmenlerde guýyny gazmak we ulanmak bilen baglanyşykly дәpler bar. Guýynyň piri Şahyzenna hasaplanylýpdyr. Täze guýy gazylanda birinji depik bilen baglanyşykly işe ýolbaşçylyk edýän guýy ussasy guýy gurluşygynyň dowamynda betbagtçylyk bolmazlyk üçin piriň hatyrasyna sadaka berripdir. Guýyny gazmak işine başlamankalar, ussalar beýleki öz halypa ussatlaryndan pata alypdyrlar. Guýy gazyjylaryň däbine görä, köne guýyny barlamak üçin oňa ilki bilen owlagy goýberip görüpdirler. Eger-de ol diri galan bolsa, onda oňa adam goýberilipdir.

Geçmişde türkmenlerde guýudaky suwy arassalamak bilen bagly «guýy halallamak» diýlip atlandyrylýan дәp bolupdyr. Bu дәbe laýyklykda, guýa syçan düşse, 40 gowa suw çykarylypdyr. Guýa mör-

-möjek düşen ýagdaýynda hem suwy arassalamagyň kesgitli yzygiderlilik bolupdyr. Türkmenistanyň günorta-gündogar sebitinde ýaşayan türkmenler guýa haýwan düşüp ol ýerde ölen bolsa, onda däbe görä guýudan ähli suwy çykarypdyrlar we ýene bir depik gazypdyrlar, muňa «paşlamak» diýlipdir. Türkmen halkynyň gadymdan bäri meşgullanyp gelýän maldarçylyk hojalygy ekerançylyk bilen utgaşykly alnyp barlyp, ilatyň esasy kärleriniň birine öwrülipdir. Maldarçylyk käri bilen baglanyşykly ýerine ýetirilýän döpler bolsa olaryň hojalygynyň bu görnüşi bilen giňden meşgullanandygyny görkezýär.

3. Türkmenlerde hünärmentçilik

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýetiniň gymmatlyklaryny içgin öwrenmäge aýratyn üns berilýär. Hormatly Prezidentimiz 2015-nji ýylda geçirilen «Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda medeniýetleriň söhbetdeşligi» atly halkara ylmy maslahata gatnaşyjylara ýüzlenmesinde: «*Gadymy türkmen topragynyň şanly geçmişiniň, buýsançly taryhynyň şöhratly sahypalaryny özünde jemleýän taryhy-medeni döwlet goraghanalarymyz ýurdumyza gelýän syýahatçylarda, jahankeşdelerde aýratyn gyzylanma döredýär. Bu bolsa türkmen topragynda senetçiligiň, ussaçylygynyň, külalçylygynyň, zergärçiligiň, binagärligiň, halk tebigçiliginiň, seýisçiligiň we beýleki döp-dessurlarymyzyň ösendigini we türkmen milli medeni mirasynyň bütindünýä medeni gymmatlyklaryň genji-hazynasynda aýratyn orny eýeleýändigini doly subut edýär*» diýip belleýär. Türkmen halky geçmişde hünärmentçilik hojalygynyň dürli görnüşlerini döretmek bilen taryhda öçmejek yz galdyrypdyr.

Türkmenlerde ýokary derejede ösen senetçilik görnüşleri we hünärmentçilik bolupdyr. Hünärmentçilikde halyçylyk, zergärçilik, demir, agaç ussaçylygy, deri eýlemek, ondan milli egin-eşikleri tikmek ýaly görnüşler bolupdyr.

Halkymyzyň haly senetçiligi türkmen zenalary tarapyndan sungat derejesine ýetirilendir. Milli mirasymyzyň naýbaşy bolan türkmen halysy halkymyzyň döreden maddy gymmatlyklarynyň iň esasysydyr. Onuň jadyly dünýäsi diňe bir öz halkymyzy däl, eýsem dünýä halklaryny hem haýrana goýan, dünýäniň zynatly ymaratlaryny, muzeýlerini, köşk-eýwanlaryny gaýtalanmajak görnüşde bezeýär. Şonuň üçin

şahyrlar ony dilindäki şirin sözleri bilen wasp etse, bağişlar diñläp ganyp bolmaýan owazlary bilen bütin dünýä ýaýýar. Ol aşa zähmet-söýer, ynsanperwer, edermen türkmen halkymyzyň kalbyny aýna ýaly açyp, onuň dünýägaraýşyny, akyl-paýhasyny, filosofiýasyny, edim-gylymyny bir ýere çugdamlap, syn eden kişini özüne bendi edýär.

XIX asyryň ahylarynda Arminiý Wamberi türkmen topragyna syýahat eden wenger alymydyr. Onuň türkmen topragy, ynsanperwer adamlary hakynda özünde galan täsirler barada mähirdir söýgi bilen ýazan eserleri okyjylarymyza ýakyndan tanyşdyr. Ol «Orta Aziýa syýahat» atly işinde: «Orta Aziýanyň esasy sungatynyň biri-de türkmen aýal-gyzlarynyň dokaýan halylarydyr... Reňkleriniň täsin galdyryjylygyndan, arassalygyndan we çitimleriniň syklygyndan, berkliginden başga-da, bu zenanlaryň hala çitýän şekilleriniň deňölçeçliligi saklamagy başarýandyklary haýran galdyrýar, olaryň bu meselede ýewropaly dokmaçylara garanynda has ussatdyklary görnüp dur» diýip belleýär.

XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda ýaşap geçen latyş ýazyjysy Nora Kalna: «Bu gadymy topragyň üstünde ençeme baş syndyran jeňler bolupdyr, bazar-dükanly şäherler göçülen ýurt ýaly haňlap galypdyr, ene ýaplaryň suwy çekilip, meýdanlaryň ýüzi torlapdyr. Saňa welin gylyç kär etmändir. Türkmen halysy uly hakykaty özünde gizläpdir. Ony mähek daşy ýaly aýawly saklap, soň hemmesini sütün-sütün dikeldipdir. Halkyň ruhy baýlygy, döwrüň pelsepesi, ynançlar hem-de garaýyşlar asyr yzarlap bize gelip ýetipdir» diýip, öz içki duýgularyny aýan edipdir. Belli sungaty öwreniji alym S. Duddin türkmen halylarynyň ýokary ussatlyk bilen dokalyşy, olaryň gölleriniň, nagyşlarynyň reňk we şekil taýdan özboluşlylygynyň Eýran, Kawkaz we beýleki Gündogar halklarynyň halylaryndan düýpgöter tapawutlanýandygy, olaryň başga halylardan has ir dörändigi barada söhbet açyp: «Dokmaçylyk, haly önümleri türkmenleriň ganyna siňipdir, türkmen öýlerini halysyz göz önüne getirmek mümkin däl» diýip tekrarlaýar.

Başga bir sungaty öwreniji A. Felkerzam: «Gadymy türkmen halylaryny ýeke gezek görmek miýesser eden adam, tehnikasy barada-ha gürrüňem ýok, ony diňe bir nagyşlar boýunça-da beýleki taýpalar dyr halklaryň haly önümleri bilen hiç haçan çalşyryp garyşdyrmaz. Nagyşlary dokmaçylykda şeýle takyk beýan etmek asla mümkin däl.

Sebäbi şekilleriň özboluşlylygy reňk babatda-da, haýsydyr bir kesgitli geometrik şekiller bilen deňeşdireniňde-de, onuň bilen bäsleşip biljek özge zat ýokdur» diýip ýazýar.

Taryh ylymlarynyň doktory, professor W. Sarianidi: «Türkmen haly nagyşlarynyň aglabasy, öz gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Neolit döwriňiň küýze önümlerinde, türkmen halylarynda duş gelýän şekilleri biziň döwrümize gelip ýetdi» diýip, bu sungatyň öz gözbaşyny münýyllyklaryň jümmüşinden alyp gaýdýandygyny belleýär. Türkmen halylary hakynda gürrüň edilende onuň taryhy köklerine göz aýlamaklyk zerurdyr.

Türkmen topragy arheologiki ýadygärliklere baý ülkedir. XX asyryň başlaryndan bäri Türkmenistanyň ýerlerinde geçirilen arheologik barlaglaryň netijesinde bu toprakda paleolit (gadymy daş asyr) zamanandan bäri adamzadyň ýaşaýyş mekanynyň bolandygyny subut edýän birnäçe medeni gatlaklar, ýadygärlikler ýüze çykaryldy. Şol ýüze çykarylan ýadygärlikleriň aglaba böleginden nagyşly we nagyşsyz küýze önümleriniň ýüzlerçesi tapyldy. Türkmenistanyň ýerlerinden biziň eýýamymyzdan öňki münýyllyklara degişli tapylan nagyşly keramiki önümler şol döwriň adamlarynyň ýaşaýyş durmuşyndan habar berýär. Arheologik tapyndylaryň şaýatlyk etmegine görä, keramika önümlerini sadaja nagyşlar bilen bezemek neolit zamanında (täze daş asyry) ýüze çykýar.

Türkmenistanyň ýerlerinde b.e.öňki VII–VI münýyllyklara degişli Jeýtun medeniýetinden we onuň ýadygärliklerinden tapylan küýze önümlerinde göni, tolkun, nokat görnüşlerindäki sadaja nagyşlara gabat gelmek bolýar. Neolit zamanyna degişli elde ýasalyp, açyk otda bişirililen toýun gaplarda gara we gyzyl reňkler bilen çekilen ýönekeýje nagyşlar bezeg sungatynyň ilkinji alamatlarydyr. Küýze önümlerindäki nagyşlar göni, kese, egrije çyzyklardan, ak-gara meneklerden, üçburçluklardan ybarat bolupdyr. Arheolog alym A.Gubaýewiň bellemegine görä olar, belki, akar suwy, ýaguş-ýagmyry, Günüň nuruny sypatlandyrandyrlar. Şu ilkinji nagyşlardaky nusgalaryň, alymlaryň pikirine görä, esasy alamat hökmünde ulanylan bolmagy mümkin, çünki Şumer we Elam ýazgylarynda üç sany egrije çyzyk «suw – kanal – derýa» diýen manyny aňladýar. Diýmek, Türkmenistanyň ýerlerinden täze daş asyryna degişli tapylan küýze önümlerindäki nagyşlar hem özboluşly mana eýedir diýmek bolar.

Diwar we küýze önümleriniň ýüzündäki reňkli bezegler şol döwürde adamlaryň tebigy reňkleri tapyp ulanmagy hem başarandyklaryny subut edýär. Muňa Jeýtun medeniýetinden we onuň ýadygärliklerinden (Pessejikdepeden) tapylan reňk döwülýän sokujyklaryň, reňk çalynýan gurallaryň tapylmagy güwä geçýär.

Küýze önümlerine çekilen nagyşlar b.e.öňki V müňýyllygyň II ýarymyndan IV müňýyllygyň ahyrlaryna çenli aralykda, ýagny eneolit zamanynda has kämilleşip başlapdyr. Onuň şeýledigine eneolit eýýamyna degişli Änew medeniýetinden, Göksüýrüden, Garadepeden we Namazgadepeden tapylan küýze böleklerine çekilen çylşyrymly nagyşlar şaýatlyk edýär. Eneolit zamanynyň küýze önümleriniň aglabasynda çekilen nagyşlarda haç, atanak, üçburçluk, dörtburçluk, sekizburçluk ýaly geomtriki şekiller agdyklyk edipdir. Alymlaryň pikirine görä, şol küýze bölekleriniň ýüzündäki nagyşlar häzirki zaman haly göllerindäki nagyşlar bilen bellibir derejede gabat gelýär.

Türkmen halkynyň halyçylyk sungaty örän gadymydyr. Haly türkmen halkynyň durmuşynda ençeme asyrlaryň dowamynda düşenmek üçin, öý bezegi, nepis sowgatlyk, gymmatly haryt, başga-da birnäçe halatlarda peýdalanylýp gelnipdir. Türkmen gelin-gyzlarynyň on barmagynyň hünäri, sünnälenip dokalýan türkmen halylary-da gadymy gymmatlyklaryň biridir. Çünki haly halkyň arasyndan çykan, işine ezber, ussat zenanlaryň döredijilikli zähmetiniň önümidir. Türkmen halkynyň milli sungatynyň haly dokamak däbi nesilden-nesle geçip, asyrlarboýy kämilleşip, timarlanyp gelipdir.

Türkmen haly nagyşlarynyň taryhy köklerini etnografik-arheologik deňeşdirmeleriň esasynda seljermek hem möhüm ylmy meseleleriň biridir. Halyçylyk sungaty özüniň gadymy çeperçilik däpleri, milliligi bilen tapawutlanýar. Özümize belli bolan haly önümleriniň käbir häsiýetli alamatlary bizi Günorta Türkmenistanyň gadymy medeniýetine salgylandyryýar. Nagyşçylyk äheňleriniň syrny öz döwrümizden ep-esli öň ýaşap geçen adamlaryň medeni dünýägaraýşyndan gözlemeli bolýarys. Küýze önümlerinde duş gelýän nagyşlar bu ýerleriň gadymy ýaşaýjylarynyň dünýägaraýşyndan habar berýär.

«Türkmen halysy öz gözbaşyny nirelerden alyp gaýdýarka, ilkinji nagyşlar nirede we nämede, haçan döredikä?» diýen çözümedik meselelerimiziziň jogaby, megerem, biziň topragymyzdadyr. Türkmen-

leriň nagyş sungatynyň köklerini arheologik ylmy-barlag işlerini öwrenmekden üzňe göz önüne getirmek mümkin däl, çünki arheologik barlaglar Türkmenistanyň gadymy zamandaky medeni gatnaşyklarynyň häsiýetini we dünýä taryhynda tutýan ornuny aýdyňlaşdyrmaga ýardam edýär.

Eneolit zamanynda (b. e. öňki V–IV müňýyllyklar) ýaşan adamlar gözünüň görýän zatlaryny ulgamlaşdyryp, nagşa geçirmek arkaly bezeg sungatynyň ösmeginde we gaplaryň görnüşleriniň dürlüligini gazanmakda aýgytly ädim ädýärler. Olar gönüburçluga, tegelege, dörtburçluga aň ýetirip, tebigatdaky bar bolan zatlary geometriki nagyşlara salyp başlaýarlar. Küýze önümlerindäki nagyşlaryň kömegi bilen iň gadymy sungatyň ösüş ýoluny yzarlamak bolýar. Günorta Türkmenistanyň irki ekerançy ilatynyň medeniýeti we sungaty b.e.öňki IV–III müňýyllyklaryň sepgidinde aýratyn gülläp ösüpdür. Şol döwrüň ýadygärliklerinde çylşyrymly geometrik nagyşlar bilen bezelen onlarça bitin gaplara we ýüzlerçe küýze döwürlerine duş gelinýär. L. B. Kirço Türkmenistanyň ýerlerinden tapylan b. e. öňki IV–III müňýyllyklara degişli küýze önümlerindäki nagyşlar barada: «Bu küýze önümleriniň atanaklar, haçlar, uly egrem-bugram nagyşlarynyň köp ýaýran äheňi XIX–XX asyrlardaky türkmen halylarynyň nagşy bilen bütinleý diýen ýaly meňzeşdir» diýip belleýär.

Türkmen halkynyň taryhy çeşmelerine ser salanyňda, haly sungatymyzyň taryhy kökleri, onuň dünýä ýaýraýşy, gölleriniň we nagyşlarynyň aňladýan manylary, reňk sazlaşyklary bilen gyzyklanany alymlaryň birnäçesine duş gelinýär. Olardan S.Dudini, G.Moşkowany, A.Öräýewi, J.Şahberdiýewany, G.Saurowany, Ö. Gündogdyýewi we başgalary mysal getirmek bolar. Bu alymlaryň haly göllerindäki nagyşlaryň öz gözbaşyny eneolit we bürünç zamanларыndan alyp gaýdýar diýen pikirlerini birnäçe mysallar subut edýär.

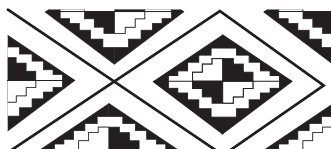
Eneolit eýýamynda adamlar dünýäniň dört tarapynyň, şonuň ýaly-da asmanyň, zemiňiň bardygyna hem göz ýetiripdirler. Olar öz meşgullanýan kärleri bolan küýze önümlerini bezemek işinde nagyşlar arkaly aňladypdyrlar. I.Ý.Antonowanyň bellemegine görä, öz işine ussat, başarjaň hünärmenler dünýäniň dört tarapynyň bardygyny olar bir nagşy dört gezek gölün içinde gaýtalamak, şeýle-de romb görnüşli dört taraply dörtburçluklary şekillendirmek bilen subut edipdirler. Dörtburçluk (romb), tegelek, we haç şekilleri mis asyrynda meşhur,

giňden ulanylan nagyşlaryň biri bolup, Günüň şekilini aňladypdyr. Şeýle şekiller, köplenç, ekerançylyk bilen meşgullanan medeni gat-laklarda has giňden ýaýrapdyr. Şonuň ýaly nagyşly göller Namazga-depäniň III medeni gatlagyndan (b. e. öňki IV müňýyllygyň ahyry) tapylan küýze bölekleriniň käbirinde şekillendirilipdir. Küýze bölek-lerindäki ýaly nagşa türkmenleriň «Guşlygöl» halysynda duş gelmek bolýar.

Guşly göl

*b.e.öňki IV müňýyllygyň ahyryna
degişli nagyşly keramika*

Hormatly Prezidentimiz «Janly rowaýat» atly kitabynda: «...türk-men halylarynyň merkezi böleginde, adatça, romb görnüşli dörtburç göller bardyr we olar ekin meýdanlaryny – ýeriň bereketini, zähmet-söýerligi we galkynyşy alamatlandyrýar. Ýöne munuň başga hili dü-şündirilişi-de bar, ýagny bu romb – ähli zady görýän göz. Gözde bolsa jadyly gorajygy güýç bar. Tumar – romb dünýäniň dört tarapyny özün-de jemläp, öýi we onuň eýelerini her dürli bela-beterlerden gorap durýarmyş» diýip belläp geçýär.

Günorta Türkmenistanda ýerleşen Änew medeniýetiniň II me-deni gatlagyndan, Göksüýri oazisinden (mis-daş asyry), Garadepäniň II medeni gatlagyndan we Namazgadepäniň III medeni gatlagyndan (b.e.öňki IV müňýyllygyň ahyry) arheologiki barlaglaryň netijesin-de tapylan küýze önümleriniň ýüzünde şekillendirilen nagyşlar dürli görnüşde bolupdyr. Olar haç, tegelek, üçburçluk, romb, atanak görnü-şinde bolup, gölleriň merkezinde dürli ownuk nagyşlar bilen utgaşdy-rylyp çekilipdir. Häzirki wagtda bu şekiller türkmen haly önümlerinde we zenanlaryň egin-eşiklerinde öz ornuny tapýar. Ýokarda ady agza-lan medeni ojaklardan tapylan küýze önümleriniň aglaba bölegindäki nagyşlarda-da haç görnüşli şekil dürli alamatlar bilen utgaşdyrylyp, ýönekeýje nagyşlaryň toplumyny emele getiripdir.

Haç nagşynyň şeýle şekillendirilen görnüşlerine Namazgadepä-niň II medeni gatlagyndan tapylan (b. e. öňki IV müňýyllygyň orta-

lary) keramika önümlerinde gabat gelmek bolýar. Ol keramikalarda süýnmek dörtburçlugyň merkezinde iç-içine iki sany haç şekil ýerleşdirilipdir. Şeýle nagyşlaryň Günorta Türkmenistanyň ýerlerinde eneolit eýýamynda birnäçe keramika önümlerinde gabat gelmegi şol döwrüň ýaşajylarynyň diňe bir maddy däl, eýsem, ruhy medeniýetinde-de uly orun eýeländigini görmek bolýar. Haç şekil, alymlaryň pikirine görä, Günüň alamatyny aňladypdyr. Belki-de, şonuň üçin eneolit eýýamynyň ýaşajylary haç şekili nagyşlaryň merkezinde suratlandyran bolmaklary ähtimal. Bu nagyş çekilende, esasan, gara reňk köp ulanylypdyr. Şu ady agzalan küýze önümünde şekillendirilen nagyşlaryň etnografik parallelllerine häzirki zaman türkmen halyларында gabat gelmek bolýar.

Amyderýanyň orta akymларында ýaşayan türkmenleriň «Beşir» halyларыna giňden salynýan «Balykgaryn» halynyň gyra nagşy, Namazgadepäniň II medeni gatlagyndan tapylan küýze önüminiň nagşy bilen gabat gelýär. Bu nagş hem edil keramika önümündäki ýaly süýnmek pişme şekilinde bolup, merkezinde haç alamaty ýerleşdirilipdir.

Halyda haç nagşy göli dört bölege bölüp, nagyşlary hem biri-birinden bölüji bolup durýar. Hatda edil halydaky ýaly, keramika önümündäki nagşyň pişme şekilli gölüniň ýarysy gyrasynda suratlandyrylypdyr. Bu nagşyň aýratyn tarapy, halyda dürli reňkler bilen çekilmegidir. Ony bolsa birnäçe wagtyň geçmegi, adamlaryň aň-düşünjesiniň ýokarlanmagy bilen olaryň öndürýän önümleriniň hem kämilleşýändigini bilen düşündirmek bolar. Beşir halysy barada aýdylanda, olaryň özboluşly görnüşleri bardyr. Beýleki türkmen halyларыndan tapawutlylykda, bu haly önümleriniň merkezi böleginiň düşeginde gyzyl reňk köp ulanylmaýar. Merkezi bölegiň düşegini emele getirýän yaşyl we mawy reňkler çylşyrymly şekili emele getirýärler. Beşir halyларыna «baş aýbeşir» göli hem salynýar. Halylara suw otlarynyň şekili, «ýylan beşir» halysyna ýylanlaryň, gurbagalaryň, leňnejiň hem-de derýalarda, deňizlerde ýaşayan beýleki jandarlaryň şekilleri uly ussatlyk bilen salnypdyr.

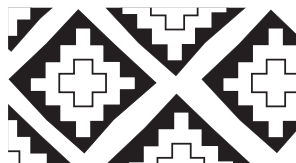
Beşir halyлары barada J. Şahberdiýewa «Beşir halyларында dünýäniň şekili hem özboluşly üýtgeşik» diýip belläp geçýär. Bu halylardaky «balykkerwen», «balykteňne» nagşларында haýwanlaryň, derýalarda we deňizlerde ýaşayan jandarlaryň, gülleriň, ösümlükleriň,

asman jisimleriniň şekilleri berlipdir. Diýmek, türkmen halylarynda türkmeniň gözeli tebigatyny, ýaşayyş-durmuşyny owadan şekilleriň üsti bilen görmek bolýar.

«Balykgaryn» halysynyň gyra nagşy

Namazgädepäniň II medeni gatlagyna degişli nagşly keramika

Türkmen halylarynyň nagşlary diňe bir b. e. öňki V–IV müňýyllyklaryň küýze önümlerindäki nagşlarda bolman, ondan soňra-ky döwürlerde, has takygy, b.e. öňki II müňýyllyklara degişli diwar bezeglerinde-de bolup, umumylyklaryň bardygy bilen tapawutlanýar.

Biziň eýýamymyzdan öňki II müňýyllyga degişli Goňur gonamçylygynda geçirilen arheologik barlaglaryň netijesinde guburhanalardan tapylan mozaikalaryň ýüzünde gipsden we daşdan şekillendirilen nagşlarda hajyň alamatyny aňladýan görnüşlere gabat gelmek bolýar. Bu nagşyň üç burçy meňzeş görnüşde, bir burçy bolsa romb görnüşinde şekillendirilipdir. Haç nagşy birnäçe şekiljikleriň üsti bilen birleşdirilmegi netijesinde ýerine ýetirilipdir we nagşlaryň kompozisiýasyny emele getiripdir. Şeýle haç görnüşli nagşlar türkmen halylarynda-da özüniň mynasyp ornuny tapýar. Mysal üçin, «guşly göl» nagşly türkmen halysynyň merkezinde gölleriň setiralarynda ýerleşdirilen «çemçegölçe» ýa-da «gurbaga» nagşlar bilen mozaikanyň meňzeşligini görmek bolýar. Bu nagş halyda-da edil mozaikada şekillendirilen hajyň alamaty ýaly birnäçe nagşlaryň birleşmeginde emele gelýär.

Marguşdan tapylan mozaika

«Gurbaga göl» türkmen halysynyň nagşy

Bürünç eýýamynyň ahyrlaryndan başlap, küýze önümlerini nagyşlamak işi biraz pese düşýär. Alymlaryň pikirine görä, eýýäm bu döwürde Türkmenistanyň ýerlerinde haly dokamaklyk peýda bolýar we küýze nagyşlary seýrek gabat gelip başlaýar. Diýmek, eneolit zamanynyň küýze önümlerindäki nagyşlaryň haly göllerine geçen bolmagy ähtimaldyr. Giçki bürünç eýýamynda dokmaçylygyň ýüze çykandygyny Türkmenistanyň ýerlerinden tapylan arheologik maglumatlar subut edýär. 1970-nji ýyllarda häzirki Magtymguly etrabyň töweklerinde Sumbar derýasynyň jülgesinde giçki bürünç asyryna degişli bolan mazarlarda gazuw-agtaryş işlerini geçirmeklige N.I. Hlopiniň ýolbaşçylygyndaky arheologik ekspedisiýa gatnaşdy. Arheologik barlaglaryň netijesinde mazarlardan özboluşly predmetleriň 16-sy ýüze çykaryldy. Olar bir ujunda deşik bolan ýaý görnüşli egredilen 6–9 santimetr uzynlykdaky bürünç keserleridir. Şol egredilen plastinkalaryň daş tarapyň päki ýaly ýitilenendigi içgin synlanynda äşgär görünýär. Bu özboluşly kesiji guralyň haly dokamakda ulanylýan keserdigi jedelsizdir.

Häzirki wagtda hem özüniň meşhurlygy bilen dünýä tanalýan türkmen halylaryny dokaaýan çeper elli zenanlarymyz şonuň ýaly demirden ýasalan keserleri ulanýarlar. Şol tapylan tapyndylar barlandanda, olaryň materiallarynda tapawut bar diýäýmeseň, bitewüligine häzirki keserlere laýyk gelýändigini görmek bolýar. Tapylan tapyndylaryň bir ujundaky deşiğiň tutawaýa berkidilendigi, onuň arka ýüzüniň ýiteldilip, bitewi görnüşe eýe bolandygyny görkezýär. Şeýle ýagdaýda haly dokamak işiniň Türkmenistanyň

*B. e. öňki V asyra degişli
Pazyryk halysy*

çäklerinde b.e. öňki II müňýyllykdan hem has öňki döwre degişli bolan bolmagy mümkin diýen netijä gelmek bolýar.

Eneolit we bürünç eýýamlarynda Türkmenistanyň çäklerinden (Änew, Göksüýri, Namazgadepe, Altyndepe) tapylan küýze önümlerindäki nagyşlaryň häzirki zaman haly gölleri («guşly göl», «gowaça», «päkibaş», «goşa guş», «gurbaga», «yaňak», «pyşbaga», «balykga-

ryn», «aýna göl») bilen gabat gelmegi bu iki sungatyň öz taryhy köklerini bir asyl nusgadan alyp gaýdýandygyny görkezýär.

Dünýäde saklanyp galan iň gadymy halylaryň biri biziň eý-ýamymyzdan öňki V asyra degişli bolan daglyk Altaý sebitlerinde tapylan Pazyryk halysy hasaplanylýar. Bu haly barada hormatly Prezidentimiz «Janly rowaýat» atly kitabynda: «*«Pazyryk» halysyndaky reňkleriň köp öwüşginliliginiň, tehniki ýerine ýetirilişiniň, ýagny syk dokalyşynyň häzirki türkmen halylarynyňka laýyk gelýändigini aýratyn bellärlikliidir. Onda hem halynyň esasy meýdanynyň daşynda jähek bar, ortasynda bolsa ýerligi gyzyl nagyş bar»* diýip, bu halynyň häzirki zaman türkmen halylary bilen meňzeşliginiň bardygyny nygtaýar. Elbetde, bu haly özüniň nagyşlarynyň sazlaşygy, çitiliş usuly, reňkleriniň öwüşginliligi bilen türkmen halylaryny ýadyňa salýar. Alym A.B. Mirtow Pazyryk (halynyň tapylan depesiniň ady bilen baglanyşykly) halysynyň orta meýdançasyndaky gülleriniň häzirki zaman ýomut halysynyň güllerine meňzeşdigini, şonuň ýaly-da bu halynyň beýleki gadymy nusgalarynyň öz reňkleri we nagyşlary boýunça şu wagtky birnäçe türkmen halylaryna gabat gelýändigini belleýär. Şeýle-de professor S.I. Rudenko bu halyny ünsli öwrenmek bilen onuň gadymy Eýranda dokalandygyny, ýöne onuň geometriki nagyşlarynyň Eýrana we Alynky Aziýa mahsus dældigini takyklady. Pazyryk halysy barada aýdylanda, 1949-njy ýylda Daglyk Altaý sebitlerinde gazuw-agtaryş işleriniň geçirilendigini bellemek bolar. Bu ýerden dürli zatlar bilen bir hatarda seýrek duş gelýän, ýüňden çitilen haly-da tapylýar. Hormatly Prezidentimiz «Janly rowaýat» atly kitabynda: «*Birnäçe taryhçylar subutnamada has aňry gtdiler. Olaryň pikiriçe, diňe bir kompozisiýasy boýunça (merkezi gölleriň ýerleşşi we reňkleriniň sazlaşygy babatda) däl, eýsem türkmen halysynyň merkezindäki 24 gölüň oguz türkmenleriniň 24 taýpasyny aňladýandygyny tassyklaýarlar»* diýip bellemek bilen, bu halynyň oguzlar bilen baglanyşygynyň barlygyny-da nygtaýar.

Pazyryk halysynyň türkmen halysynda bolşy ýaly gyzyl reňkde dokalmagy, halydaky gölleriň edil türkmen halysyndaky ýaly ýerleşdirilişi boýunça dikligine we keseligine sazlaşykly hatarlary emele getirmegi, şeýle-de halynyň ölçegine görä, nagyş salynmagy Pazyryk halysynyň häzirki zaman türkmen halysynyň ilkinji nusgalarynyň biridir diýmäge esas döredýär.

Guşly göl

«guşly göl» nagşy salynýar. Ortasyna köp gyraňly göller: «guş aralygynda pişme şekilli ýa-da atanak görnüşli ownuk göl», «çemçegöl», «gurbaga göl» salynýar. Halynyň gyrasyna «şelpe gölçe» salynýar. Bu gölçäniň içine sekiz ýaprakly, dört sany açylan güle meňzeş nagyş – «sagdak» salynýar. Halynyň gyrasyna mundan başga-da her hili ösümlük we haýwan keşbine meňzeş ownuk nagyşlar – «ýaşylgoçak» (ýaşyl reňkli ýüp bilen salynýar, şonuň üçin ýaşyl goçak diýilýär), «sakargyşyk», «alaja», «erikgül» we şuna meňzeşler salynýar. Bu halylaryň düşegi, esasan, gülälegiň reňkinde bolýar, goýy goňur reňklisine-de duş gelinýär. Nagyşlary bolsa, esasan, ak, gök, goýy sary, ýaşyl we gara reňkli bolýar.

Türkmenleriň pendi halysynyň düşegi goýy-goňur (narynç) reňkde bolýar. İçinden hem goşa argaç geçirilýär. Bu halynyň iki görnüşü bar. Birinjisi – «garlykgöl» nagşy salnan haly, ikinjisi – «çakmakgöl» salynýan haly.

Birinji topara degişli halylaryň merkezi böleginiň düşegi goýy-gyzyl (narynç) reňkde bolup, daşyna diş-diş görnüşde aýlanan sekizburçluklar – «garlyk gölüni» düzýär. Bu gölüň içiniň dört tarapynda hem üç sany goşa şah – «goçak» ýerleşýär. Bu gölüň daş tarapynda bolsa ini uzyn, boýy gysga, üç-üçden şeýle goşa şah salynýar. Esasy gölüň içki we daşky şekilleriniň aralygyny başburç nagyş – «gelinbarmak» eýeleýär. Soňra gara we ak ýüpleriň gezekleşdirilen «alaja» nagşy salynýar. Halynyň gyrasynda «goçbuýnuz» (goçuň şahy), «çopantelpek» (gülüň ady), «gurtaşygy» (möjegiň aşygy), «çakmak» (çakmakdaş), «syçanyzy» diýen ýaly nagyşlar salynýar.

Pendi göl

Pendi halysyna degişli ikinji görnüşine «çakmakgöl» nagşy salynýar. Ol uzboýuna göni we kese hatara ýerleşdiril-

ýär. Göllerin çünkleriniň aralygyndaky boşlukda dört tarapa ýazylyp duran nagyş salynýar. Bu halynyň düşegi goýy-gyzyl (narynç) reňkde bolýar. Mundan başga-da nagyş üçin goňras, gyzyl, gyzylymtyl, mämişi, ýaşyl, gök, ak, gara ýüpler ulanylýar.

Orta asyrlarda Türkmenistanyň ýerlerinde giňden peýdalanylýan syrçaly küýze önümlerinde bezeg hökmünde ulanylýan tegmillere düş gelmek bolýar. Ý. M. Peşerowanyň bellemesine görä, Merkezi Aziýa halklarynyň ählisinde tegmiller gözden-dilden saklaýar diýen düşüňje giňden ýaýrapdyr. Ak we gara tegmillerden emele gelyän nagşa türkmen halylarynda-da gabat gelmek bolýar. Ol nagyş «alaja» diýlip atlandyrylýar. «Alaja» elementi halynyň we keçäniň, egin-eşiklerdäki keşdeleriň nagyşlaryny biri-birinden aýryjy wezipäni ýerine ýetirýär. Türkmenistanda häzire çenli hem çagalary gözden-dilden goramak üçin, oňa ak tegmiljikli ownuk garaja monjuklardan ybarat bolan bilezikleri dakýarlar. Şol monjuklar göz monjugy diýlip atlandyrylýar. Olary zenan maşgalalar hem ýüpe düzüp boýunlaryna dakýarlar. Sallançagyň ýüpünü ak we gara sapaklardan «alaja» edip işýärler we ol çagany gözden-dilden goraýar diýip ynanýarlar. Bulardan başga-da «goçak» nagşy hem orta asyr binalarynyň, syrçaly keramikalarynyň esasy bezeg nagşy bolup durýar. «Goçak» nagşy türkmen halylarynda hem giň gerime eýe bolup durýar. «Goçak» nagşy halylara, bir tarapdan, bezeg beren bolsa, beýleki bir tarapdan, gözden-dilden goraýan nyşan hökmünde görüp gelipdir. Diýmek, türkmen halylaryndaky nagyşlaryň orta asyrlarda Türkmenistanyň dürli ýerlerinde gurlan binalarda şekillendirilen we oba hojalygynda giňden peýdalanylýan syrçaly küýze önümlerindäki çekilen çeper bezegler bilen gabat gelmegi bu sungatlaryň özara sazlaşykly gatnaşyklarynyň bolandygyna kepil geçýär.

Türkmenistanyň günbatar sebitinde dokalýan halylaryň düşegi gyzgyldrak ýa-da gyzyl-goňras reňkde bolýar. Düwe çitim bilen dokalypdyr. Häzirki wagtda bu halylar ýara çitim usulynda dokalýar. Bu halylarda dürli-dürli haly önümlerine – çagalara sallançak üçin dokalýan halýdan başlap, «ala haly» ýa-da «namazlyga» çenli bolan önümlere düş gelmek bolýar. Günbatar Türkmenistanyň haly-

Gabsa göl

larynyň ýene-de bir aýratynlygy, olardaky nagyşlaryň sanynyň köp bolmagydyr. Olarda has ýörgünli göller: «gabsagöl» – süýnmek pişme şekilde bolup, töweregine diş-diş labr görnüşli geometrik çyzyklar çekilen göl; «dyrnakgöl» – daşy ilgençek we üçburç ýa-da pişme şekiller aýlanan sekizburçly göl; «japarbaýgöl» – kürekli gaýyga çalym edýän göl; «wazykgöl» we başgalar duşýar.

Bu halylaryň hemmesiniň diýen ýaly gyralaryna «aksuw» ýa-da «akgyra» atly gyralary çeňňek görnüşli içi dürli-dürli kiçijik nagyşlar salynýar. «Aksuw» nagşy köp şekilli nagyşdyr. Onda tomzajyklary,

Ärsary göl

balykgulaklary, leňneji, suw tolkunyny görmek bolýar. Halyda gyzyl, mämişi, gök, ýaşyl, açyk sary, umuman, reňkli ýüpler ulanylýar.

Türkmenistanyň gündogar sebitinde dokalýan halylaryň düşegi açyk gyzyl we goýy gyzyl bolýar. Düwe çitim usuly bilen dokalypdyr. Düwe çitim: iki sany erşi alyp, çitiljek ýüpi ikisiniň hem daşyndan aýlap, soňra iki erşiň arasyndan çykaryp kesilýän çitimiň bir görnüşi. Häzirki wagtda gündogar sebitinde dokalýan halylar ýara çitim usulynda dokalýar. Gyzylaýak, Beşir halylary hem ärsary halylarynyň hataryna girýär. Bu halylar özleriniň tehniki aýratynlyklary, reňki we nagyşlary boýunça tapawutlanýarlar. Kerki halylarynda «oňurgagöl», «güllügöl», «towukgöl», «sekizgoçaklygöl», «sallamagöl», «bossangüli», «meýdangüli» ýaly 12-den gowrak göl bolýar. Bu halynyň gölleri hem beýleki türkmen halylarynyňky ýaly dört bölege bölünýär we olaryň biri-birine garşydaş durýan bölekleriniň reňki sary, beýlekileriniňki gök ýa-da ýaşyl bolýar. Türkmenistanyň gündogar çäklerinde dokalýan halylaryň düşegi, esasan, goýy-gyzyl (narynç) reňkde bolýar. Nagyş üçin ýaşyl, solak gök, ýiti sary, mämişi, gök, goýy gök, gara we ak ýüp ulanylýar.

Gyzylaýak halylaryna, esasan, «derwezegöl», «küňreliçöl» nagyşlary halynyň inine iki hatar edilip salynýar. Halynyň gapdal gyralarynda beýleki halylaryndaky ýaly «şelpegiçölçe» nagşy ulanylýar. Has ownuk gyra nagyşlary çeňňejik, kebelekleriň şekilini ýadyňa salýar. Gyzylaýak halylary älemsiz dokalýar, ýagny olarda halynyň topragyndan, gyra nagşyna çenli bolan nagyşly aralykda «älem» bol-

maýar. Halynyň düşegi goýy-gyzyl reňkde bolýar. Gyzylaýak halylarynda Köneürgenjiň binagärçiliginiň şekillerini görmek bolýar. «Derwezegöl» görnüşli halylarda aýratyn binagärçilik sungatynyň äheňleri peýdalanylýpdyr diýip çak etmek bolýar. Munuň şeýledigini şu halyny dokan halyçylardan hem eşitmek bolýar. Gepleşikde olar tarapyndan «göli sapdym», «işni ýaryna ýetdim», «depesine ýetdim» diýen sözler ulanylýar. Bu ýerde, ähtimal, jaýyň, otagyň gurluşygy göz önünde tutulýandyr.

Türkmenistanyň demirgazyk sebitlerinde dokalýan halylarda özboluşly nagş aýratynlyklary bardyr. Bu halylar ýara çitim usulynda dokalýar. Olaryň esasy göli «örtmen göli» hasaplanylýar. Hala dürli reňkler salynýar.

Örtmen göli

Türkmenistanyň demirgazyk sebitinde dokalýan halylar geometrik nagşlara esaslanýar.

Beşir halysynyň özboluşly görnüşi bardyr. Bu haly beýleki türkmen halylaryndan tapawutlylykda, merkezi böleginiň düşeginde gyzyl reňk ulanylmaýar diýen ýalydyr.

Şeýlelikde, türkmen haly we haly önümleriniň nagşlarynyň dürli-dürlüdigine garamazdan, bu sungatyň dokalyş tilsimlerinde umumylyklar bardyr. Sebäbi bu sungat hut türkmen topragynda dö-räp, kämilleşip, halkymyz tarapyndan münýýlyklaryň dowamynda nesilden-nesle geçip gelipdir.

Haly önümleri we olaryň görnüşleri. *Düýp haly.* Bu öýüň törüne bezeg berýän düşekçedir. *Namazlyk* – namaz okamak üçin ulanylýan haly, nagşy gölün deregine 3 setir akly «saryıçyan» (Günorta Türkmenistanda «goç buýnuz») salynýar. *Ojakbaşy* düýp halydan soň, ojagyň başynyň bezegidir. Toý-tomaşada adamlar atlaryny, düýelerini bezäpdirler. Ol türkmenlerde «asmalyk» ady bilen belli bolup, keжебäniň aşagyndan düýäň gapdalyndan asylypdyr. *Kejebelik* düýäniň üstüne gurlan keжебäniň agzyna tutulýar. *Düýe dyzlygy* toý günleri düýäniň

Horjun

öň aýagynyň dyzyna dakylýan aşagy gotazly ýa-da seçekli haly önümidir. *Gapylyk* – ol öýüň ýa-da jaýyň gapysynyň iç ýüzünden tutulyp, gapynyň orta biline çenli haly görnüşinde dokap, galan bölegini dürli reňkli ýüpden gotaz (seçek) edipdirler. *Iklik* – bu düýpden asylyan owadan haly önümidir. Onda zenanlar iklerini saklapdyrlar. *Garçyn* ýa-da çuwal haly önümi bolup, içine egin-eşik salnyp, öýüň dulunyň bezegi bolup, tärimden asylyp goýlupdyr. *Torbalar* dulda çuwaldan ýokarda asylyp goýulýan owadan nagyşly haly önümidir. Olar öýüň içine bezeg beripdir. *Torbalar* dürli maksatlar üçin ulanylyp, «çemçetorba», «duz torba», «çanaktorba», «gazantorba» diýen görnüşlerde bolupdyr. *Horjun* haly ýolda-yzda azyk we ownuk zatlar salynýan haly önümi bolup durýar.

Eňsi – öýleriň gapysynyň daşyndan asylyan haly önümi. Olar ýere ýazylmaýar, diňe asmak üçin, gapydan öýüň ýylylygyny saklamak üçin, köplenç, gyş aýlary asylyar.

Türkmen öýüniň uguny düzläp dartdyrmak üçin lenta görnüşli dokalan palas ýüpüne *düzi* diýilýär. Ol insiz ýüp iki bölekden ybarat bolup, öýüň uguny biri-birine berkitmäge ýetipdir. Şeýle ýüpler köp iş edilip, gylyç bilen dokalypdyr.

Türkmen halyлары hem-de haly önümleri baradaky gürrüňleriň jemini jemläp aýtsak, olar çeperçilik taýdan iňňän kämil bolup, çeper elli halyçylarymyzyň ýokary ussatlygynyň, asyrlardan-asyrlara aşyp gelyän bu sungaty barha kämilleşdirendiginiň netijesidir. Türkmen halyларыnyň owadanlygyny kämilleşdirmek we baýlaşdyrmak bilen häzirkі zaman halyçy gelin-gyzlar ony sungatyň hakyky genji-hazy-nasynyň derejesine ýetirdiler.

Türkmen zenanlary tarapyndan öndürilen keçe önümçiligi gady-my döwürlerde döräp, nesilden-nesle geçip gelipdir we halk hojalygynyň esasy görnüşleriniň birine öwrülipdir. Keçe önümçiliginiň esasy çig maly goýunlaryň ýazlyk hem güýzlük ýüňünden alnypdyr we taýýarlanylypdyr. Türkmen zenanlary keçeleriň birnäçe görnüşlerini öndüripdirler: düşeklik keçe, öre keçe, boz keçe, gaplama keçe, basyrgy keçe, gyzyk keçe, goşma keçe, ýan keçe, düýe halyk, köşek halyk, jul keçe, oýluk, ojakbaşy, owjun, namazlyk, dolak, atlara niýetlenen içirgiler, atkeçeler, çopanlar üçin ýapynja, gyýyn we şuna meňzeşler. Umuman, keçeler iki topara, ýagny gülli we gülsüz keçelere bölünýär.

Düşeklik keçe öýüň içine ýazmak üçin niýetlenen uly gülli keçedir. Dörtgyra, altygyra düşeklik keçeler bolýar. Gadymy döwürlerde, köplenç, alty gyraly keçe edilipdir. Türkmen keçelerine «goçak», «hamtoz», «aýna goçak», «äşe», «saýlan», «sekizkeşde», «tärim gözenek» we başga-da birnäçe görnüşli nagyşlar salnypdyr. Gül salynmadyk, ýagny nagşy bolmadyk bir reňkdäki keçä boz keçe diýlipdir. Ak we gara ýüňden edilen boz keçeler bolupdyr. Olar türkmen öýleriniň bezegi hasaplanypdyr. Türkmen keçesinde halkyň milliligi, zenan dünýäsiniň ajaýyplygy görünýär.

Türkmen zenanlary däbe görä el işlerine başlanlarynda öz enemalaryndan ýa-da eli çeper zenanlardan «Ak pata» alyp işe başlaýarlar. Ilkinji nagyşlan keşdesini akar suwa akdyryp goýberýärler. Bu bolsa olaryň geljekde ýöretjek hünärleriniň akar suw ýaly arassa, kämil dowamly bolmagy üçin yrym edilipdir. Şeýle-de keçe basylanda we haly-palas ýüwürdilende «sähetli günlerde» işe başlapdyrlar. Türkmen aýynyň 9–19–29-yna «ýyldyz ýerde bolýar» diýip yrym edip, dokmaçylar ýere gazyk hem urmandyrlar. Sähetli gün «Çarşenbe güni – çar tarapa» diýip, işe başlapdyrlar.

Türkmen halky agaç ussachylygy bilen giňden meşgullanypdyr. Gurluşyk senetleriniň arasynda ak öýüň agaç esbaplaryny öndürmeklik giňden ýaýrapdyr. Ýerli hünärmenler agaç esbaplaryny zerur çig malyň köp etraplarynda – Etreğiň we Amyderýanyň kenarlarynda, Tejen we Murgap derýalarynyň kenarlarynda ýasaýarlar. Türkmen ussalary öý ýasamakda aýratyn şöhrat gazanypdyrlar. Edil şol sebitlerde öýler üçin haşamly gapylary, durmuşda ulanylýan ownuk agaç önümlerini we eýerleri, kämahallarda örän haşamlanyp bezelen eýerleri ýasapdyrlar. Eýer ýasamak senedi bilen Ahal, Mary sebitiniň ýaşajylary giňden meşgullanypdyrlar.

Çeper küzegärçilik senedi, ekerançylyk obalarda we şäherlerde ösen derejede bolupdyr. Küzegärler durmuşda ulanylýan gap-çanaklary we hojalyk önümleriniň dürli görnüşlerini: küzeleri, tabaklary, gapaklary, tamdyrlary ýasapdyrlar. Küzegärçilikde toýun-palçykdan we agaçdan dürli görnüşli önümler öndürilipdir.

Türkmen halkynyň kämil derejä ösüp ýeten halk senetçiliginiň biri-de zergärçilik sungatydyr. Hünärmentçiligiň zergärçilik sungaty birnäçe müňýyllyklaryň dowamynda kämilleşip, inçe sungat derejesine çenli ösüpdir. Türkmenistanyň çäklerinde zergärçilik sungatynyň

kökleri bizi taryhyň jümmüşine alyp gidýär. Zergärçilik sungatynyň milady ýylyndan öňki III–II müňýyllyklarda hakyky sungat derejesinde ýüze çykyp ösüp başlandygy we zergärçiligiň ilkinji alamatlarynyň has gadymy döwürlerde, ilkidurmuş adamlarynyň awçylyk bilen meşgul bolan zamanlarynda dörändigi, türkmen topragynda irki adamlaryň gonalgalary bolan Jebel, Damdamçeşme (mezolit) düşelgelerinden in ýönekeýje bezeg daşlarynyň tapylmagy, Jeýtunda (neolit) ýaşan adamlaryň balykgulakdan aýal-gyzlaryň bezeg şaýlaryny ýasap dakynandyklary bize mälimdir. Sungat derejesine ýeten şol milli şaý-seplerimiz asyl nusgasyny saklap, kem-kemden kämilleşip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Zergärçilik sungaty öz ösüş gözbaşyny ýönekeýlikden has çylşyrymlylyga utgaşdyrypdyr. Muňa mysal edip, ata-babalarymyzyň ýönekeýje dänejiklerden düzülen, agaçlardan ýonulan, süňklerden bejerilen, daşdan ýylmanan, reňksiz metallardan ýasalan, reňkli metallardan guýlan monjuklarynyň, ýüzükleriniň, bilezikleriniň, heýkeljikleriniň ilkinji nusgalaryny agzap geçmek ýeterlikdir.

Taryhy-arheologik barlaglaryň netijesinde ýüze çykarylan zergärçilik sungatyna degişli dürli görnüşli şaý-sep nusgalary uzak geçmişden habar berýär. Taryhy maglumatlara görä, dünýäde ilkinji zergärçilik ussahanasy Günbatar Türkmenistanda mezolit eýýamynda (b.e. öň XI–VII müňýyllyklarda) döräpdir. Bu pikir Gubaseňňir gaýasynyň çür başynda gadymy adamlaryň ussahanasynyň hem-de deňiz balykgulaklaryndan ýasalan şaý-sepleriň tapylandygy bilen tassyklanýar. Şol ussahanadan arheolog alymlar dürli gymmatbaha daşlaryndan ýasalan monjuklaryň 900-den gowragyny, şeýle-de deňiz balykgulaklaryndan monjuk ýasamak üçin taýýarlanan şaýlaryň ençeme görnüşini tapypdyrlar. Monjuklaryň ýanyndan zergär senetleri, göwher deşilýän, gysylýan zähmet gurallary-da tapylýar. Gubaseňňir zergärleriniň şol döwürlerde ýakynu-daş ýerleri şaý-sepleri bilen üpjün eden bolmagy ahmaldyr. Sebäbi balykgulakdan ýasalan monjukdyr şaý-sepleriň şol ýerden ýüzlerçe kilometr uzaklarda, hatda Aşgabadyň töwereklerindäki ýadygärliklerden hem tapylandygy muny tassyklaýar.

Türkmenistan adamzat siwilizasiýasynyň uly medeni ojaklaryny özünde jemleýär. Bu barada hormatly Prezidentimiz «Medeniýet halkyň kalbydyr» atly kitabynda: «*Türkmenistan-Änew, Altyndepe, Margiana, Ürgenç, Maşat-Misserian, Sarahs, Farawa, Şährislam, Şähribossan, Amul, Namazgadepe, Abiwerd, Nusay we köpsanly beýleki*

ýadygärlikler ýaly, dünýä ylmyň üns merkezinde duran, özüne münýýlyklaryň taryhyny siňiren ýüzlerçe arhitektura we arheologiýa ýadygärliklerine, medeni-ruhy gymmatlyklara baý ðlke-dir» diýip belleýär. Türkmenistanyň ýerlerinde geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ady agzalan medeniýetlerden zergärçilige mahsus bolan arheologik tapyndylaryň tapylmagy, bu sungatyň taryhy kökleriniň münýýlyklara uzaýandygyna şaýatlyk edýär.

Türkmen şaý-sepleri

Türkmen zergärleri ajaýyp şaý-sepleri ýasapdyrlar. Şaý-sepleriň dürli görnüşlerini ýasamak, olary nagyş bilen bezemek we dürli şekilleri döretmek zergärlerden aýratyn ussatlygy, ünsüligi, taýýarlygy, yhlasy talap edipdir. Özboluşly nagyş toplumynyň kämil nusgalaryny döreden ata-babalarymyz nagyş sungatyna aýratyn ähmiýet beripdir.

Alym G.I.Saurowa: «Halk sungatynda, hususan-da, nagyş reňk utgaşmasynda, gurluş sazlaşygynda, her bir halkyň sungatynyň gaýtalanmajak we durnukly keşbinde halkyň çeperçiligi, gözellige islegi bar hem-de olarda onuň gowy görýän hemme zatlarynyň aýdyň ýüze çykýandygy jedelsizdir... Milli özboluşlylygyň özi diňe bir mazmun görnüşde bolman, eýsem, ozaly bilen, sungatyň mazmunydyr» diýip, ýerlikli belleýär.

Häzirki günde duşýan milli şaý-seplerimiz meşhur türkmen zergärleriniň elinden çykan beýik sungatyň hakyky eserleridir. Türkmen zergärleri öz kärlerini diýseň oňat bilýändigleri, ýiti duýgurlygy, özleriniň döreden eserlerine ýürekden çemeleşýändigleri we gözeli sungat eserinden tumar edilýän talaplara laýyk gelýän bezeg şaý-seplerini döretmegi başaryandyklary bilen saýlanýarlar. Halkymyzyň milli buýsanjy hasaplanýan çeperçilik taýdan kämil nepis kümüş şaý-seplerimiz durmuşyň talaplaryna, ýaşayş şertlerine laýyk getirilip döredilipdir.

Tumar

Türkmen durmuşynda şaý-sepleriň tutýan orny uly bolup, türkmen ussalarynyň reňk mümkinçilikleri altynyň, kümüşüň, tebigy reňk öwüşginine baý hakygyň, pöwrizäniň dürli görnüşleriniň hasabyna has-da giňelipdir. Şol mümkinçiliklerden peýdalanylýp, zergärler bu sungatyň ajaýyp eserlerini döredipdirler we döredýärler.

Türkmen şaý-sepleri özüniň çeperçilik taýdan kämilligi, dürli-dürlüligi we mazmuny boýunça köp öwüşginliligi bilen tapawutlanýar. Olaryň ýasalyşynda, işlenilip bejerilişinde, atlarynda, nagyşlarynda halkyň geçmiş taryhy, milli we medeni aýratynlyklary, ruhy dünýäsi, döredijilik ukyby öz beýanyny tapypdyr.

Zergärçilik sungatynyň nepis önümi bolan şaý-sepleriň aglabasy gelin-gyzlar üçin niýetlenýär, şeýle-de türkmeniň durmuşynda möhüm ähmiýete eýe bolan atlary, düýeleri, harby gurallary we hojalykda gabat gelýän başga birnäçe zatlary bezemekde ulanylýp gelinýär. Şol önümler özüniň ýasalyşy, niýetlenen zady boýunça dürli-dürli bolup, olaryň atlandyrylyşy-da köp öwüşginlidir. Ýöne muňa garamazdan, olaryň atlarynyň hiç biri hem tötänden goýulman, belli-belli ýörelgelere esaslanýp dakylýpdyr. Birnäçe şaýlaryň atlary olaryň dakynylýan ýeri, adamyň beden bölekleriniň ady bilen baglanyşyklydyr. Meselem, «eginlik», «boýuntowuk», «saçlyk», «saçýüzi», «gursakça», «bilezik», «aýakbukaw», «ýeňselik», «maňlaýlyk», «emelik», «gerdendoga», «alynşay», «gyňajujy», «ýaşmagujy», «ýeňdümme», «ýakabagjyk», «göbeklik», «damakgarga» we başgalar. Şular ýaly şaý-sepleriň nämä niýetlenilendigi, hyzmaty eýýäm olaryň adyndan hem görünýär.

Şaý-sepleri adamlaryň ýaş aýratynlyklaryna görä we dakynylýan ýerine laýyklykda aşakdaky ýaly toparlara bölmek mümkin: aýal-gyzlara dakylýan şaý-sepler, çagalara dakylýan şaý-sepler, bedewlere dakylýan şaý-sepler. Bu şaý-sepleriň her biriniň özboluşly aýratynlygy bolup, olary dakynmaklygyň hem edebi bolupdyr.

Umuman, türkmenleriň ata-babalarynyň senetçilik we hünärmentçilik hojalygynyň dürli görnüşleri bilen giňden meşgullanandyklaryny ylmy-barlaglaryň netijeleri, maddy medeniýetiň gymmatlyklary açyp görkezýär.

Bilezik

4. Türkmen milli egin-eşikleri

Türkmen milli egin-eşikleri üçin ulanylýan matalar hem özboşlykly aýratynlyga eýe bolupdyr. Türkmen milli egin-eşiklerini tikmek üçin niýetlenen matalar ýerli hünärmentçilikde dokalypdyr. Şeýle-de türkmenlerde dokma önümçiliginiň ösendigini beýan edipdir. Türkmenistanyň çäklerinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende bu ülkäniň maddy we ruhy gymmatlyklara baý halkdygyny subut edýän arheologik tapyndylar tapyldy. Ýüpek matalary öndürmeklik Parfiýanyň möhüm merkezleriniň biri bolan Merwde has ähmiýetli bolupdyr. Türkmenistanyň medeniýetini we sungatyny öwrenmekde uly işleri bitiren alym G. A. Pugaçenkowa orta asyrdaky Gündogarda dokmaçylygyň meşhur merkezi Merw bolupdyr diýip belleýär. Erkgalada geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde II–III asyrlara degişli ýüpek, nah, ýün we zygyr matalaryň galyndylary tapyldy. Alymlaryň aýtmagyna görä, Merwden tapylan şol matalar ýektaý, don, keltokçe, köwüş (matadan edilen aýakgap) we tahýa tikmek üçin ulanylypdyr. Belli sungaty öwreniji alym W. A. Kraçkowskaýanyň işlerinde-de Türkmenistanda öndürilen matalaryň görnüşleri, hili, dokalyş usullary we olaryň çeper bezegi giňişleýin beýan edilýär.

Alym Ö. Gündogdyýew Türkmenistanyň çäklerinde mata önümçiliginiň gadymy döwürlerden gözbaş alýandygyny belläp geçipdir. VI asyrdaky mata önümçiliginde uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Öňler pagta öndürmek Türkmenistanyň we Orta Aziýanyň artykmaçlygy hasap edilen bolsa, indi ol Parfiýanyň üsti bilen Hytaýa we Uzak Gündogaryň beýleki ýurtlaryna-da ýaýraýar. Şol döwürlerde ýüpek Sarahsda we Nusaýda öndürilipdir. Nirede ýüpek egirmeklik ýüze çyksa, şol ýerde bezeg matalaryny öndürmeklik ýokary görterilipdir. Ýüpek mata egin-eşikleri, tutulary öndürmäge we öý bezeg işlerine sarp edilipdir. Ýüpek matalar köşkleriň kaşan diwarlaryny bezemekde-de giňden ulanylypdyr. Şeýlelikde, Türkmenistanda we Gündogaryň möhüm merkezlerinde öndüriji güýçleriň we medeni islegleriň ösmegi bilen halklaryň birek-birekden öwrenmäge bolan islegleriniň öňündäki böwet-päsgelçilikler aýrylypdyr, asyrlar boýy bir halkyň gazananlary bolup galan gymmatlyklar beýleki halklar üçin hem elýeterli senede öwrülipdir.

V–VI asyrlarda Merw döwrüniň iň gymmat bahaly matasy bolan tiraz öndürilýär. Tiraz öndürmesi kyn hem-de çylşyrymly senetçilik önümidir. Ir döwürlerde ony nah, zygyr, ýüň we zer ýüplüklerini garyşdyryp ulanmak arkaly dokapdyrlar. Soňra tiraz dokalanda ýüpek ýüplükler hem giňişleýin ulanylyp başlanýar. Zer we ýüpek ýüplükleriniň köp goşulmagy merw tirazyna ýumşaklyk we ajaýyp öwüşgin berip, ol görenleri haýran galdyrypdyr. Tirazdan erkek we aýal adamlaryň üstki lybaslary bolan donlar, ýektaýlar, keltekçeler we ýapynjalar tikilýär. Olary hökümdarlar, olaryň maşgala agzalary we atly emirler geýipdirler. Tirazy köşgüň içki diwarlaryna, onuň äpet penjirelerine we küňrelerine tutmakda, hatda tagty bezemekde-de köp ulanylypdyrlar.

Merwde dokalan tirazy Konstantinopolyň (soňra Stambulyň), Bagdadyň, Damaskyň we Kairiň köşklerini bezemekde-de giňden peýdalanylypdyrlar. VII–X asyrlarda Wizantiýanyň, X–XV asyrlarda bolsa Günbatar Ýewropanyň köşkleriniň we buthanalarynyň diwarlarynda şekillendirilen suratlardaky döwlet we din işgärleriniň egnindäki eşiklerde merw tirazyň yzlaryny görmek bolýar. Giçki döwürlerde tiraz öndürmeklik Ýewropa ýurtlarynda-da ýola goýlupdyr. Ýöne ýewropa tirazyň diňe zygyrdan we ýüňden dokalýandygy üçin, onuň hili merw tirazyndan pes bolupdyr.

XIX asyrdan we XX asyryň başlarynda türkmenleriň egin-eşikleriniň köpüsi ýerli şertlerde hünärmentçilik usulynda taýýarlanan matalardan tikilipdir.

Türkmenistanyň sebitlerinde ýüpekçilik hem-de ýüpek matany dokamak bilen gadymy döwürden bäri meşgullanlyp gelipdir. Ýüpekçilik bilen Amyderýanyň orta akymalarynda ýaşaýan türkmenler hem meşgullanypdyrlar. Olar pileden ýüpek alypdyrlar we ony aşgara ýatyryp agardyp, soňra ony dürli reňklere boýamak işlerini alyp barypdyrlar. Boýaglar tebigy reňklerden bolupdyr. Olar ot-çöpden, naryň, soganyň gabygyndan, üzärlikden we başga ösümlüklerden alnypdyr.

Türkmenleriň öý hünärmentçiliginde nah we ýüň matalary dokamak we örmek işi hem uly ähmiýete eýe bolupdyr. Düýe ýüňünden çäkmenlik matalary dokapdyrlar, goýnuň ýüňünden bolsa jorap, ellik, dolak, guşak, gulakçyn ýaly zatlary örüpdirler. Nah matalardan

alaça, biz, setin, jir matalar, dürli çyzyklar geçen ýüpek matalar: el keteni, sowsany, jöwher, göwderi, galwerin, çepbetew, päwrik, ýedi-dürli, gyrgyzy donluk, garma donluk, kese atym, daraýy ýaly milli geýimler üçin niýetlenen matalar dokalypdyr. Däp bolup galan mata dokamak, olary taýýarlamagyň tilsimaty (tehnikasy) häzirkki wagtda hem käbir etraplarda saklanyp galypdyr we olaryň dürli görnüşlerini dokamaklyk nesilme-nesil geçirilip gelinýän in gadymy hünärleriň biri bolupdyr. Häzirkki wagtda mata dokamaklyk milli häsiýetini saklap, döwre görä has kämil derejede alnyp barylýar.

Türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda kämilleşip gelýän ajaýyp milli egin-eşikleri bardyr. Türkmenistanyň howa şertlerine, ilatyň hojalyk görnüşlerine inňän oňaly laýyk döredilen türkmen milli egin-eşikleri şu günlerimize çenli gelip ýetdi. Bu egin-eşikler döwrebaplaşsalar hem, özüniň özeninde ata-babalarymyzyň zehininden dörän milliligimizi saklaýar. Türkmen milli geýimlerini öz görnüşleri boýunça üç topara bölmek bolar:

- 1) erkek adamlaryň egin-eşikleri;
- 2) aýal-gyzlaryň egin-eşikleri;
- 3) çagalaryň egin-eşikleri.

Türkmen erkek adamlaryň egin-eşikleri: çäkýaka köýnek, gyýma balak, tirme guşak, donlaryň dürli görnüşleri (gyrgyzy don, garma don, daraýy don, çäkmen, ýektaý), possun (içmek), dürli görnüşli başgaplar (tahýa, silkme telpek, çöwürme), aýakgaplaryň dürli görnüşleri (çokaý, çaryk, ýelken, mesi), dolak we ş.m. degişli bolupdyr.

Erkek adamlaryň köýnekleri ezýaka ýa-da çäkýaka görnüşinde bolupdyr. Olar ak we dürli reňklerdäki nah we ýüpek matadan tikilipdir. Olaryň balagy gyýma balak bolup, matany eýläk-beýläk gyýyp, kesip tikilýändigini üçin şeýle atlandyrylypdyr. Balaklar gara we goňur reňkdäki nah we ýüpek matadan tikilipdir. Erkek adamlaryň egin-eşiklerine gadymy döwürden bäri ulanylýp gelýän tirme guşaklar hem degişli bolupdyr. Onuň ini 40 sm, uzynlygy 2 m çemesi bolup, ol keteni matadan tikilipdir.

Türkmen erkek adamlaryň egin-eşigine donlaryň dürli görnüşleri degişlidir. Olar örän köpdürli bolmak bilen sebit we ýaş aýratynlygy esasynda geýlipdir. Olar gyzyl, gök, ýaşyl we gyrasy parawuzlanyp, jäheklenip tikilýär. Olardan *gyrgyzy don* türkmenleriň

ähli sebitlerine mahsus bolup, ony diňe ýetginjek we ýigitlik müçesindäki adamlar, ýagny orta ýaşa çenli adamlar geýipdirler. Ol türkmenleriň giň ýaýran toý lybasynyň biridir. *Garma don* orta ýaşdan geçen adamlaryň donuna degişli bolup, ol gyrgyzy donluk matanyň dürli reňkli köregräk çyzyklar geçen görnüşinden tikilýär. *Darawy don* hem garma don ýaly tikilýän matasynyň görnüşi bilen baglanyşykly atlandyrylandyr.

Türkmen erkek adamlaryň egin-eşigine degişli donlaryň biri hem çäkmenidir. *Çäkmen* düýe ýüňünden inçe dokalyp tikilipdir. Ol köplenç, agar çäkmen ady bilen bellidir. Etnograflaryň bellemegine görä, agar çäkmeni dürli ýerlerde orta ýaşdan geçen erkek adamlar geýipdirler. Türkmen donlarynyň bir görnüşine *ýektaý don* diýilýär. *Ýektaý* içliksiz, hiç bir babatda bezegi bolmadyk ýönekeýje dondur. Erkek adamlaryň başgaby, esasan, ak gaýma tahýa bolupdyr. *Ak gaýma tahýa* erkek adamlaryň ähli ýaşdakylaryna degişli bolmak bilen, hatda ony silkme telpekleriň içinden hem geýipdirler. *Silkme telpek* gyrkylmadyk, tüýleri seçelenip duran ak we gara reňklerdeki goýnuň derisinden edilipdir. Şeýle hem *çöwürme ýa-da şyrdak* (gytyk tüýli goýnuň derisinden edilen, iki tarapyna-da geýilýän başgap), *tumak, kermen* (silkmeden gysgarak baganadan uzynrak tüýli telpek) diýlip atlandyrylýan başgaplar bolupdyr. Käbir başgaplaryň hataryna *selle* hem degişlidir.

Aýakgaplary çokaý, çaryk, mesi (messi) we çepek (ýelken) bolupdyr. XX asyryň başlarynda olar çokaýyň ýerine galoş geýipdirler. Adamlar aýakgaplaryň içinden aýagyna dolak dolapdyrlar. Dolak nah we ýüň matadan bolupdyr.

Aýal-gyzlaryň egin-eşiklerine: köýnek, begres, aýak geýimler, donlaryň dürli görnüşleri (çabyt, küleçe), başgaplaryň dürli görnüşleri (ýaglyk, gyňaç, tahýa), aýakgaplary (hokga, gyrma, çepek, galoş), gara gülli guşak we ş.m. degişlidir.

Türkmenlerde zenan asyllylygy gadymy ata-babalarymyzdan bäri dowam edip gelýän edeplerdendir. Asylly geýinmek adamyň diňe daşky görnüşini däl, eýsem, içki dünýäsini hem gözelleşdirýär. Şonuň üçin türkmen zenanlarynyň uzyn ýeňli, ýakaly, uzyn köýnek geýmekleri örän gelşikli we asylly görnüpdür. Umuman, geýinmeklik edebiniň öňde goýan maksady hem şonuň bilen bag-

lanysyklydyr. Egin-eşik adamy her hili keselden, sowukdan we yssydan goranmak üçin niýetlenendir. Şeýlelikde, adamlar ýylyň dürli paslyna, ýakymyna we amatlylyga görä egin-eşik geýmegi başarmalydyrlar.

Türkmen gyzlary kellesine tahýa geýipdirler, gelinler we aýallar bolsa gyňaç daňnydyrlar. Gyzjagazlar kiçijik wagtlary tahýa, göze görnüp ugrandansoň şaýly tahýa (tahýanyň diňe depesine gupba berkidilen görnüşi) geýipdirler. Uly gyzlar bolsa, tahýa, toýlarda çekelikli tahýa geýip, onuň eteginden ýaglyk bilen daňnydyrlar. Käbir maglumatlara görä ir döwürlerde adaglanan gyzlara ýaglyk daňnydyrlar, ol ýaglygy bolsa gyz hemişe tahýasynyň eteginden daňyp gezmeli bolupdyr. Şonuň üçin tahýasynyň eteginden ýaglyk daňnan gyzlary adaglanan hasaplapdyrlar. Emma soňky döwürlerde ýaglyk daňnyamak hemmeler üçin birmeňzeş bolup, tahýanyň üstünden alöýme (ala öýme) daňnydyrlar. Gelinler ýaşynmak üçin amatly bolar ýaly, kellerine gyňaç (tarada dokalan düýp gyňaçlar toýda daňnylýan gyňaçlaryň hataryna degişlidir), ýaglyk (ýelýyrtan ýaglyk) daňnydyrlar. Ýaşuly zenanlar, ene-mamalar gyňaçlarynyň içinden bürük, daşyndan bolsa, ýaglyk daňnydyrlar.

Zenanlaryň başgabyna degişli topbular ýa-da bürükler bolupdyr. Topbular ýokarlygyna uzyn Ahal zenanlarynda silindr görnüşinde, Maryda ýokarsy giňelýän görnüşde bolupdyr. Günbatar türkmenlerinde topbulara meňzeş baş gaba *sahaba* diýip at beripdirler. Olary XX asyryň başlarynda toý lybasy hökmünde geýipdirler we birinji çagasy bolýança geýipdirler. Gyzlar saçlaryny iki ýa-da dört örüpdirler. Işlän wagtlary päsgel bermez ýaly saçlaryny tahýalarynyň daşyna orapdyrlar, emma yzlaryna hiç haçan atmandyrlar. Türkmenleriň arasynda saç diňe durmuşa çykandan soň arkasyna atylypdyr. Şonuň üçin türkmen toý döp-dessurlarynda gyz durmuşa çykandan soň, toýuň ertesi günü gelne baş salmak däbi ýerine ýetirilip, täze gelniň saç yzyna atylýar we gaýyn enesi tarapyndan gelne halat-serpaý edilýär. Öňki döwürlerde gelinler saçlaryny iki örüp, yzlaryna atypdyrlar we onuň öňlerine düşmezligi üçin iki saçynyň arasynda şaýly saçbag dakypdyrlar.

Aýal-gyzlaryň egin-eşiklerine donlaryň dürli görnüşleri degişlidir. Olar begres don, çabyt, küleçe we ş.m. atlar bilen bellidir. Begres

donlar galyň bolup, kaşaň nagyşlanan donlardyr. Çabytlar gyrmyzy donluk matadan bolup, gyz-gelinleriň toý lybaslary hökmünde geýilýär. Küleçe bolsa, içliksiz, nagyşsyz, gyrasyna nagyş deregine mata böleklerinden aýlanan don bolupdyr. Begeýik gyz-gelinleriň begreslerine, çabytlaryna we köýneklerine salynýan mata bölejigidir. Sebitt aýratynlyklary boýunça türkmen gelin-gyzlary Günorta Türkmenistanda ýeňsiz (gursakça), Demirgazyk we Gündogar Türkmenistanda içine pagta salnyp çekilen donlary geýipdirler.

Zenanlaryň başyna atýan geýimlerine kürte, çyrpy, başatgyç we ş.m. degişlidir. Gyzyl kürte we ýaşyl kürte (gara reňkde) türkmenleriň arasynda has giň ýaýrapdyr. Çyrpylar hem kürtelere degişli bolup, ak çyrpy, sary çyrpy we gyzyl çyrpy diýlip atlandyrylypdyr. Olaryň ähli ýeri nagyşlanan, etegi seçekli bolupdyr. Çyrpylary gelinler we ýaşyna görä aýallar atynypdyrlar. Türkmen aýal-gyzlaryna degişli aýakgaplar hokga köwüşler, gyrma köwüşler, çepekler we galoşlar diýlip atlandyrylypdyr.

Çyrpylar ownuk keşdeler bilen matanyň ýüzüne nagyşlanýar. Türkmen zenanlarynyň keşde çekmek işinde özüne mahsus aýratynlygy çyrpylary bezemekde-de görkezýärler. Olar keşdäniň täsin nusgalaryny tapyp, utgaşdyrmagy, nagyşlary matanyň ýüzüne sünnälöp geçirmegi ezberlik bilen başaýarlar. Keşdäniň nepisligi we inçeligi, reňkleriň saýhallylygy, rejeli utgaşdyrylyşy el işiniň çeperçilik gymmatyny kesgitleýär. Matanyň ýüzüne keşdäniň nepis düşmegi, içligiň hiliniň gowy bolmagyna hem baglydyr. Türkmen keşdesinde peýdalanylýan reňkleriň sany 4–5-den geçmeýär. Olar ak, sary, garamtyl ýaşyl, goňur we dürli gyzyl reňkli sapaklardyr. Reňkiň sany az hem bolsa,

ýeri bilip ulanylanda, nusgalar has aýdyň görünýär. Çeper keşdelenen zenan eşikleriniň arasynda aýallaryň başatgyjy bolan çyrpylar we kürtelere çeperçilik taýdan iň kämil we nepisdir. Çyrpylar ulanylyş aýratynlyklary boýunça üç görnüşe bölünýärler: ýaşyl, sary hem-de ak çyrpy.

Ak çyrpy – ak nah matadan ýa-da ýukajyk ýüpek, daraýy matadan tikilýär. Biçimi boýunça hemme çyrpylar

Çyrpy

birmeňzeşdir. Olar kelteräk, aşaklygyna biraz giňelip gidýän görnüşdedir. Çyrypynyň ýeňleri inçe, uzyn bir gatly edilip (ýalan ýeň) tikilýär we olar çyrypynyň arkasynda aragerbiň kömegi bilen birikdirilýär. Ýeňiniň ujuna begresden ýa-da keteniden ýeňsapy urulýar. Çyrypynyň ýakasy aýratyn bejerilip, çyrypy taýýar bolandan soň oturdylýar.

Ak çyrypy

Onuň uzynlygy aýal maşgalanyň boýuna görä tikilýär. Çyrypynyň içligi açyk mele reňkli, maýda gülli, nah matadan tikilýär. Kähalatlarda çit matalar hem içlik üçin ulanylýar. Ak çyryplaryň içligi ak reňkli nah matadan edilýär. Ak çyrypy garry aýallar üçin, ýagny pygamber ýaşyna ýeten zenanlar üçin niýetlenipdir. Sebäbi garry aýallar päk, ak guşlara meňzedilipdir. Ak çyrypy ak nah matadan we ýüpek daraýydan tikilip, içligi hem elde dokalan ak matadan edilipdir. Parawuz onuň diňe öň synyna tutulypdyr. Çeper elli gelin-gyzlarymyz daşyny gurşaýan tebigatdaky ösümlikleriň, gülleriň, mör-möjekleriň şekilini sünnäläp egin-eşikleri keşdeleyärler. Çyryplara syn edeniňde, tutuş meýdan göz önüne gelýär. Türkmenleriň milli egin-eşikleri barada ýazan alym A. S. Morozowa: «Türkmen aýallarynyň başyna atýan halatlaryna, kürtelerine we çyryplaryna salynýan durnukly bezeg döplerini, ylaýta-da, ösümlük şekilli nagyşlar bilen bezemek ýöne ýerden döremän, eýsem, ol türkmen halkynyň yslandan öňki gadymy ynamy bilen, ýagny hasyllyk kultuna, tebigaty janlandyrmaklyga, hasyl Hudaýyna sežde etmeklige bolan ynamlary bilen baglanyşykly dörän bolsa gerek» diýip belläpdir. Çyryplara «çopantelpek», «läle», «parran gül» ýaly gül şekilinde nagyşlar salnypdyr.

Ýaşyl çyrypy

Ýaşyl çyrypy elde dokalan garamtyl ýaşyl ýa-da gök ýüpek matadan tikilýär. Sary we ak çyrypdan tapawutlylykda, onuň nagyşlary ýeňiniň we

göwresiniň ýüzüni tutuş ýapýar. Oňa salynýan nagyşlar bir sapaga düzülip, üsti-üstüne gelyän gyzyl reňkli çigildem gülünden ybarat. Gülleriň arasynda uýy gaňrylyp duran taýaga ýa-da tikene meňzeş nagyşlar salynýar. Çyrypynyň gyrasyna tegbent nagşy we üsti çigildem gülli goçakly egrem egrije (egrije) aýlanýar. Ýalan ýeňiniň sapyna aýratyn nagyş salynýar we esasy ýeňe pugtamanyň kömegi bilen birikdirilýär. Çyrypynyň gyralaryna gyzyl ýüpekden jähek tutulýar. Onuň ýakasy aýratyn bejerilip, çyrypy taýýar bolansoň oturdylýar. Ýakasyna «barmak», «sekiz keşde», «alaw» nagyşlary salynýar. Parawuzy çyrymykly donluk matadan edilip, keseligine tutulýar. Çyrypynyň etegine, ýeňiniň ujuna nagyşlanyp dokalan gyzyl we garamtyl ýaşyl ýüpek seçekli zolak tutulýar. Çyrypynyň sanjagynyň töwerekleri we tikin ugurlary kök usulda «gülýaýdy», «atanak» nagyşlar bilen bezelýär. Ýaşyl çyryplara, köplenç «çopantelpek», «parran gül», «çaňna», «çigildem» ýaly nagyşlar salynýar. Çyrypa salynýan tikene meňzeş «emzik» nagyşlary bolsa, bägüli tikenleriniň goraýşy ýaly, eýesini gözden-dilden, bela-beterden goraýar diýip yrym edilipdir. Ýaşyl çyrypy, esasan, gyzyl, goňur, sary, ak reňkli sapaklar bilen nagyşlanypdyr.

Sary çyrypy elde dokalan sary keteniden tikilipdir. Onuň ýüzünde ýaşyl çyrypa garanyňda, keşdelenmedik boş ýerler kân. Sary çyrypyny aýallar güyz paslyna meňzedipdirler. Şonuň üçin onuň nagyşlary hem güyz aýynda saralyp başlan ýapraklara meňzeşdir. Ol, köplenç, «çynar ýaprak», «ganat», «çigildem», «guş gözi» nagyşlary bilen bezelýär. Sary çyrypynyň nagyşlary etekden ýokarlygyna çyrymaşyp gaýdýan gülli, ýaprakly şahalardan ybarat. Sary çyrypynyň ýeňsapysy gyzyl

Sary çyrypy

reňkli begresden ýa-da nah matadan bolup, ýüzüne «arman», «byçgy» we şoňa meňzeş nagyşlar salynýar. Çyrypynyň gyralaryna egrem aýlanyp, üç okarajykly «çigildem goçak» aýlanýar. Uly nagyşlaryň arasynda açyk gök, garamtyl gök, mämäşi reňkli maýda nusgalar hem salynýar. Ýakasyna sary, gyzyl ýüpekden pişme görnüşli nagyş aýlanyp, arasy «egrem» we «gyýak» nagyşlary bilen bölünýär. Sary çyrypy-

nyň käbiriniň arkasyna süýndürilip salnan çigildem gülünden atanak nagşy edilip, atanagyň her ujundan we aralygyndan «çynar ýaprak» bilen gutaryan «çigildem güli» salynýar. Atanak nagşyny Günüň nyşany hasaplapdyrlar. Sary çyrpynyň gyralary ýaşyl çyrpynyňky ýaly sünnälenip edilmän, oňa insizje gara ýüpekden jähek tutulýar. Ýeňiniň gyrasyna «çyrazy» pugtamasy aýlanýar. Sary çyrpynyň seçegi hem ýaşyl çyrpynyňkydan hili boýunça pesräk bolýar. Çyrypylaryň hemmesiniň parawuzy donluk matadan edilip, ýakasy sowsany keteniden içliklenipdir. Aragerbi seçekden ýa-da ýörite nagyşlanan dörtburç begres matadan nagyşlanýar. XX asyryň ortalaryndan soň çyrypylaryň we gyňaçlaryň seçeginiň ujuna ak we sary ýüpekden pürçük etmek ýörgünli bolupdyr.

Türkmen kürtesi – bu gyzyň durmuşa çykmagy bilen öz öýünden çykarylanda atylýar. Gyzy durmuşa çykmaga taýýarlyk çäreleri, ýagny bukjalary we beýleki gelinlik lybaslary gyzyň joralarydyr ýeňňeleri tarapyndan taýýarlanylýar. Gelnalyjy gelende ýeňňeleri gyzy toý lybaslary bilen bezäp, soňundan hem başyna gyzyl kürte atýarlar. Özi-de durmuşa çykýan gyza gyzyl kürtäniň iki ýeňiniň aralygy atylýar. On barmagyň hünäri bilen emele gelen ol kürtäni ýeňňeler öz baldyzlarynyň başyna gowy dilegler bilen atyp, ony ak ýola ugradýarlar. Şeýlelikde, şol çogly kürte toý-dabara uly şowhun bilen durmuşa çykýan gyzy gyzlyk dünýäsinden täze bir dünýä – gelinlige alyp gidýär. Täze gelne gyzyl kürte gyzyl keteniden tikilýär. Türkmeniň beýleki egin-eşikleriniň gadymylygy ýaly türkmen kürtesi-de gadymydyr. Kürte edil donuň biçilişi ýaly ýeňli-ýanly, begehikli (ýeň bilen ýany birikdirýän bölek) tikilýär. Iki ýeňiniň aralygyny atanyňda päsgel berip durmaz ýaly kiçiräk bejerilgi aragerbi bilen berkidilýär. Kürtäniň gyralary, ýeňleri dürli nagyşlar bilen, esasan hem, «çaňňa», «kürte goçak» ýaly nagyşlar bilen keşdelenýär. Aralaryndaky takyr ýerler bolsa akly-saryly «para» keşdeler bilen doldurylýar. Gadym döwürlerde her tarapdan «baş para» lowurdadyp keşdelenen bolsa, Berkarar döwleti-

Türkmen kürtesi

Türkmen tahýasynyň görnüşleri

miziň bagtyýarlyk zamanasynda ol nagyşlar has-da kämilleşip, olaryň sanlary köpeldilip, hatda görnüşlerine-de üýtgeşmeler girizildi.

Tahýa türkmen gyz-gelinlerimiziň, ene-mamalarymyzyň döreden ajaýyp sungat işleriniň nusgalary bolup şu günki günlerimizde ussatlyk bilen ýerine ýetirilýär. Dürli görnüşli tahýalara müň dürli nagyşlardan gelşirip gaýaýarlar, keşdeleýärler. Tahýany ene-mamalarymyz oýlanyp, pikirlenip, zehin elegeinde eýläp, akgaýma tahýa biçip, tikip, gaýap, keşdeleýp, jähekläpdirler.

Ony sowukdan, jöwzadan, şemaldan gorag diýip bilipdirler. Gyzlaryň başlaryna bolsa gültahýa geýdiripdirler. Şeýlelikde, asyrlaryň dowamynda akgaýma tahýa çagalaryň, oglanlaryň, ýigitleriň başlaryna, gültahýa bolsa gyzlaryň buýsanjyna öwrülipdir.

Ene-mamalarymyz akgaýma tahýanyň we gültahýanyň dürli nagyşlar bilen bezegini ösdürip, owadanlap, kämilleşdirip, müdimi sungat derejesine ýetiripdirler. Şonuň üçin tahýalar gadyndan bäri nesilmenesil dowam edip gelýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bolsa arzysy heniz görülmedik derejede artdy. Ak tahýalar ajap nagyşlardan bezelip, ýüpek bilen gaýalyp, keşdelenip, zerlenip, başlaryň täjine öwrüldi. Tahýalaryň biçüwini, nagyşlaryň gaýmalaryny, keşdelerini synlanyňda, onda gül Watanyň tutuş keşbiniň, dag-düzüniň, toprakda ösýän dürli gülleriniň, guş-gumrularynyň, dürli haýwanat dünýäsiniň janlanyp durandygyny görmek bolýar. Akgaýma tahýa ajaýyp tahýa bolup gadymy hem müdimidir. Ony synlanyňda, göni ak gaýmalarynda türkmen topragyndaky, daglaryndaky, sähralaryndaky, çemenzarlygyndaky akja ýodalardyr ýollar görünüýär. Keşdeler dürli gülleriniň keşbini ýatladýar. «Gültahýa» diýen jümläniň aňyrsynda nähili syr ýatyr?! Aslynda ol ömrüň haýsy döwrüni öz içine alýar?! Mälim bolşy ýaly, gültahýaly ajaýyp dünýä durmuşyň iň bir süýjülik bilen ýatlanýan döwri bolýar. Ol döwür juda gysga döwür bolup, bu döwürde her bir gyz edep-tertipden, her senetden habarly bolýar. Olar bu döwürde gyzlar dünýäsiniň başlangyç döwründe öwrenen zatlaryny alýan bilimleri bilen utgaşykly berkid-

ýärler. Düşünjesi, dünýägarayşy jähtden ösüp, gültahýaly gyzlar gyzlar dünýäsine dogry düşünyärler.

Çagalaryň geýimlerine: köynek-balaklar, kürtekçe, kirlük, çekilen ýeňsizler, sopbaş, tahýa, aýakgaplar degişli bolupdyr.

Enelerimiz öz perzentlerini ysydan, sowukdan goramak üçin howa şertlerine görä amatlylykda egin-eşik geýdiripdirler. Hatda howa yssy bolaýanda hem yssynyň epegi geçmezlik üçin çagalaryna, şol sanda özleri hem ýeňli, ýakaly eginbaşlary geýnipdirler. Çaga yssyda näçe alaň-açyk bolsa, şonça hem Gün urýar, içinden epegek geçýär diýip düşünişdirler. Şonuň üçin gymmat eginbaşlary geýmek hökman däl-de, sadadan gelşikli, egin-eşikleri geýmek asylylykdyr. Çagalara nah we ýüň matadan elde tikilen köynek-balaklar, kürtekçeler, ýeňsizler we kirlük geýdiripdirler. Oglanlar we gyzygazlar (göze görnüp başlanlarynda) 7–8 ýaşlaryndan başlap, uly adamlaryň eşigine kem-kemden geçip başlaýar. Ondan öň çaga mahsus bolan egin-eşikleri geýipdirler. Irki döwürlerde çagalara hemişe ululara tikilýän egin-eşiklerden galan mata böleklerinden, urna-urna görnüşinde geýimleri tikipdirler. Ol urnatlar, köplenç, uzyn zolak we üçburç görnüşde urnalypdyr. Üçburçluk türkmenleriň durmuşynda gözden-dilden goramagyň nyşany hökmünde bellidir. Çaga kürtekçeleri ähli eşikleriň üstünden geýdirilipdir. Kürtekçeleriň we çaga köynejikleriniň etegini epmändirler. Beýle edilmeginiň sebäbi zyndan çaga bolmagyny arzuw edip, «zyz dowamly bolsun, zyz kesilmesin» diýip yrym edipdirler.

Çaga has kiçi mahaly kellesine sopbaşylyklary dürli görnüşde owadanlap tikip geýdiripdirler. Çaganyň oýnap ýören döwri, onuň ejesiniň töwereginde oýnap ýörendigini bilmek üçin olaryň tahýalaryna düwmejikler dakypdyrlar. Gyzgajazlar tahýa geýip başlansoň, oňa kümüş gupbajyklary dakypdyrlar. Türkmen maşgalasynda çagajyklaryň egin-eşikleri milli häsiýete eýe bolupdyr.

Aýal-gyzlar köynekleri we islendik egin-eşikleriň biçüwinde henize-bu güne çenli döp bolup gelýän gary (orta barmagyň ujundan tir-

Kirlük

sege çenli aralyk), garyş (baş barmaklaryňy giň açanyňdaky aralyk), sere (süýem barmakdan külbike barmagyna çenli aralygyny gereniňdäki aralyk), agsak sere (orta barmak bilen külbike barmagyna çenli aralygyny gereniňdäki aralyk), gulaç (iki eliňi gereniňdäki aralyk) we ş.m. ölçegleri ulanyp gelýärler. Matanyň ölçegi adamyň kaddy-kamatyna görä kesgitlenilýär, uzynlygy bolsa dördünji boyun oňurgadan başlap, adamyň topugyna çenli ölçenip alynýar.

Gadymy döwürde egin-eşiği bellibir sähetli günlerde, ýagny çarşenbe, anna günleri biçipdirler. Halk arasynda aýdylyan: «Annada başlasa şenbede açar, şenbede başlasa, gör, haçan açar», «Annada göçme, şenbede biçme» diýen sözler hem muňa şaýatlyk edýär. Türkmen halkynyň arasynda geým biçmek we tikmek baradaky toplanan tejribe nesilden-nesle geçip gelipdir.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen milli geýmileri özüniň doly milliligini saklap gelýär. Türkmenleriň milli egin-eşiklerindäki üýtgeşmeler diňe ýaşlaryň arasynda has aýdyň duýlup, orta we ondan ýokary ýaşly adamlaryň arasynda gadymy milli egin-eşikleriň köp görnüşleri saklanyp gelinýär. Bu ýagdaý şäher medeniýetiniň ösmegi, özgermeği bilen durmuşda has-da ýiti duýulýar.

Türkmen milli geýmileriniň ähli görnüşleri öňki döwürde el bilen tikilýän bolsa, häzirki döwürlerde ýörite tikiň maşynlarynda tikilýär. Nagyşlaryň ählisi (elkeşde, ildirme, köjüme) elde diňe iňňe bilen işlemek arkaly ýerine ýetirilýän bolsa, häzirki döwürde ýakalary we nagyşlary dürli usullar bilen nagyşlaýarlar. Öňki ýeňli-ýanly giň biçüwleriň ornuny häzirki ýansyz biçüwdäki köýnekler eýelediler.

Gadymy döwürlerde gündelik durmuşda geýlen türkmen milli çäkýaka köýnekleriniň we gyýma balaklaryň ornuna fabriklerde tikilen öňi setir ilikli erkek adamlaryň köýnekleri we jalbarlary geýilýär. Ýokarda agzalan milli geýmilerimiz bolsa türkmenleriň toýdur-baýramlarynyň bezegi hökmünde geýilýän lybaslaryň hataryna öwrüldi.

Aýakgaplarda esasy özgerişlikler bolup geçdi. Deriden elde tikilen aýakgaplaryň orny fabrikde öndürilen aýakgaplary bilen çalşyldy. Bu bolsa türkmen halkynyň öz milli gymmatlyklaryna hormat goýýandygyny, şonuň bilen birlikde halkyň ýaşayyş-durmuşynda özgerişleriň bolup geçýändigini we döwrebap ösüş bilen deň barýandygyny görkezýär.

5. Türkmenleriň ýaşayyş jaýlary

Adaty türkmen ýaşayyş jaýlary özünde ýerli relýefi, tebigy howa şertlerini, elýeter gurluşyk materiallaryny, binagärçilik bilimleri we tilsimleri özünde ussatlyk bilen jemleýär. Türkmenler gadymy döwürde pagsadan, çig kerpiçden, bişen kerpiçden, daşdan ýaşayyş jaýlary, galalary, köşkleri, owadanlygy bilen haýran galdyryýan şäherleri gurupdyrlar.

Arheologiýanyň maglumatlaryna görä, neolit döwürüne degişli Jeýtun medeniýetini esaslandyran ata-babalarymyz palçykdan gönüburç, bir otagly jaýlary gurupdyrlar, diwarlarynyň iç ýüzüni ak, gyzyl, gara reňklerde geometrik şekiller bilen bezäpdirler. Ondan soňky döwürlere degişli, ýagny eneolit zamanynnda dörän Änew medeniýetinde, Göksüýri oazisinde, Namazgadepede, Garadepede, bürünç asyryna degişli Altyndepe medeniýetinde, Marguş medeniýetinde iri oturmly merkezlerde özboluşly ýaşayyş jaýlary bolupdyr. Ýaşayyş jaýlaryny gurmaklyk döwre görä kämilleşipdir. Türkmenistanyň çäklerinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende çig we bişen kerpiçlerden salnan ýaşayyş jaýlarynyň, ybadathanalaryň galyndylarynyň tapylmagy türkmen halkynyň ata-babalarynyň oturmly ilat bolandygyna ýene bir gezek şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň orta asyr şäherleriniň ýaşayyş jaýlary barada aýdylanda, esasan, olar çig kerpiçden salnypdyr, fundamentleri bolsa bişen kerpiçden goýlupdyr. Jaýlar, esasan, 3–4 otaglardan ybarat bolupdyr, diwarlary içinden ak hek bilen agardylypdyr. Jaýlar ýatakhana, myhmanhana, hojalyk-kömekçi, aşhana ýaly otaglara bölünipdir. Ýaşayyş jaýlaryň içindäki gazma ojaklary ýylanmak we çörek bişirmek üçin peýdalanylýapdyrlar. Ýaşayyş jaýynyň polunyň aşagynda bolsa bişen kerpiçden ýerzeminler bolupdyr, olar tomsuna dynç almak we azyk önümlerini saklamak üçin niýetlenipdir. Jaýlarda arassaçylyga üns beripdirler. Käbir ýerlerde jaýyň çüňkünde çuňlugy 5–6 metre ýetýän we diwarlary keramika turbalary bilen örülen hapa suw dökülýän çukurlar bolupdyr. Şeýle çukurlaryň agzy ýörite kerpiçler bilen ýapylypdyr.

Türkmenistanyň dürli künjeklerindäki gadymy oturmly ýerleriniň we şäherleriniň galyndylary türkmenleriň binagärçilik sungatynyň ýokary ösendigi barada maglumatlary berýär. Türkmen halkynyň adaty ýaşayyş durmuşynda çig we bişen kerpiçlerden, pagsadan

Türkmen ak öyi

şekiller, diwarda gap-gaçlary we beýleki öý goşlaryny goýmak üçin örülen tekjeler bolupdyr.

Türkmen halkynyň milli mirasyny, aýratynlyklaryny özünde jemleýän gurnama ak öýlerimiz özboluşly bir görnüşe eýedir. Ak öý ata-babalarymyzyň ýaşayş jaýlarynyň bir görnüşidir. Türkmen ak öýüniň örän amatly taraplary bardyr: ýeriň sarsgynyna çydamlydyr, içiniň howasy çalşyp durýar.

Aslynda täze salnan öýüň üstüni ak keçe bilen örtüpdiler we ol «ak öý» diýlip atlandyrylypdyr. Türkmen zenanlary çaga hüwdülänlerinde-de: «Alty ganat ak öýüň ýaraşygy sallançak» diýip, ýöne ýere aýtmadyrlar. Alty tärimli (ganatly) öýler has köp gurlupdyr. Ýöne şol gurnama türkmen öýüniň ortasynda gys aýlarynda ot ýanyp durupdyr. Bu bolsa jaýyň depesiniň garalmagyna getiripdir. Şonuň üçin türkmen gurnama ak öýüniň ýörgünli ady halk arasynda «gara öý» diýlip atlandyrylypdyr.

Ak öýüň bölekleri *gaýyň*, *söwüt*, *azar* ýaly berk agaçlardan ýasalýar. Agaçlar işlenende çyg bolmalydyr, şonda olara islendik görnüşü bermek aňsat bolupdyr. Eger agaç gury bolsa, onda tä ýumşap, çeyé bolýança suwda saklamaly. Ak öýüň uklary, gözenek tärimi, tegelek tüýnügi üçin inçe agaçlary taýýarlanlarynda agaçlary ýonup, tä gerekli ölçege we görnüşe gelyänçä, olaryň üstünde işläpdiler.

Ak öý birnäçe böleklerden durýar: *Tärim* – bu biri-biriniň üstüne atanaklaýyn goýlup, gaýyş kemerjikler bilen birikdirilen inçe agaçlardan edilen gözenekdir. Onuň boýy 1,4–1,5 metre ýetipdir. *Tüýnüik* – ony ýasamak üçin gaty berk we çeyé agaç gerek bolupdyr. Iki sany uzyn agajy ýarym tegelek görnüşinde egredip, soňra olary birleşdiripdirler. Tüýnügiň içinde egredilen agaçlary atanaklaýyn goýupdyrlar. Olaryň iki sany tüýnüge birikdirilýän *uklarynyň*

sany hem deň bolupdyr. *Uklar* – aşaky uçlary egreldilen uzyn inçe agaçlar. Olar ak öýüň gümmez görnüşli ýokarky bölegini emele getiripdirler. Uklaryň aşaky uçlary tärimiň ýokarsyna «*uk bagy*» (ýüp) bilen berkidilipdir. Ýokarky uçlary tüýnügiň tegelek agaçlarynyň ýörite deşiklerine berkidilipdir. *Üzük* – ak öýüň uklarynyň tutuş üstüne ýapylýan enjam. Ol iki bölek keçeden ybarat bolup, «üzük bagy» arkaly uklara berkidilipdir. *Serpik* – ýagyş ýaganda tüýnügiň üstüne ýapylýan keçeden edilen enjam. Ol serpilip açylyp-ýapylýandygy üçin «serpik» diýen ady alypdyr. *Durluk* – tärimiň daşyna aýlanan keçeden edilen örtügi. Bu keçe örtükleri syk taýýarlanypdyr we çyg geçirmändir. Iki taý gamyş – bu ak öýüň sag we çep tarapynda durlugyň üstünden tutulan örülen gamyşdyr. Gamyşyň orta bilinden ini 30 sm-lik elde dokalan «*dalan*» aýlapdyrlar. Oňa «bil ýüpi», «*dalan*» hem diýlipdir. *Düzi* – öýüň içinde uklaryň aşak uçlarynyň daşyna saralan ýasylygy 4 santimetr bolan ýüp.

Ak öýi biraz beýigräk we basgylan ýerde dikipdirler. Ýel turanda ak öýüň ýykylmazlygy üçin ýogyn berk ýüpi («tüýnük ýüpüni») tüýnükden sallapdyrlar. Güýçli ýel turanda, şol ýüpe içi däneden ýa-da gumdan doly haltany, uzyn diregi ýa-da başga agyr zatlary daňypdyrlar. Güýçli tupanlarda «çöwşi» edipdirler, ýagny üstaşyr iki sany ýogyn berk ýüp geçiripdirler we uçlaryny öýüň iki ýan tarapynda gazyga daňypdyrlar. Ak öýüň içiniň giňligi tärimiň ganatlarynyň (agaç gözenekleriniň) we uklarynyň sanyna hem-de ululygyna bagly bolupdyr. Dört, alty, sekiz ganat ak öýler bolupdyr. Ak öýüň içiniň bezelişi hem özboluşly aýratynlyklara eýedir. Ak öýüň içine gülli keçe, haly, palas düşäpdirler. Öýüň gapysynyň sag tarapynda ky azyk, gap-çanak el degirmeni, bedre ýaly zatlar goýulýan ýerine «gap böwri» diýlipdir. Bu ýer maşgalanyň zenalary we çagalary üçin niýetlenipdir, oňa başgaça «dul» hem diýlipdir.

Erkek adamlaryň oturýan tarapynda (çepde) tagta sekijigiň üstünde däneli argyş çuwaly düýäniň howudy, atyň eýeri, ýüp, don, aýakgap ýaly hojalykda ulanylýan

Ak öýüň töri

zatlary goýupdyrlar. Gapynyň garşysynda owadan haly çuwalyny (gyzyl çuwal) asypdyrlar. Oňa egin-eşik salypdyrlar. Gap-gaç salynýan haly torbalary gözenekleriň ýokarsynda asypdyrlar. Ak öýüň tö-ründäki ýer myhmanlar üçin niýetlenipdir. Ol ýere uly «düýp haly» ýazypdyrlar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmeniň gurna-ma ak öýleri ajaýyp toýlarymyzyň bezegi bolup durýar. Alty ganat ak öýlerimiz gözelligiň, ajaýyplygyň nyşany bolup şöhlelenýär.

Häzirki döwürde türkmenleriň adaty ýaşayyş jaýlary ata-babala-rymyzyň binagärçilik şekillerini özünde saklamak bilen ösen tehnolo-gik gurluşyk bilimleri esasynda gurulýar. Ýaşayyş jaýlar oba ýer-lerinde, esasan, bişen kerpiçden, çig kerpiçden, pagsadan gurulýar. 4–5 we ondan hem köp otagly jaýlaryň potology beýik, giň gurulýar, sebäbi şeýle jaýlarda tomsuna salkyn bolýar. Otaglaryň interýeri (içki bezegi) milli öwüşgini bilen birlikde, döwrebap mebeller, sowadyjy enjamlar, diwarlara ýa-da halylara reňkdeş tutular, öý tehnikasy bi-len üpjün edilýär. Aşhanalarda dürli tagamlary taýýarlamak üçin ähli mümkinçilikler döredilendir.

6. Türkmen milli tagamlary

Türkmenleriň milli tagamlary örän gadymdyr, dürli-dürlüdür we özboluşlydyr. Türkmen tagamlarynyň aýratynlyklarynyň biri özbo-luşly gaplarda, gazanlarda, tamdyrlarda ýa-da oda gömme usulynda taýýarlamakdyr. Ikinji aýratynlygy nahara (iýmite) goşmaga hyzmat edýän azyk önümleri melleklerde ekip, ony işläp, nahar bişirmekden, üçünjisi ýer-howa şertlerine gabat gelýän tagamlary taýýarlamakdan ybaratdyr.

Türkmen milli tagamlary goýun etinden has köp taýýarlanylýp-dyr. Goýun eti özünüň ýaglylygy we siňňitliliği bilen tapawutlanyp-dyr. Myhman gelen wagty, mal soýmak, köplenç, uly hormat hasap edilipdir. Kellebaşayak çorbasyny aýda bir gezek iýmek has hem ýör-günli bolupdyr. Mal (goýun) soýlanda, myhman üçin goýnuň bişen kellesi aýratyn orun tutupdyr. Myhman hormaty beýgelipdir.

Türkmenistan tebigatyň iň lezzetli nygmaty bolan gök-önüm-dir miwelere, ir-iýmişlere baý toprakdyr. Köpetdagyň eteginde, Mur-

gap boýlarynda, Amyderýanyň sapaly jülgelerinde miweleriň onlarça görnüşi, gawun-garpyzlaryň köp dürlüsi ösdürilip ýetişdirilýär. Olar öz tagamlylygy we häsiýeti boýunça biri-birinden tapawutlanýar. Gök önümler, miweler, ir-iýmişler türkmen saçagynyň hakyky bezegi bolup, myhman üçin uly hezzetiň bir görnüşidir. Olar bizde tomsuna, güýzüne köp iýilýär, hatda gysyna hem terligine saklanýar. Türkmenistanyň gawunlary, hususan-da, waharmanlar, gülabylyar dünýä bellidir. Gawun-garpyz teşneligiňi gowy gandyryýar, ýadawlygyňy aýyrýar. Süýt we süýt önümleri türkmenleriň nahar taýýarlamakda ulanylan esasy azygydyr. Ýaz aýlary sygyr süýdi, gatyk adam üçin örän ýokumlydyr.

Türkmenlerde azyk önümlerini, naharlary we dürli tagamlary olaryň düzümi boýunça birnäçe görnüşe bölmek bolýar:

1. Undan taýýarlanylýan tagamlar.
2. Etden taýýarlanylýan tagamlar.
3. Garyşyk (un, et, balyk we ş.m. azyk önümleri) tagamlar.
4. Süýtde taýýarlanylýan tagamlar.
5. Ösümlükden taýýarlanylýan tagamlar.

Türkmenleriň gadymy döwürden bäri gündelik tagamlary hasaplanýan çörek-nan durmuşymyzda uly orun eýeleýär. Çöregiň üç: hamyrmaýaly, petir hili we külçe-süýtli hili bolup, iki sany süýri hem-de tegelek görnüşleri bardyr. Öňler süýri görnüşi tamdyrda we tegelek görnüşi ýerde (çarwalarda giňden ýaýran) bişirilip, oňa gömme çörek hem diýilýär. Petir çöregi toýlarda we sadakalarda köpçülik üçin taýýarlanylýan türkmeniň milli tagamy bolan dograma üçin ulanydyrlar. Türkmen toýlarynda dograma taýýarlanylýar. Dograma – munuň özi türkmen halkynyň döpd bolup galan milli naharydyr. Onuň ady hem «dogramak» diýen sözden gelip çykypdyr. Bu nahary taýýarlamak üçin iri-iri atylyp gaýnadylyp bişirilýän täze goýun etini dograp, ony dogralan petir çörek bilen garýarlar. Oňa bellibir möçberde dogralan düýp sogan hem goşýarlar. Soňra bularyň hemmesini mazaly garýarlar. Taýýar bolan dogramany azrak möçberde tabaklara salýarlar we üstünden gyzgyn çorba guýýarlar, tagam taýýar bolansoň saçağa äberilýär.

Türkmen saçagy

Dograma

Türkmenleriň gaýnatma, çekdirme, gara çorbalary we kellebaşak çorbasy öňden bellidir.

Halkymyzyň milli tagamy bolan «tamdyrlamasy» myhman gelende ýa-da ýaşlaryň üýşmeleňlerinde taýýarlanylýar. Oňa azyk önümi hökmünde işşek goýnuň eti: goly, budy we gapyrgasy ulanylýar.

Ata-babalarymyzyň maldarçylyk bilen meşgullanýan toparyna degişli milli tagamlaryň ýene-de birisi «gömmecdir». Ony taýýarlamak üçin çukur gazýarlar we onda köz bolar ýaly odun ýakýarlar. Bir çebşi öldürip, onuň derisini bitewüligine soýup çykarýarlar. Soň çebşiň iç-goşuny aýryp, onuň ýerine dürli ysly we tagamly otlary, gök önümleri salyp garny tikýärler. Ony ýene-de derisine salyp, bujaklaryny berk daňyp, çukurdaky köze gömýärler we bişer wagtynda çykaryp, arassalap iýýärler.

Gadymdan gelýän özboluşly aýratyn milli tagamlaryň ýene-de birisi «gowurdak» – gowurmadyr. Ol, köplenç, ýörite bakylýan «baggerunlaryň» etinden dogralyp, guýruk ýagyna gowrulyp taýýarlanylýar. Ony öň ýörite taýýarlanyp goýlan goýnuň garnyna gapgaryp guradýarlar we uzak wagtyň dowamynda peýdalanýarlar. Türkmenler gyssagly wagtly gowurdakdan dürli (çaý çorba, batoryma we ş.m.) tagamlary taýýarlap iýýärler.

Kellebaşak tagamy

Türkmen halkynyň gowy görýän tagamlarynyň biri-de palawdyr. Türkmenistanda palawyň dürli görnüşleri taýýarlanýar. Onuň balykdan, etden we guş etinden taýýarlanýan görnüşleri barada hem aýtmak bolar. Häzir onuň nohutly palaw, kişmişli, erikli we beýleki görnüşleri-de bardyr.

Türkmen tagamlarynyň içinde giňden ýaýrany hökmünde böregi görkezme bolar. Onuň etli, otly we ýumurtgaly görnüşleri bardyr. Gutabyň dürli (etli, otly, kömelekli, kädili we ýer almaly) görnüşlerini bellemek bolar. Tagamly naharlaryň biri ýarmadyr. Bu tagam bugdaýyň üwelen görnüşinden edilýän köpçülik naharydyr. Ol toýlarda we sadaka berlende taýýarlanylýar.

Palaw

Halkymyzyň arasynda giňden ýaýran undan taýýarlanylýan tagamlaryň hatarynda pişme, çapady, byzmyk tagamlaryny ýatlamak bolar. Ol tagamlar türkmenleriň toýunda, sadakasynda we ýasynda aýratyn maşgala isleginde taýýarlanylýpdyr. Türkmenler güyz we gys aýlarynda dümewleme keseliniň önüni almak üçin mäsli tagam we unaşyň dürli (jazly, jazsyz, süýtli, towukly, noýbaly) görnüşlerini taýýarlapdyrlar. Uly ýaýylyp, gönüburçly kesilen hamyrlary suwda gaýnadyp, belke, gaýyş, başbarmak bişiripdirler.

Gadymy türkmen tagamy bolan işlekli türkmenleriň arasynda meşhur bolupdyr. Bu tagam maldarçylyk bilen meşgullanýan hojalyklaryň durmuşy bilen baglanyşykly bolupdyr. Gadymy döwürlerde işlekli ak öýüň ojagynda üstüni çägä gömüp bişiripdirler. Häzir bu tagam döwre görä kämilleşen enjamlarda bişirilýär. Tamdyryň diwarynda ýa-da demir gapda dürli gutaplar bişirilipdir, oňa diňe Amyderýanyň orta akymynda ýaşayan türkmenler «börek» diýipdirler.

Et we süýt önümleri türkmenleriň arasynda tagamlaryň esasy bölegini tutupdyr. Goýun etinden başga «çebşiň», «erkejiň» (ýyllyk geçi) eti gowy hasaplanylýpdyr. Türkmenlerde mal öldürilende, onuň ýüregi, bagry, öýkeni az mukdarda gapyrgadan dogralyp, çorba (şorsuw) bişirmek döp bolupdyr.

Ýazyň gelmegi bilen baglanyşykly taýýarlanylýan milli tagamyň biri-de «Nowruz köjesidir». Ol ak jöwenden taýýarlanylýpdyr. Bu tagam, esasan, ýurdumyzyň Daşoguz we Lebap welaýatlarynda has köp taýýarlanylýpdyr.

Türkmenlerde döp bolup galan milli naharlary gündelik naharlara hem-de döp bolan naharlara bölmek bolar. Döp bolan naharlary hem öz gezeginde baýramçylyk, döp bolan we sadaka naharlaryna bölünýär. Şunlukda, döp bolan naharlaryň taýýarlanyş usuly boýunça tapawutlanmaýandygyny, taýýarlanylýan naharyň diňe maksadynyň we möçberiniň üýtgeýändigini belläp geçmek gerek.

Türkmenler bişiren naharyndan goňşusyna hem dadyrypdyrlar. Bu döp boýunça «Goňşy haky – taňry haky» diýen nakyl hem ulanylýar. Umuman, türkmenler töwerek-daşyna hormat goýmagy başaran halkdyr. Şonuň üçin hem «Kyýamat günü goňsudana» diýlipdir. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň gadymdan gelýän asylyly döpplerine eýerip, ýurdumyzda «Goňşokara» baýramy döwlet derejesinde uludan toýlanýar.

Türkmenler myhmana uly sarpa goýýarlar we myhman-myhmançylyk barada birnäçe nakyllar döredipdirler: «Myhman ataňdan uly», «Gelen döwlet» we ş.m. Myhman öýüň töründe oturdylypdyr. Myhmana ilki çal ýa-da çay hödürlenilýär. Orta Aziýa halklarynda myhmana hökman etli nahar berilýär. Söwüş etmek öýüne myhman gelen her bir adamyň borjy hasaplanypdyr.

Türkmen toýlarynda gatlama, çelpek taýýarlamaklyk hem hökmany bolupdyr. Bu tagamy zenanlar üýşüp bişiripdirler, gatlama, çelpek türkmen saçagynyň esasy bezegi hasaplanypdyr. Toýlarda süýjiniň ýerini tutan halwa milli tagam bolupdyr. Ol ýagdan, undan we üzüm toşabyndan taýýarlanylýar. Gowrulan bugdaýyň ununy ýag bilen garyp, tä un garamtyl-gyzyl reňke öwrülýänçä gaýnadypdyrlar. Soňra süýjülik tagamyny bermek üçin oňa üzüm toşabyny goşupdyrlar. Toşap halwanyň gatamagyna hem ýardam edipdir.

Türkmen milli tagamlary özboluşly milli häsiýete eýe bolup, gündelik durmuşymyzyň we toýlarymyzyň esasy bezegi, adamlaryň sagdyn bedenli, ruhy taýdan kämil bolmaklaryna ýardam berýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen milli tagamlary, nygmatlary toý saçagynyň bezegi bolup durýar.

III BAP

TÜRKMEN HALKYNYŇ RUHY MEDENIÝETI

1. Türkmenlerde maşgala we maşgala gatnaşyklary

Türkmen halkynyň gelip çykyşy bilen bir hatarda, onuň örän baý maddy we ruhy medeniýeti bardyr. Bu barada hormatly Prezidentimiz: «*Türkmen halky müňýyllyklaryň dowamynda özüniň etniki we taryhy bitewüligini saklan hem-de taryhyň has irki döwürlerinden bäre dünýäniň syýasy, medeni-ruhy we ykdysady ösüşine uly goşant goşup gelýän Zeminiň iň gadymy halklarynyň biridir*» diýip belleýär. Ruhy medeniýetiniň özeni bolsa maşgala, toý we ýas bilen baglanyşykly döpdessurlary, edim-gylymlary, adatlary, dini ynançlary, halk döredijiligi, sungaty, baýramçylyklary we başgalary öz içine alýar. Her bir halk öz medeniýetiniň, sungatynyň özboluşlylygy, ýeten kämillik derejesi bilen tanalýar. Hormatly döwlet Baştutanymyz medeniýetimizi ösdürmek, dünýä ýaýmak, halkyň bagtyýar, milli medeniýetiniň özboluşlylygyny kämilleşdirmek boýunça örän uly işleri durmuşa geçirýär.

Türkmenlerde maşgala ojagy mukaddesligiň we milli ahlak, medeni, ruhy gymmatlyklaryň saklanýan, kämilleşdirilýän möhüm serişdesidir. Her bir türkmen maşgalasynda türkmen halkyny dünýä tanadan, ony belent derejelere ýetiren watansöýüjilik, namysjaňlyk, lezbihalalyk, rehimdarlyk, ejize howandarlyk etmek, ýanyoldaşyna wepalylyk, birek-biregi goldamak we hormat-sylag ýaly ýokary adamkärçilikli ahlak sypatlary gadymy döwürden şu günlerimize çenli dowam edip gelýär. Bu ajaýyp häsiýetler bolsa ösüp gelýän ýaş nesilleriň kalbyna guýlupdyr. Şonuň netijesinde-de tutuş jemgyýetde ahlak arassalygy, döpdessurlara hormat goýmaklyk, durmuş paýhaslylygy höküm sürýär.

Maşgala – bu jemgyýetiň kiçijik özenidir. Ol jemgyýetde möhüm sosial we terbiýe berijilik orny eýeleýär. Maşgala kiçijik döwletdir. Haçanda agzybir, ruhy taýdan sagdyn, berk maşgalalar jemgyýeti düzende, döwletiň ösuşi hem kämil bolýar. Türkmen döpdessurlarynyň iň köp ýerine ýetirilýän ýeri hem maşgaladadyr, sebäbi her bir maşgalanyň döremegi, maşgalada çaga dogulmagy, toýlaryň tutulmagy ýaly döpdessurlar ýerine ýetirilýär.

Türkmen maşgalasy özüniň görnüşi boýunça uly we kiçi maşgalalardan ybaratdyr. Maşgalabaşy erkek adam bolupdyr. Uly maşgala ene-ata, eje-kaka, ogul-gyz, agtyk-çowluk, gelinler, birnäçe öýlenen ogullaryň maşgalasy, käbir ýagdaýlarda dul galan gelinleri we gyzlary, ýegenleri, mamalary hem degişli bolupdyr. Kiçi maşgala bolsa ene-ata, eje-kaka, ogul-gyz degişli bolupdyr.

Türkmenlerde uly maşgala bolup ýaşamaklyk gadymyýetden gözbaş alýar we dowam edýär. Halkymyzyň taryhynda uly maşgalalar: «nebere», «hatardaş», «kowumdaş», «atabir» diýlip atlandyrylypdyr, ýagny olar bir atanyň ogullary, garyndaşlar topary diýen manyny beripdir. Bu toparlar obanyň bellibir böleginde oturypdyrlar. Topara girýän maşgalalar ýer eýeçiliginiň dürli görnüşleri we hojalyk işleriň esasynda berk ykdysady baglanyşykda bolupdyr. Durmuşda şunuň ýaly garyndaşlar topary maşgala-nika gatnaşyklary bilen baglylykda tutuş bir obany, ili emele getiripdirler. Şol oba, il kähallatlarda toparyň ýaşulusy ýa-da olaryň gelip çykyşy bilen baglanyşykly atlandyrylypdyr.

Uly maşgalalaryň atlandyrylyşy. Uly maşgalalar Orta Aziýa halklarynyň köpüsünde dürli at bilen bellidir. Ol garagalpaklarda «Koşe» (*koşe* sözi, megerem, köçe ady bilen baglanyşyklydyr), gyrgyzlarda «bir atadan baldary» (bir atanyň ogullary), gazaklarda «ata balasy» atlary bilen bellidir. Türkmenlerde bolsa uly, bölünmeýän maşgala Türkmenistanyň dürli ýerlerinde, dürli etniki toparlarynda dürlüçe atlandyrylypdyr. Olar: «gazany bir maşgala», «tabagy bir maşgala», «rysgaly bir maşgala», «agyry maşgala» diýlip atlandyrylypdyr.

Türkmenlerde uly maşgalalar, köplenç, bir hatarda, bir syrgynda ýa-da kowçum görnüşinde ýerleşipdirler. Etnografik maglumatlarda: «Sarahs sebitinde ýaşayan türkmenleriň taşlanan jaýlarynyň galyndysynda barlag işleri geçirilen wagtynda ýedi-sekiz sany aýratyn otaglary bolan bir hatara düzülen söýeme öýlerden ybarat köpsanly howlularyň tapylmagy uly maşgalalaryň bolandygyna şaýatlyk edýär» diýlip bellenilýär. Uly maşgalalaryň agzalary bir hatara düzülen gara öýlerde ýa-da pagsadan söýeme (biri-biriniň diwarlary bitewi hatar jaýlar) görnüşinde salnan jaýlarda ýaşapdyrlar. Olaryň ählisiniň gapysy günorta-günbatara tarap açylypdyr. Jaýlaryň sag

tarapyndaky çetde maşgalabaşynyň jaýy-otagy ýerleşipdir. Şeýle hatar jaýlaryň sany maşgaladaky öýlenen ogullaryň sanyna barabar bolupdyr.

Uly maşgala ýigrimi-kyrk adamdan ybarat bolupdyr. Täze öýlenen ýaş çatynjalara täze öý gurup beripdirler. Adatça, çig kerpiçden ýa-da pagsadan salnan jaýyň ýanynda türkmeniň ak öýi bolupdyr. Onda ene-atasy ýa-da iň uly erkek doganlary ýaşapdyr. Günorta we Günbatar sebitlerde şeýle ak öýler uzak wagt saklanyp galypdyr. Gündogar Türkmenistanda şeýle uly maşgalalar bir howluda ýaşapdyrlar.

«Uly maşgalalar, esasan, çarwa – maldarçylyk bilen meşgullanan türkmenlerde has köp duş gelipdir» diýip, alymlaryň işlerinde bellenilýär. Şeýle maşgala toparynda üç-dört nesliň wekilleri bolupdyr. Şeýle-de uly maşgalalaryň rysgy bir hem bolsa, olaryň sanynyň köplügi sebäpli, birnäçe öýlerde: baş-on sany, hatda on-on baş sany öýlerde ýaşapdyrlar diýen maglumatlar bar. Sebäbi türkmenlerde öýlenen ogullaryna ak öý tutup bermeklik adat bolupdyr. Emma öý tutulyp berlen ogullary hem ata-enesinden rysgyny aýyrmadyr. Her öýüň arasy iki-üç metr bolup, hataryň ortarasynda maşgalabaşynyň öýi, sagda uly ogullaryň öýi, çepde bolsa kiçi ogullarynyň öýi ýerleşipdir.

Halk arasynda uly maşgalalara bolan hormat hem uly bolupdyr. Olarda agzybirlik güýçli bolýar. Halkyň ynanjyna görä, maşgala näçe uly bolsa, şonça-da üstünlige eýe bolýar diýip düşünişdirler. Türkmenlerde «Köpde Hydyr bar» diýen söze ynanyp, uly maşgalalara hemişe asylzadalar howandarlyk edýär diýip düşünişdirler. Şonuň üçin hem uly maşgalalara «agzybir maşgala» diýlip atlandyrylypdyr.

Türkmenlerde uly patriarhal maşgalanyň uzak dowam etmegine hojalyk durmusy hem täsir edipdir. Uly maşgalalarda işçi güýjüniň sany köp bolupdyr. Maşgala agzalarynyň bir topary ekerançylyk bilen meşgullansa, beýleki topary maldarçylyk bilen meşgullanypdyr, ýene bir topary hünärmentçilik ýa-da söwda bilen meşgullanypdyr. Bu ýagdaýda maşgala öz-özünü dolandyrmakda hiç bir tarapdan kynçylyk çekmändir.

Uly maşgalalar XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda türkmen jemgyýetinde durmuş-ykdysady gatnaşyklary bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Haryt hojalygynyň ösmegi, hünärmentçilik

senagatynyň ösmegi maşgalanyň içinde aýratyn agzalarynyň hususy eýeçiligini döredipdir. Şeýlelikde, öz-özünü ekläp we dolandyryp bilýän kiçi maşgalalar kemala gelip, olaryň sany gitdigiçe köpelişipdir. Şeýle hem uly maşgalanyň bölünmegine işçi hünärmenleriň kemala gelmegi, XX asyryň 20–30-njy ýyllaryndaky kolhoz gurluşygynyň amala aşyrylmagy öz täsirini ýetiripdir. Şeýle-de bolsa, uly maşgalalar häzirki wagtda hem saklanyp galypdyr. Häzir biziň etrapdyr obalarymyzda şeýle maşgalalara mysallar köpdür.

Uly maşgalanyň bölünmegi netijesinde onuň ornuna gelen kiçi maşgala är-áýaldan we olaryň çagalaryndan ybarat bolupdyr. Kiçi maşgalada maşgalabaşy erkek adam bolupdyr. İlkibaşda kiçi maşgalalar özbaşdak hereket edip bilmändirler. Olar iň bolmanda hojalyk işlerinde, ekiş döwründe, hasyl ýygnylyýan döwründe ene-atalary we dogan-garyndaşlary bilen bilelikde hereket edipdirler.

Häzirki döwürde halkyň hal-ýagdaýy we maddy üpjünçiligi kanagatlanarly bolup, ýaşaýyş durmuşy ýokary derejede ösendir. Her bir ýaş çatynjalara, şeýle-de köp çagalý maşgalalara (sekiz we ondan köp çaga dogran enelere) ähli amatlyklary bilen üpjün edilen jaýlaryň döwlet tarapyndan berilmegi maşgalalaryň bagtyýar ýaşamagyna şert döredýär. Maşgalanyň kiçiligine-ululygyna garamazdan, türkmen maşgalasy maşgala dabarasynda, toý tutanlarynda bir adam ýaly bolup, agzybirlikde bir saçagyň başyna jemlenip mesele çözüýärler we dabaranyň guramaçylykly geçmegini gazanýarlar.

Maşgala agzalarynyň özara gatnaşyklary

Türkmenlerde maşgala mukaddes ojak hasaplanýar. «Maşgalam – baş galam» diýip, ýöne ýere aýtmandyrlar. Maşgala türkmen jemgyýetiniň kiçijik özenidir. Ol jemgyýetde möhüm durmuş we terbiýeçilik ony eýeleýär. Şeýlelikde, maşgala ykdysady we durmuş ösüşiň tizleşmegine täsir edýär, sebäbi millet jemgyýetden ybaratdyr, jemgyýetiň esasy birlihi, esasy daýanjy bolsa maşgaladyr. Haçanda maşgala ahlak we edep taýdan kämil bolanda, jemgyýet hem şonça kämil bolýar. Türkmençilikde maşgala ýaşaýşyna aýratyn üns berlipdir. Türkmeniň maşgala gurmak däbi, adaty müňýyllyklaryň dowamynda ösüp kemala gelipdir. Bu döp-dessurlaryň esasynda gurlan maşgala agzybir, abadan, durnukly maşgala bolýar.

Ynsan tebigatynyň zerurlygy bolan maşgala gurmak şahsyýetiň duýgy we düşüňjeleriniň, arzuw-islegleriniň kada-kanunlarynyň berjaý edilmegidir. Öýlenmegiň, durmuş gurmagyň asyl maksady nesil öndürmekden ybaratdyr. Nesil bolsa adamyň dowam etmeginiň gönüden-göni şertidir. Şonuň üçin maşgala gurlanda daşky gözellige, durmuşy ýagdaýlara görä däl-de, içki, ruhy gözelligine, ahlak düşüňjesine uly üns berilýär.

Türkmenlerde maşgala gurýanlar maşgala bolmagyň borçdugyna doly düşüňpdirler, sebäbi maşgalada erkegiň we aýalyň (ene-atanyň) önünde uly wezipeler durýar. Şol wezipeleri berjaý etmäge taýýar bolmaly bolupdyr. Maşgalabaşy bolmaly ýigit geljekde maşgalasyny eklemäge, goramaga, çagalaryna arassa, halal, dogry terbiýe bermäge borçludyr. Öý bikesi boljak gyz bolsa bir öýüň yüküni çekmäge, adamsyna söýget bolmaga, sagdyn nesil ýetişdirmäge taýýar bolmaly bolýar. Şeýlelikde, aň-düşüňjeli, oýlanyp gurlan maşgala mukaddes ojak hasaplanýar. Ol ojak ömürboýy mekdep bolup, ýetişdirilen nesilleri bilen jemgyýetiň edepliliginiň we dowamlylygynyň girewidir. Türkmenlerde maşgala agzalarynyň ählisiniň döp-dessura, edep kadalaryna laýyklykda maşgalada tutýan orunlary, wezipeleri we borçlary bolýar.

Maşgala kiçi bolsun, uly bolsun, onuň başynda hemişe *maşgalabaşy* bolup, erkek adam durupdyr. Maşgalabaşynyň borjy maşgalany ähli babatda eklemekden, hiç zada mätäç bolmazlygyny üpjün etmekden, maşgalanyň abraýyny saklamakdan we goramakdan ybaratdyr. Maşgala agzalary ekerançylykdan, maldarçylykdan ýa-da hünärmentçilikden we söwdadan gelýän ähli girdejini maşgalabaşa getirip beripdirler. Maşgalanyň umumy gaznasy bolupdyr. Ähli ätiýaçlyklar şol gazna goşulypdyr we onda saklanypdyr. Maşgalabaşy hem öz gezeginde maşgala agzalarynyň hemmesine deň derejede garap, olaryň maddy üpjünçiligini berjaý edipdir. Bu bolsa maşgalanyň käbir işe ukypsyz, ýarawsyz, ýetim galan çagalaryny eklemäge amatly ýagdaýy döredipdir. Maşgala agzalaryna girdejini paýlap bermek hukugy maşgalabaşa degişli bolupdyr.

Türkmenlerde maşgalabaşynyň aýaly *öý bikesi* bolup, ol maşgala agzalarynyň ählisi tarapyndan uly hormata eýedir. Oňa ähli agzalar «ene» ýa-da «enesi (gaýyn enesi)» diýip ýüzlenipdirler. Öý bikesi maşgalanyň ýaşuly aýaly, enesi hökmünde maşgala agzalarynyň aýallarynyň maslahatçysy bolupdyr. Maşgalada gyzlara we gelinlere

edep öwretmek, terbiýe bermek enäniň paýyna düşüpdür. Maşgalany agzybir saklamak hem öý bikesine bagly bolupdyr. Şonuň üçin ol maşgalada döreýän sähelçe oňsuzlygyň önüni almagy başarypdyr. Gudaçylyk gatnaşyklaryny hem öý bikesi kadalaşdyrypdyr. Maşgalada gyz-gelinlere gerekli zatlary maşgalanyň enesi çözüpdür. Bu edep kadalary häzir hem şeýle dowam edip gelýär.

Türkmenleriň däbine görä maşgalada ýaşayan ogullar, gyzlar, gelinler we agtyk-çowluklar maşgalanyň köpçülikleýin agzalary bolup durýarlar. Maşgalanyň öýlenen we öýlenmedik ogullary hem-de durmuşa çykmadyk gyzlary ata-eneleriniň aýdanlary bilen bolupdyr. Olaryň garşysyna gitmändirler, hiç bir meseläni özbaşdak çözmändirler. Durmuşda gerek zatlaryny, isleg-arzuwlaryny diňe eneleriniň üsti bilen kakalaryna ýetiripdirler. Hatda öýlenip maşgalaly, çagalý bolan ogullary hem ene-atalaryna maslahat salman, mesele çözmändirler. Maşgalanyň maslahatyna goýulýan meseleler ýaşulynyň hormatyna hökman maşgalabaşy bilen maslahatlaşylyp çözülipdir. Maşgalada durmuşa çykyp giden gyzlar maşgalanyň agzalygyndan aýrylyp, ol maşgalanyň hiç bir içki durmuşyna içgin gatnaşyp bilmändir. Agtyklar, çowluklar, gürrüňsiz, maşgalanyň ýaşulularyny, şol sanda özünden ulularyň hemmesine gulak asmaga, olaryň aýdanlaryny diňlemäge we ýerine ýetirmäge borçly bolupdyrlar.

Türkmençilikde gelin maşgalada gaýyn atasy, gaýyn enesi, gaýyn agasy bilen gürleşmeli bolanda kiçi çagalaryň üsti bilen gürleşipdirler. Olara ýüzlenenlerinde hem çagalaryň üsti bilen ýüzlenipdirler. Ýaşlary kyrkdan geçen, çagalary ýetişen aýallar hem gaýyn atasyna we gaýyn enesine «atasy», «enesi», «pylanynyň atasy» ýa-da «pylanynyň enesi» diýip hormat bilen ýüzlenipdirler. Maşgalanyň galan adamlaryna, ýagny baldyzyna, ýüwürjisine, ýegenlerine olaryň öz atlaryny tutmak bilen ýüzlenipdir. Maşgala däbine laýyklykda oglan garyndaşlaryna nähili ýüzlenýän bolsa, gelin hem şol hili ýüzlenmeli bolupdyr. Gelniň özüne maşgalanyň agzalary dürli görnüşde ýüzlenipdirler. Gaýyn ene, gaýyn atasy hem-de gaýyn agasy «gelin» diýip ýüzlense, baldyzdyr ýüwürjileri «gelneje», «ýeňne», eltileri «elti» diýipdirler ýa-da öz adyny tutupdyrlar. Türkmençilikde diňe bir maşgalada däl, hatda jemgyýetde-de adamlara we aýallara ýüzlenenlerinde «pylanynyň maşgalasy», «pylanynyň ýanyoldaşy» diýen ýaly sypaýyçylykly sözleri ulanypdyrlar.

Dabara ýagdaýlarynda maşgalanyň ähli uly ýaşly agzalary, ýagny maşgalabaşynyň özi, öý bikesi hem-de uly ogullary maslahata ýygnanyşypdyrlar. Maşgala maslahatynda ogul öýermek, gyz çykarmak, jaý gurmak we oglunyň öýüni aýyrmak (rysgyny aýyrmak) ýaly meselelere seredilipdir. Mesele orta atylanda maşgala agzalary öz pikirlerini aýdyp bilipdirler, emma ahyrky, jemleýji sözi maşgalabaşy aýdypdyr, beýlekileri bolsa onuň bilen ylalaşypdyrlar. Häzirki döwürde hem bu däp dowam edip gelýär. Maşgalada gelin edinmek, toý tutmak ýaly meseleler ene-ata bilen perzendiň ylalaşygy esasynda çözülýär.

Türkmenlerde maşgala agzalarynyň ählisiniň däp-dessuryňa, edep kadalaryna laýyklykda maşgalada ýerine ýetirýän zähmet borçlary bolupdyr. XIX asyryň ahirynda we XX asyryň başlarynda maşgala gatnaşyklarynyň arasynda zähmet bölünişi, adatça, şeýle bolupdyr: erkek adamlar oba hojalygynda işläpdirlir we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olaryň borçlary ekin ekmek, suwarmak, kanal gazmak, hasyl ýygnamak, gallany arassalamak we saklamak işleri bolupdyr. Şeýle-de erkek adamlar oba hojalyk önümlerini satmak bilen hem meşgullanypdyrlar. Olar mallara seretmek we idetmek işlerini hem alyp barypdyrlar.

Hünärmentçilikde erkek adamlar demir ussaçylygy, gara öýleri ýasamak, deri eýlemek, possun we telpek tikmek, aýakgap tikmek we bejermek, tanap ýüpleri örmek, işlemek bilen meşgullanypdyrlar. Erkek adamlar ýaşayş we hojalyk üçin jaýlary salypdyrlar, çatmalary dikipdirler, ýerkümeleri, ojaklary gazypdyrlar, telärleri gurupdyrlar, gys üçin odun ýygnap, odun taýýarlapdyrlar. Köplenç ýagdaýlarda olar gara öýleriň gerekli enjamlaryny ýasaýan hem bolsa, ony gurnamak we sökmek bilen aýal maşgalalar meşgullanypdyr. Ýöne erkek adamlar hem çetde durmandyrlar. Olar öýüň gazygyny dikmek, gazyga tärimlerini berkitmek ýaly güýç talap edýän işlerini etmäge kömekleşipdirler.

Aýallaryň zähmetdäki orny hem kesgittenipdir. Olar hem oba hojalyk işlerinde işläpdirlir. Erkekler ekin ekmekde, otag etmekde we hasyl ýygnamakda kömekleşipdirler. Mysal üçin, hoşa çöplemek işi aýallara we çagalara degişli bolupdyr. Zenanlar degirmende un üwemek, hasyl ýygnamak we ir-iýmişleri kakatmak ýaly işleri hem ýerine ýetiripdirler. Olar kak we sök etmek, üzümden kişmiş almak,

erik we beýleki iýmişlerden kişde etmek, toşap gaýnatmak bilen meşgullanypdyrlar. Olar hojalyk işlerinde mallara hem seredipdirler, emma, köplenç, bu iş bilen erkekler meşgullanypdyr. Aýallar süýt önümlerden dürli görnüşiňdäki önümleri taýýarlapdyrlar, ýüňi işläp bejeripdirler.

Türkmen zenanlarynyň öý senetleri sungat derejesinde bolmagynda galýar. Mata dokamaklyk, haly dokamaklyk, keçe basmaklyk, örüjilik, keşde bejermek we tikin-çatyn ýaly işleri ýerine ýetiripdirler. Gündelik işleri bolan öý hojalyk işlerini alyp barmakda esasy agram aýallara düşüpdür. Sebäbi zenanlaryň gündeki öý işleri bolan nahar taýýarlamak işi, öýüň arassaçylygy, kir ýuwmak, gap-gaçlary ýuwmak, saçak ýazmak we ýygnamak işleri hem-de çaga seretmek ýaly hysyrdyly işler zenan maşgalanyň paýyna düşüpdür. Zenanlaryň bu ýerine ýetirýän işleri öz maşgalasynyň abadançylygyny, agzybirliğini we arassalygyny üpjün edipdir.

Garaşsyzlyk ýyllary döwründe täze tehnologiýanyň durmuşa giň ornaşdyrylmagy netijesinde her türkmen maşgalasynda zenanlaryň ýerine ýetirýän işi hem görnetin ýeňilleşip başlaýar. Öý arassalamak işlerinde tozan sorujy enjamlaryň, kir ýuwujy we gap-gaç ýuwujy tehniki serişdeleriň, tikin-çatyn tikmek we nagyş bejermek işleri üçin ýörite tikin enjamlaryň peýda bolmagy maşgalada zenanlaryň işini ýeňilleşdirýär. Şonuň bilen bir hatarda zenanlaryň maşgalada ýerine ýetirýän işi kämilleşýär. Egin-eşik tikmek we bejermek işleri has kämilleşýär, tagam taýýarlamak we olaryň görnüşlerini köpeltmek ýaly ukyplary baýlaşýar, täze döredijilik ukyby bilen durmuşlaryny baýlaşdyrmaga çalyşýarlar. Şol bir wagtda ene-mamalarymyzyň gadymdan gelýän milli keşdeçilik, gaýma gaýamak sungatlaryny, edim-gylymlaryny hem unutmaýarlar.

Türkmen maşgalasynda çaga terbiýelemek däpleri. Turkmenlerde edep bakydyr diýip bellemişi ýaly, edepli maşgalada edepli perzentler önüp-öşýär. Perzendiň dürli ýaşda, dürli döwürde terbiýesine aýratyn üns bermeli döwürleri bolupdyr. Ene-ata çagasynyň her bir hereketini gözden salmandyr. Türkmenler «Çaga eziz, edebi ondan hem eziz» diýen nakylyna eýerip, çaga terbiýesinde hiç hili ownuk zadyň ýokdugyna, her bir hereketiniň gözden salynmaly dældigine berk gözegçilik edýärler.

Maşgalada ene-atanyň esasy wezipesi çagasynyň terbiýesi bolup, ösüp gelýän nesline özlerinde bar bolan gujur-gaýratyny, maşgala bilimini, sowadyny, hünärini we maşgala edebini çagalaryna geçirmekden ybaratdyr. Türkmen halky asyrlardan-asyrlara aşyp gelen milli döp-dessurlary, ahlak we edep kadalary esasynda çagalaryna edep-terbiýe berýärler. Çaga terbiýesi barada gadymdan gelýän adatlar bilen bir hatarda «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly eserlerde hem beýan edilýär. Şeýlelikde, häzirki zaman çaga terbiýesinde gadymy döwürleriň we edep kadalarynyň saklanmagy türkmençilik döp-dessurlarynyň bu günki güne gelip ýetendigine şaýatlyk edýär.

Türkmen halky adamyň kemala gelmeginde çaga terbiýesine uly üns berýär. Şonuň üçin hem maşgalada çaga terbiýesi iňňän wajyp meseledir. Türkmenlerde çaganyň ahli ýaşdaky döwründe zähmet terbiýesine köp ýykgyt edipdirler. Maşgala zähmetiniň çagany terbiýelemekde ähmiýeti uly bolupdyr. Çagany ýaşlygyndan zähmete uýgunlaşdyrypdyrlar. Eýýäm çaganyň eli käse tutup başlan döwründen çaga äkit-getir ýaly ýeňiljek işleri buýrup başlapdyrlar. Alty-ýedi ýaşlaryndaky gyzjagazlar çaga seretmek, saçağyň üstüni ýygnamak, ejesi nahar taýýarlarda oňa kömek etmek ýaly işlere işeňňir gatnaşdyrylypdyr. Gyzjagazlar on-on iki ýaşlarynda eýýäm çagalykdan çykyp, diňe öý işleri bilen meşgullanyp başlapdyr. Ondan beýläk hojalykda kir ýuwmak, nahar taýýarlamak, tikin-çatyn işlerini etmek bilen meşgullanypdyrlar. On iki-on üç ýaşlaryndaky gyzlar eýýäm özbaşdak egin-eşik tikmegi, el işlerini bejermegi, haly dokamagy başarypdyrlar.

Maşgalada erkek oğlanlar hem erkek adamlaryň işlerini ýerine ýetiripdirler. Dokuz-on ýaşlaryndan başlap, ulularyň tabşyrygy boýunça ekinde işläpdirler, mal bakypdyrlar, mallary idedipdirler, ýatak arassalapdyrlar, ot ýygypdyrlar we ş.m. işleri ýerine ýetiripdirler. Çaga ene-atasynyň işine kömekleşip, olaryň mähirini, hormatyny gazanypdyr. Gündeki durmuşda ejesiniň demlän çayyny saçağa äbermek, käseleri ýuwmak, suw gyzdyrmak, ulularyň eline suw aky-

Zähmet terbiýesi

dyp bermek we ş.m. işler bilen özlerini aldyrypdyrlar. Ekin meýdanlarynda ekin-dikin işlerinde ululara kömekleşipdirler, ýagny pelleri arassalapdyrlar, otag edipdirler, orum işlerine kömekleşipdirler. On iki-on üç ýaşlarynda ýer agdarmak, suw tutmak, çil çekmek, hojalyk işlerinde döwük-ýenjik gurallary bejermek işlerini alyp barypdyrlar. Şeýdip maşgalada erkek oğlanlar hojalygy dolandyrmak we eklenc işine, gyzlar bolsa öý bikesi we enelik durmuşyna taýýarlanyladyrlar.

Türkmen maşgalasynda çaga terbiýesi bilen, köplenç, çaganyň baş-alty ýaşyna çenli döwründe ejesi meşgullanypdyr. Emma çaganyň ondan soňky döwründe gyzlaryň terbiýesi bilen ejesi, oğlanlaryň terbiýesi bilen kakasy meşgullanyp başlapdyr. Ene-atanyň her haýsyy öz hünärlerini çagalaryna öwredipdirler. Hatda çagalaryň öz gyzyklanmalaryny göz önünde tutup, olara bilim bermek, hünär bermek işinde ýörite usatlara ýüz tutupdyrlar, olary şagirtlige beripdirler.

Türkmenlerde çaganyň terbiýesi meselesinde öz eje-kakasyndan hem ene-atasynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Sebäbi ýaşlar ýaňy durmuş ýoluna aýak basmagy bilen, çaga terbiýelemekde has ýaş hasaplanypdyr. Şonuň üçin uly maşgalada enesi we atasy agtyklaryny hemişe diýen ýaly öz ýanlarynda saklap, olara öwüt-ündew, edep-ekram, zähmet çekmegi öwredip durupdyrlar. Halal zähmetiň manysyny düşündiripdirler. Şeýle durmuşda terbiýelenen çagalar zähmetiň gadyryny bilmegi, zähmete bolan söýginiň oýanmagy ýaly duýgulara gaplanypdyr. Olar ula hormat goýmagy, edep-ekramy berjaý edipdirler. Türkmenlerde şeýle asylyly terbiýe däpleri dowam edip gelýär.

Ata-babalarymyz tarapyndan döredilen bahasyna ýetip bolmajak ruhy gymmatlyklarymyzyň perzent terbiýesinde-de ähmiýeti örän uludyr. Çünki ene-ata perzendini Watana wepaly, milli buýsançly edip terbiýelemekde köp zähmet çekýär. Çagany milli ruhda, milli häsiýetde terbiýelemek üçin zähmet terbiýesi bilen bir hatarda türkmeniň ruhy gymmatlyklary bolan halk döredijiliginiň ähli ugurlarynyň, ýagny hüwdüleriň, timsallardyr rowaýatlaryň, ertekileriň, mataldyr nakyllaryň, öwüt-ündewleriň, yrym-ynançlaryň, şahsyýetleriň we beýlekileriň ähmiýeti uly bolupdyr.

«Çagany ýaşdan...» diýlişi ýaly, doglan gününden başlap çaganyň terbiýesine uly üns berlipdir. Hatda köp halatlarda, lukmanlaryň tassyklamagyna göre, çaga enesiniň göwresindekä terbiýe berip baş-

lamaly eken. Sebäbi enäniň özüni parahat, şadyýan, ruhbelent alyp barmagy göwresindäki çaga uly täsirini ýetirýär diýip düşündirýärler. Şonuň üçinem çaga terbiýesinde *ene hüwdüisine* aýratyn orun degişli bolupdyr. Eneleriň aýdýan hüwdülerinde halkyň belent maksady, ertirki günüň eýesi bolan perzentleriň bagtly durmuşy baradaky arzuwlary orun alypdyr. Türkmenlerde hüwdi aýtmak arkaly bäbege berilýän ilkinji terbiýe çaganyň geljeginde ene-ata, Watana, halkyna söýgüsiniň, hormatynyň, mähiriniň artmagynda ähmiýetlidir.

Türkmen ýigitleriniň we gyzlarynyň ilhalar, salykatly, edep-ekramly, il-güne gerekli adamlar bolup ýetişmegi üçin *öwüt-ündew* işlerini alyp barmak zerur bolupdyr. Çaganyň öýde, daşarda, myhmançylykda, mekdepde, köpçülikde toýda-ýasda özüni alyp barmak edebini ata-ene hemişe gulagyna guýup durupdyr. Çaga mana düşünişip, köpçülik bilen özbaşdak gatnaşyk edip başlandan özi ýalylyk bilen salamlaşyp başlaýar. Soňra ululara salam bermegi öwrenýär. Aslynda «Edep salamdan başlanýar» diýilýär. Şonuň üçin çaganyň hemişe ululara salam bermegini ündäp durmaly bolupdyr. Eden ýagşy işleriniň berekellasyňy ýetiripdirler, ýalňyşsyzny ýazgarypdyrlar. Goýberen kemçiliklerini düzetmeklige çagyrypdyrlar.

Ene-atalar çaga terbiýesinde çagalaryny entek mana doly düşünişip-düşünmeýän wagty *ertekileriň* üsti bilen hem terbiýeläpdirler. Ertelikerdäki gahrymanlaryň üsti bilen çaganyň psihologiýasyna täsir edipdirler. Eýýäm kiçijik döwründe erbetlige bolan ýigrenç, ejize kömek etmek, batyrylyk, edermenlik, tebigata, Watana hormat goýmak ýaly duýgulary döredipdirler. Türkmen maşgalasynda *tymsallardyr rowaýatlaryň* üsti bilen çagalarda halal-haram, haýyr-şer, ýagşy-ýaman, yhlaslylyk-ýaltalyk ýaly düşüňjeler ösdürilipdir. Ene-ata, Watana bolan söýginiň belentliklere ýetirýändigi baradaky wakalar ýaşlaryň kalbynda söýgi döredipdir.

Çagalary ýaşlykdan maşgaladaky tertip-düzgüne çekipdirler, olar maşgalanyň iş-aladasyna işjeň gatnaşypdyrlar. Maşgala hakyky durmuş ýörelgesiniň hojalyk we ahlak binýady hökmünde kabul edilipdir. Şunda maşgala bolup naharlanmagyň däbe öwürülen ulgamyna hem uly orun degişlidir. Çünki edep çaganyň maşgalada ulalyp kemala gelýän döwründe saçak başynda, öýde, köpçülikde özüni alyp barmagyndan başlanýar. Çünki öýdäki mukaddesliklere – saçaga, çö-

rege, duza, tagama hormat goýmak dürli *yrym-ynançlaryň* üsti bilen çaganyň aňyna guýlupdyr. «Saçak ýazylan ýere perişdeleriň saýasy düşermiş...» diýmek bilen çagalara tertip-düzgün, arassaçylyk endiklerini öwredipdirler. Çöregi zyňmaly däldigi, iýip-içeniňde nan owuntygyny gaçyrmaly däldigi, tagama göwnüýetmezçilik etmeli däldigi, mukaddes zatlaryň: çöregiň, saçagyň, duz-tagamyň üstünden ätlemeli däldigi, eger-de şu aýdylanlary ýerine ýetirmeseň, rysgalyň gaçýar, agzalalyk bolýar diýen ýaly düşüňjeler bilen maşgalada mukaddeslige hormat goýmagy, arassaçylygy, isrip etmezligi ündäpdirler.

Ýetginjek ýaşa ýeten oğlan-gyzlar türkmeniň meşhur gahrymanlary we şahsyýetleri bolan Görogl, Agaýunusa, Gülruha, Banu Çeçege, Jeleddine, Alp Arslana, Magtymgula we beýlekilere meňzemäge çalşypdyrlar. Ol bolsa çagalarda watançylyk, edermenlik, gaýduwsyzlyk, söýgä wepalylyk duýgularyny terbiýeläpdir. Ýigitleriň we gyzlaryň geljekki durmuşynda ol kär, hünär saýlamagyna bellibir derejede täsir edipdir.

Türkmen milli oýunlarynyň hem çaga terbiýesinde ähmiýeti uly bolupdyr. Çaganyň bedeniniň sagdyn, berk bolmagynda, özüni ruhubeleňt alyp barmakda, zyýanly endiklerden daşda durmakda, şeýle hem çaganyň başarjaňlygyny, çalasyňlygyny, ugurtapyjylygyny, ekabyrlygyny terbiýelemekde milli oýunlar esasy orun tutýar. Sebäbi çaganyň durmuşyndaky islendik oýunlar, esasan hem, «tänderdi», «guduk», «çilik», «awçy-ördek» ýaly hereketli oýunlar çagany ähli babatda taplaýar. Ondan başga-da halk oýunlarynyň «ak süňk», «guşak goýdy», «owlak çapdy» ýaly görmüşleri geljekki söweşeň esgerleri, batyr serkerdeleri terbiýelemekde we taýýarlamakda ähmiýetli bolupdyr.

Türkmen maşgalasynda önüp-ösyän çaganyň terbiýesi şol maşgalanyň at-abraýy, derejesi bilen ölçelipdir. Şonuň üçin hem türkmençilikde nätanyşlardan habar soralarda, «Sen kim?» diýip soralm, «Sen kimlerden?» diýlip soralar eken. Maşgalada nika gatnaşyklaryny açmak üçin gyzyň aňyrsy soralarda ýa-da oglanyň aňyrsy yzarlananda «Kimlerdenkä?», «Adam çykýan ýerdenmikä?» diýip, ýaşlaryň özüni däl-de, olaryň maşgalasyny sorap-idär ekenler. Eger maşgalasy döwletli, atly-abraýly, asylyly ýer bolsa, ondan soň ýaşlaryň gylyk-häsiýeti, iş başarjaňlygy soralar eken. Türkmenleriň bu däbi häli-häzir hem dowam edip gelýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň her bir bagtyýar maşgalasynda edep-terbiýe alýan perzentleriň Watana, halkyna we-paly ogul-gyzlar bolup ýetişmegi, olaryň asylyly, edep-ekramly ýaşlar bolup ýetişmegi üçin ähli mümkinçilikler bar. Arassa, ahlakly, edepli, ylymly-bilimli ogul-gyza terbiýe bermekde maşgalalara çagalar baglary we mekdepler ýakyndan kömek berýärler.

Häzirki ajaýyp zamanamyzda döwlet tarapyndan her bir maşgalanyň çaga terbiýesine doly we dogry üns berilmegi üçin biziň çaga terbiýeleýän enelerimize, has dogrusy, önümçilikde we jemgyýetçilik işlerinde işleýän enelerimize çaga üç ýaşyňça oňa seretmek üçin enelik rugsady we şol ýaşa çenli çagalara kömek pullary berilýär. Şeýle-de her bir maşgaladaky on baş ýaşa çenli bolan çagalary mugt lukmançylyk kömegi, olaryň mugt bilim almak şertleri döredilendir. Bu zatlaryň ählisi çaga terbiýesinde maşgala, ene-ata döwlet tarapyndan berilýän ruhy we maliýe taýdan goltgudyr. Sebäbi maşgalada we döwletde çagany eklemek we olary ylymly-bilimli edip ýetişdirip, olaryň hünar saýlamagyna şert döretmek esasy meseleleriň biri bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen döredilen sport mekdepleri, sazçylyk mekdepleri, kitaphanalar we internet otaglary ýaly şertler çaganyň isleg-höwesini kanagatlandyrmakda, dünýägaraýşyny has giňeltmekde, maşgala abadançylygyny ýola goýmakda, döwlete, jemgyýete peýdaly ýaşlary terbiýelemekde ýardam berip, kämil nesli kemala getirýär.

2. Çaga bilen baglanyşykly däp-dessurlar we toýlar

Türkmenlerde gyzdyr ýigit durmuş gurup toý tutan gününden başlap perzendiň dünýä inmegini arzuw edip gelipdirler. Munuň üçin birnäçe ýagşy yrymlary ýerine ýetirip, dogra-dilegler edipdirler. Türkmenleriň «Oguldyr döwletiň başy...» diýen pähimine uýýan ene-ata ilkinji bäbekleriniň ogul bolmagyny arzuwlap gezipdir. Munuň üçin hatda çaganyň ejesiniň iýýän zatlaryna hem üns beripdirler. Bu barada birnäçe yrymlar, däp-dessurlar ýerine ýetirilipdir. Meselem, toýly gelin (türkmenlerde göwreli gelni şeýle atlandyrypdyrlar) gyzyl reňk-

däki miweleri, esasan hem, nar ýse gyzy bolýar diýip düşünişdirler. Şeýle-de maşgalada göwreli gelin bar bolsa, onuň oglunyň ýa-da gyzynyň boljagyny bilmek üçin aýal köýnekleri biçilende ýakasyndan oýulyp alnan bölegi ýaglyklaryna gysdyrypdyrlar. Eger-de şol wagtda gapydan erkek adam gelse, ol gelniň ogly, aýal maşgala gelse gyzy bolýar diýip yrym edipdirler. Türkmenlerde toýly gelni agyr işlerden, gynançly ýagdaýlaryň täsir etmeginden saklamaga çalşypdyrlar.

Pişme toýy. Türkmen maşgalasynda çaga bilen baglanyşykly toýlaryň ilkinjisi hem bäbek toýudyr. Oňa *pişme toýy*, alkyş toýy hem diýilýär. Her bir maşgalada çaga nesli dowam etdiriji, ata-enäniň göz guwanjy hem-de daýanjy hasaplanyp, türkmen maşgalasynda çaganyň dogulmagyna sabyrсыzlyk bilen garaşylýar. Ata-babalarymyzyň «Çagaly öý bazar...» diýen sözi oňa şaýatlyk edýär.

Türkmenlerde çaga dünýä inende buşlanypdyr. *Buşlukçy* çagal bolupdyrlar. Häzirki döwürde oğlan-gyz çaga dünýä inende uly dabara bilen buşlanýar hem-de toý tutulýar. Maşgala toýlarynyň başy – çaga toýundan başlanýar. Türkmenler çaganyň dünýä inmeginiň hatyrasyna pişme toý edýärler. Ýöne ogul toýy has şatlykly-şagalaňly, uludan saçak ýazylyp bellenilýär. Görogly dessanynda: «Oguldur döwletiň başy, gyz hem bolsa göwün hoşy» diýlip aýdylýar.

Maşgalada perzent dünýä inende dürli doga-dilegler edilipdir. Onda gyz bäbege «Baýapsyňyz! Ýaşy uzyn bolsun, berildigi bolsun! Bagtly bolsun!» diýip, oğlan bäbege «Döwletiňiz artypdyr! Ýaşy uzyn bolsun, ene-atasyna, Watanyňa wepaly bolsun!» diýip dileg edip, ýüzlerine sylýarlar. Doglan çaganyň ady bilen baglanyşykly «Adyna eýe bolsun!» diýen ýaly dilegleri hem edipdirler. Erkekler öz aralarynda «Watan gullugyna ýene bir esger goşulypdyr-ow» diýip, buýsanç bilen degşipdirler. Aýallar bolsa «Ejesine kömekçi gelipdir, hä diýmän ejesiniň işini elinden alar!» diýip, göwünlerini hoşlapdyrlar. Perzendiň oguldygyna we gyzdygyna garamazdan, üç ýa-da ýedi günün dowamynda azan okadylypdyr.

Çaga at dakma dessury. Türkmenlerde täze doglan çaga at dakmak dessury türkmen halkynyň durmuşyny kadalaşdyrýan adatyň ilkinji talaplarynyň biridir. Adat boýunça her bir dünýä inen ynsana mynasyp at dakmak hökmany hasaplanypdyr. Ynsana bütin ömrüne bir at daklypdyr we şol at bilen tutuş ömrünü geçiripdir. Halk arasyn-

da ynsana dakylan şol at adamyň ömrüne, ýaşayşyna we ykbalyna öz täsirini ýetirýär diýip düşünişdirler. Şonuň üçin hem täze doglan çaga at dakmakda, ilkinji nobatda, onuň maşgalasynyň ýagdaýy göz önünde tutulyp, dürli döp-dessurlar esasynda ýerine ýetirilipdir. Adam ady diňe bir ýaşan ömrüniň dowamynda özi bilen hemra bolup ýaşaman, eýsem, dünýäden ötenden soň hem galýar. Merhumyň ady ýerde ýatmasyn diýip, adyny onuň ýakyn garyndaşlary (ogly, gyzy, dogany) täze dünýä inen çaga dakypdyrlar (Atamyrat, Kakajan, Agageldi, Enegül, Ejegyz, Mamajan, Babajan we ş.m.).

Türkmenlerde çaga at dakylanda gowulygy niýet edinýärler. Ogullaryny batyr, edermen adam edip ýetişdirmek üçin olara güýçli, çalasyn haýwanlaryň, berdaşly, çydamly, ösümlikleriň, metallaryň (Arslan, Şir, Peleň, Gandym, Sazak, Selin, Gylyç we ş.m.) adyny, gyzlarynyň owadan we mähirli bolmagy üçin olara, owadan, mähirli, ýakymly gülleriň, miweleriň, guşlaryň, metallaryň (Bägül, Gülälek, Gunça, Alma, Tawus, Bilbil, Altyn, Kümüş, Merjen we ş.m.) atlaryny dakypdyrlar. Köplenç, doglan aýyna ýanap at dakypdyrlar (Aşyr, Oraz, Baýram, Orazjemal, Gurbangözel we ş.m.).

Çile dessury. Çaga doglup tä kyrk gün geçýänçä, ol çaga çileli hasaplanypdyr. Çileli çaganyň üstüne täze gelin, et, ýumurtga, mata salmandyrlar. Eger-de şeýle edilse, çaga çile düşýär diýip düşündirýärler. Çile düşen çaganyň ýañagynda we endamynda gyzyl örgüniň peýda bolmagyna we onuň kesellemegine getirýär ýa-da ulalansoň, durmuş şowsuzlyklarynyň bolmagy mümkin diýip düşünişdirler. Kyrk günlük çile düşünjesi gazaklarda, gyrgyzlarda, garagalpaklarda, özbeklerde, tatarlarda, täjiklerde we beýleki birnäçe halklarda hem bardyr.

Çagany çileden goramak üçin dürli yrymlary ýerine ýetiripdirler. Öýde çile düşmezlik üçin gapynyň yokarsyndan bir gaba salyp et, ýumurtga asypdyrlar, çagany çukur gazyp üstünden 3 gezek eýläk-beýläk geçiripdirler we ş.m. yrymlary ýerine ýetiripdirler. Maşgalada garyndaşlarynda we ýakyn goňşularynda ýene-de bir bäbek dünýä inse, şol iki öý çaga çile düşmez ýaly bir-biri bilen, duz alşypdyrlar. Bu dessur maşgalada dogan-garyndaşda gelin edinilende hem ýerine ýetirilipdir.

Çagany kyrk günlük çileli döwründe iki gezek çileden çykarypdyrlar. Muny maşgalada zerurlyk ýüze çykanda, ýagny toý tutmak

we başga bir bäbegiň dogulmagy ýaly ýagdaýda ýerine ýetiripdirler. Oňa ýedi gün geçenden soň, ýedi günlük çilesinden çykarmak, ýigrimi gün geçenden soň, ýigrimi günlük çileden çykarmak dessury diýip at beripdirler. Kyrk gün geçenden soň bolsa, ymykly çile suwuna düşürüp çileden çykarypdyrlar. Çaga çileden çykarylanda ony ýedi öýe eltip görkezmeli. Adamlar çagany görüp, ýüzlerine sylp, sowgat, süýji-köke beripdirler.

Sallançak gurmak dessury. Türkmenlerde çaga birahat bolsa, çile döwründe, ýagny kyrk günün içinde, çaga ýuwaş bolsa kyrk günden soň sallançaga salnypdyr. Munuň üçin türkmenlerde birnäçe döp-dessurlar ýerine ýetirilipdir. Ilki bilen sallançak sähetli gün, hep-däniň çarşenbe günü gurnalyp, çaga dileg edilip oňa salnypdyr. Bu işi çaganyň enesi ýa-da yakyn garyndaşlaryndan köp çagalý, döwletli aýal ýerine ýetiripdir. Öňki döwürlerde sallançagy gara öýün tärimlerinden ala bag (alaja ýüp) bilen daňypdyrlar. Pagsa jaýlarda jaýyň burçundan teble kakyp, ol tebleden halka asyp, halkadan sallançagyň ala ýüpüni dakypdyrlar (Teble – ujy halka görnüşinde diwara kakmak üçin niýetlenen nurbatly demir). Sallançak türkmen öýüniň bezegi, ýaraşygydyr. Her bir öýde sallançagyň bolmagy arzuw edilýär. Munuň üçin hem sallançak gurnamak maşgalanyň esasy wakalarynyň biri bolupdyr. Türkmen halk döredijiliginde:

Allan, allan alançak,
Akar suwlar bulançak.
Alty ganat ak öýün,
Ýaraşygy sallançak –

diýen setirler hem sallançagyň iň arzyly, mukaddes zatdygyna şaýatlyk edýär. Türkmenlerde maşgala toýlarynyň haýsdygyna garamazdan, hemişe arzuw edilende «Öýüňizde sallançagyň bady ýatmasyn» diýip dileg edilýär.

Inji bermek dessury. Maşgalada çaga seretmegiň, çaga ulaltmagyň özboluşly aýratynlyklary bardyr. Çaganyň ösüş döwründe dürli yrymlary hem-de döp-dessurlary ýerine ýetiripdirler. Şeýle dessurlaryň biri hem «inji» bermek dessurydyr. Bu däbe käbir ýerlerde «iýinji» hem diýilýär. Inji – ýaş çaga onuň yakyn hossary, garyndaşy tarapyndan ady tutulyp berilýän mal bolupdyr. Bu ýerde yakyn hossar çaganyň daýylary bolup hyzmat edýär. Inji çaganyň babasy we ma-

masy tarapyndan mal, janly bilen baglanyşykly berilýän sowgatdyr. Çaga bäbeklik döwründe elini sorup başlan ýagdaýynda şol sowgat berilse, çaga elini sormagy bes edýärmişin diýen düşünje bolupdyr. Megerem, bu dessuryň çaganyň daýylary bilen gatnaşygy berkitmekde ähmiýetli bolandygy üçin edilýän bolmagy mümkindir.

Çaga bilen baglanyşykly belenilýän toýlar. Diş toýy. Türkmenlerde çaga toýlarynyň biri hem diş toýudyr. Çaga baş aýlykdan başlap, onuň süňňüniň sagdynlygyna baglylykda alty, ýedi aýlyk döwründe ilkinji dişi çykýar. Şonda maşgalanyň ýakyn garyndaşlary, esasan hem, çagalar üçin şatlykly waka diş toýy belenilýär. Çaganyň üstünden patrak seçilýär. Ol dessur çaganyň dişleriniň azarsyz, patrak ýaly bolup çykmagy arzuw edilip ýerine ýetirilipdir. Halkyň yrym-ynanjyna görä, çaganyň üstünden seçilen şol patrak, hakykatdan hem, çaganyň dişiniň patrak ýaly çykmagynda ähmiýeti bar diýip düşünipdirler. Soňky döwürlerde patrak bilen bir wagtda süýji-kökeler, teňňe pul birlikleri hem seçilýär. Bu dabarany gyzyklandyrmak we çagalaryň höwesini artdyrmak üçin ýerine ýetirilýär.

Galpak toýy. Türkmenlerde belenip geçilýän çaga toýlarynyň biri hem galpak toýudyr. Galpak toýunyň çaga durmuşynda uly ähmiýeti bolupdyr. Sebäbi bu dessur çaganyň durmuşy, onuň terbiýesi bilen bagly bolupdyr. Çaganyň doglandaky saçyna türkmenler «çile galpagy» diýip at beripdirler. Çaga bir ýaşa baranda çaganyň ilkinji saçyny, ýagny çile galpagyny aýyrýarlar. Ony çaganyň daýysy alýar. Munuň üçin daýysyna çaganyň ene-atasy sowgat edýär. Şuňa meňzeş dessur beýleki halklarda hem bolupdyr. Etnograf alymlaryň pikirine görä, bu dessur (matriarhatdan) ene tarapyň garyndaşlarynyň ornunyň ähmiýetli döwründe dörän düzgün bolmagy mümkin diýlip düşündirilýär. Türkmenlerde, eger-de çaganyň saçyny almaga daýysy bolmasa, onda çaganyň ejesiniň atasy öýüniň obasyndan bir adama syrдыrypдыrlar. Çaga bilen bagly dessurlarda daýysynyň ýakynan gatnaşmagynyň sebäbi, daýysy şol çaganyň ýakyn hossary, garyndaşy hasaplanypdyr.

Galpak toýy

Türkmenlerde «It – ata, är – daýa», «Hem daýymlara barýaryn, hem atyma baş öwredýärim» diýen pähimler hem çaganyň daýysy bilen garyndaşlyk gatnaşyklaryny suratlandyrýar. Şeýle-de türkmençilikde gelniň atasy öýüni, çaganyň daýy toparyny maşgala gatnaşyklaryna goşmak manysy bilen hem bu dessur ýerine ýetirilipdir.

Eger-de maşgalada çaga durmaýan bolsa, yzyndan çaga bolýança, çaganyň çile galpagyny syrmandyrlar. Hatda çaganyň çile galpagy agyr hasap edilip, çaganyň ösmegine päsgel berýän hem bolsa, galpagyny syrдыrmagy soňa goýupdyrlar.

Çaganyň galpagy birinji gezek doly syrlypdyr. Soňky gezeklerde alyn saçynda bölejek saç goýupdyrlar. Gyzjağazlaryň saçyny 3–5 ýaşa çeni doly syrlyp, ondan soň gulkak, çokul, zülp goýup başlapdyrlar. Saçy alnan çaganyň üstünden süýji-köke we pişme seçilipdir. Galpak toýy türkmenlerde pişme toý hokmünde bellenip, maşgalanyň gurbuna görä dürli tagamlar taýýarlanylýpdyr we oňa ýakyn dogan-garyndaşlary çagyrylypdyr.

Sünnet toýy. Türkmenlerde her bir doglan oğlan çagany sünnetletmek musulmançylygyň parzy hasaplanypdyr. Bu dessury ýerine ýetirmek bolsa her bir ene-atanyň borjudy. Çaga süňni sagatja bolsa 3 ýaşynda, bolmasa 5–7 ýaşynda sünnet etdiripdirler. Türkmenleriň yrymyna görä, sünnet tak ýaşda etdirilse gowy bolýar diýip düşünýädirler.

Garaşsyzlyk ýyllarynda halkymyzda birnäçe çaga bilen baglanyşykly ajaýyp dessurlar döredildi. Olar bäbekhanadan bäbegi ulaglary bezäp alyp gaýtmak, mekdebe ilkinji gadam basan çaganyň şanyna kiçirak toý bermek we beýleki dessurlardy.

3. Türkmenlerde toý döp-dessurlary

Türkmen halkynyň gadymy we baý taryhy bar. Öz gözbaşyny müňýyllyklaryň jümmüşinden alyp gaýdýan halkymyz dünýäniň medeni-ruhy ösüşine uly goşant goşdy. Ata-babalarymyz bu gymmatlyklary nesillerine miras galdyrypdyrlar. Türkmen halkynyň milli döp-dessurlary, edim-gylymlary bagtyýarlyk zamanasynyň ruhy binýadydyr. Türkmen geçmişde hem, häzirki döwürde hem ruhubelent halk bolupdyr. Şol ruhubelentligi bolsa toýlarynda öz beýanyny tap-

ýar. Türkmenler toýuny uludan tutýarlar. Türkmen toýlary durmuş ýagdaýlary bilen baglanyşykly gelin toýy, pişme toýy, ýaş toýy, diş toýy, galpak toýy, sünnet toýy, geňeş toýy, mysayıp toýy, leçek toýy, tam toýy, akgoýun toýy we ýene-de birnäçe toýlardan ybaratdyr. Toýlar bolsa döp-dessurlara örän baýdyr.

Halkyň şol toý döp-dessurlarynyň näýbaşylarynyň biri hem gelin toýy diýlip atlandyrylýan toý döp-dessurydyr. Öýlenmek diýen sözüň özi «öýli bolmak», «öýli etmek» diýen manyny berýär. Halk arasynda gelin edinmek üçin bolsa ilkinji nobatda gyz saýlamak we gudaçylyk dessuryny amala aşyrmaly bolupdyr. Munuň üçin toý tutjak ýaşlaryň nika ýaşı, nika baglaşmak mümkinçilikleri bolupdyr.

Gudaçylyk dessury. Türkmenlerde maşgala gurmak gudaçylykdan başlanýar. Gudaçylyk bolsa, özboluşly dessurdyr. Ogul öýermek isleýän ene-ata özara maslahatlaşyp, ogullaryna, öz maşgalasyna mynasyp gyzy saýlaýar. Öňki döwürde türkmenlerde gelinlik saýlananda birnäçe düşüňjelerden ugur alypdyrlar: guda bolunjak maşgalanyň kimlerdendigi, il içindäki at-abraýy, aljak gelinlikleriniň başarnygy, işeňirligi, gylyk-häsiýeti we görk-görmegi göz önüne tutulypdyr. Türkmenlerde gyz saýlanylyşy ýaly ýigidi hem saýlapdyrlar. Ýöne ýigit saýlamagyň gyz saýlamakdan tapawudy, gyzyň ene-atasy özlerine gudaçylyga gelen maşgalalardan sorap-idäp, diňe oňlanlaryndan soň habarlaryny alypdyrlar. Şonuň üçin hem türkmenleriň «Gyza geller müň kişi, alyp gider bir kişi», «Gyzly öýe kyrk atly baglanarmyş» diýen ýaly nakyllary döräpdir. Ahyrynda maşgala maslahatynda bir pikire gelnenden soň, gudaçylyk dessuryna başlanypdyr.

Emma türkmençilikde keseki maşgala gudaçylyga barmaklygyň öz şertleri we dessury bolupdyr. Sebäbi gudaçylyk garyndaşlyk açmak örän inçe iş hasaplanypdyr. Onda hiç haçan gönümel hereketler edilmändir we şeýle ýagdaý halanylmandyr. Şonuň üçin hem gudaçylyk birnäçe adamlaryň üsti bilen amala aşyrylyp, ol üç döwürden ybarat bolupdyr. Etnograf alymlaryň maglumatlaryna görä, onuň birinjisini *osmakçy* ýerine ýetiripdir. Osmakçy – gudaçylyk işiniň başyny başlaýjy, oňa ýardam beriji adam bolupdyr. Ol, köplenç, köpügören garry aýallardan bolar eken. Osmakçy aýal-gyzlaryň arasynda bolup, geljekki gelinligi oňat öwrenip, zerur maglumatlary assyrynlyk bilen toplapdyr. Onuň esasy wezipeleriniň biri-de degişli gyzy, onuň

durmuşa çykmak islegini, bu meseledäki pikirlerini öwrenmekdir. Ol osmakladyp, gepiň arasynda gyzyň ata-enesiniň degişli meselä garaýsyny bilmäge synanyşypdyr.

Osmakçy geljekki gudaçylyk işiniň başa barjagyna umyt döretse, nobat gudaçylyk dessurynyň ikinji döwrüne – *sözaýdyja* berlipdir. Sözaýdyjy ýigidiň ene-atasy, umuman, maşgalanyň iň ýakyn adamsy bolupdyr. Ol, adatça, sähetli hasap edilýän günü, çarşenbede gyzyň öýlerine baryp, gudaçylyk niýetini aýan edipdir. Sözaýdyjy, köplenç, aýlawly, dilewar gürläpdir, ol «Sizde bir göwher gaşly ýüzük bar ekeni, şol ýüzügiňize pylanlyar hyrydar» ýa-da «Ýitigimizi gözläp geldik», iň bomanda, «Garyndaşlyk açmak üçin geldik» diýip, niýetini mälim edipdir. Türkmenlerde sözaýdyja käbir sebitlerde erkek adam, käbir sebitlerde bolsa aýal maşgalalar gidipdir. Käbir ýerlerde gudaçylyk gürrüňleri sözsüz ýagdaýlarda alnyp barylýar. Bu diýildiği aýal maşgalalar sözaýdyjy gidenlerinde gudaçylyk arasynda gatnaýan saçakdyr düwünçekleri açylman, şol durşuna yzyna berilse, sözaýdyjynyň sözi alynmandyr diýip düşünişdirler. Şeýle-de sözaýdyjynyň öňünde saçak açylman goýulsa, sözüniň alynmandygyny, açylyp goýulsa, sözüniň alnandygyny aňladypdyr. Gyz tarapynyň sözaýdyja kesgitli, gutarnykly jogap bermegi hökman bolmandyr. Oňa, köplenç, ikuçly, gümürtik jogap berlipdir. Gyzyň ene-atasy sözaýdyjlara, eger-de gyzlaryny bermejek bolsalar, örän sypaýyçylykly söz bilen «Gyzymyz ýaş», «Kakasy ýa-da gyzymyz göwnänok» diýen ýaly öýkeletmejek sözler bilen gaýtarypdyrlar. Eger-de gudaçylyk işlerini oňlasalar «Pikirlenip göreli, ýene-de aýlanaýyň» diýip, hoş söz berilýär. Şondan soň oglanyň maşgalasy we özi gyz tarapyndan berk soralyp-idelýär.

Gudaçylyk dessurynyň üçünji döwri *sawçylykdyr*. Sawçylar birnäçe adamdan ybarat bolupdyr. Bu toparda maşgalanyň ýa-da neberäniň içinde sylanýan ýaşulular, ýigidiň hossarlary bilelikde gidipdirler. Türkmençilikde öňler sawçylyk işi (şol sanda sözaýdyjyda hem), köplenç, Gün ýaşyp, aýak ýygnanandan soň amala aşyrylypdyr. Gudaçylykda esasy zat ýigidiň we gyzyň maşgalasynyň at-abraýy bolupdyr. Sawçylaryň esasy wezipesi gudaçylyk gatnaşyklaryny berkitmekden ybaratdyr. Netijede, iş oňlanylyp, iki tarap hem razyçylyk bildirenden soň, gyz bilen oglana guda bolunýar.

Sawçylar gyzyň öýüne ýene birnäçe gezek baryp gaýdansonlar, ýigidiň maşgalasy sähet alýar. Türkmenlerde toý üçin sähetli günler bolupdyr. «Çarşenbede çar tarapa» diýlip, çarşenbe gününü sähet hasaplapdyrlar. Şeýle hem ýyldyz türkmenleriň toý sähedini kesgitläpdir. Ýyldyz garşynda bolsa, «bisähet», arkaňda bolsa «sähetli» gün hasap edilipdir. Toý tutanlarynda ýyldyza gaty berk üns beripdirler hem-de sähetli we bisähet günleri ýörite hasaplaýan adamlar, obaň aksakallary bolupdyr.

Toý sähedi bellenden soň gyz tarapy hem, oglan tarapy hem toýa taýýarlanylýp başlapdyr. Bu döwürde gyz özüniň toý şaýyny berk tutup başlaýar. Gyzyň toýa taýýarlygy «gyz sepini», ýagny «bukja» taýýarlamakdan ybaratdyr. Bukjada gyzyň egin-eşikleri, ata-enesiniň beren şaý-sepleri, haly-palas önümleri bolupdyr.

Türkmen maşgalasynda ejesi heniz gyzy çagajykka, oňa bukja sepi üçin dürli haly we haly önümlerini dokap beripdir. Halyçylyk türkmen halkynyň zehininden dörän we müňýyllyklary aşyp gelen sungatdyr. Şonuň üçin hem gadymdan gelýän adata görä, öz gyzlaryna ýaşlykdan haly dokamaklygy öwretmek eneleriň borjy bolupdyr. Aýal-gyzlar üçin haly we mata dokamak, keçe basmak, geým tikmek adaty däpleriň biri bolupdyr. Muny başarmazlyk aýyp hasaplanypdyr. XVIII–XIX asyrlarda Türkmenistanda bolan ýewropaly syýahatçylar türkmen gyzlarynyň durmuşa çykanlarynda, olaryň şaý-seplerine girýän haly, çuwal, torba ýaly önümlerini özleriniň dokaýandygy barada maglumat berýär. Türkmen maşgalasynda gyz durmuşa çykanda ony sepsiz, halysyz ugratmandyrlar. Häzirki döwürlerde-de gyzlar durmuşa çykanlarynda, bukjasynda halydyr palaslary sep hökmünde alyp gidýärler.

Gyzyň bukjasyny taýýarlamak üçin toýuň oň ýanynda birnäçe gezek üme dessury ýerine ýetirilipdir. Üme diýlip durmuşa çykýan gyzyň joralarynyň, ýeňňeleriniň we garyndaş gyzlarynyň gyzyň bukjasyny yetiştirmek üçin kömekleşmegine aýdylýar. Gyzlaryň ümesinde durmuşa çykýan gyzyň bukja geýmilerini taýýarlapdyrlar. Oňa gyzyň joralary, ýeňňeleri, dogan-garyndaşlary, gyz-gelinler gatnaşypdyrlar. Üme durmuşa çykjak gyzyň maly geçip, sähedi bellenden soň, toýa görülýän taýýarlyk bolupdyr. Durmuşa çykýan gyzyň toý köýnegini hormatlanýan, köpçagaly aýala biçdiripdirler. Bu köýnegi, adatça, gyzyň ýeňnesi tikipdir.

Gelin ýigidiň öýüne getirilenden soň, durmuşa çykýan gyzyň bukjasynda ondaky halylaryň, egin-eşikleriň owadanlygyna, nagşyna we hiline garap baha berler eken. Gelniň bukjasy açylanda, gelniň sepi salnan çuwalyň agzynda üşenik goýlupdyr. Üşenik – süýji-köke salynýan halydan dokalan gap. Ol kakma hem çitme görnüşinde dokalypdyr. Gyzyň bukjasyň agzyndaky üşenik bukjany açan zennana berlipdir. Gyzyň sepiniň içinde içi aýna-başdarakly el bukja hökman bolýmaly eken. El bukjadaky şol aýna «bagt aýnasy» hasap edilipdir. Gelniň bukjasy açylan badyna, gyzlardan kim öňürti şol aýnada ýüzüni görse, şol gyzyň ilki bagty açylýar diýip yrym edipdirler. Türkmenlerde gelin toýuna görülýän taýýarlyk has uludan tutulypdyr. Sähet bellenenden soň, toý tutmagyň, şagalaň, şowhun guramagyň aladasy edilýär. Toý çakylygyny ýaýratmak, toýda aýtjak bagsylar, çapyljak atlar, tutuljak göreşler we ş.m. barada maslahatlar edilipdir.

Toýa ep-esli gün galanda daşrakda ýaşaýan dogan-garyndaşlaryna çakylyk ýollanýar, 5–7 gün galanda bolsa obada ýörite toý habaryny ýetirýän jarçylar jar çekipdirler. Şol jarçynyň çakylygy esasynda hem oba adamlary toýa gelipdirler.

XX asyryň ortalaryndan başlap, toý çakylygy obanyň radiouzelileri arkaly habar berlip başlanypdyr. Soňra ýaş gelin-gyzlar oba öýlerine ýekeme-ýeke aýlanyp, toý habaryny ýetiripdirler. 1970–1980-nji ýyllarda ýaşlaryň suratlary we toý senesi, salgysy görkezilen toý çakylyklary «çagyryş petegi» paýlanypdyr. Häzirki döwürde mümkinçilikleriň özgermegi, ösmegi bilen ýurdumyzda çakylyk ýaýratmak çagyryş hatlarynyň, telefon hyzmatlarynyň üsti bilen ýerine ýetirilýär.

Toýdan bir-iki hepde öň *Süýjülik tikmek* dessury geçirilipdir. Ona gyz ýere äkitmek üçin galyňnyň ujundan geçirilýän süýji-kökedir gap-çanaklar dogan-garyndaşdyr goňşy-golamyň getiren zatlaryndan jemlenip, kiçijik haltajyklara salnyp tikilipdir. Ony gyz ýere eltenlerinde, toýa gatnaşýanlara toý paýy hökmünde paýlapdyrlar.

Soňra ýigidiň toýunyň öňüsyrasyndaky çarşenbede atgulak asylyan günü bolupdyr. Bu günde ýigidiň ýakyn hossarlary öz göwnünden çykaran atgulaklaryny jübüt-jübütden (iki sany matanyň, ýaglygyň bir uýy tikilip birikdirilmegine bir jübüt atgulak diýlipdir) getiripdirler. Asylan atgulaklaryň ujundan gyz almak üçin gelnalyjy barlanda

berlip gaýdylypdyr. Atgulaga diňe matadyr ýaglyk däl-de, haly-palas hem sowgat edilýär.

Türkmenlerde ýigidiň toýunyň öňüsyraýyndaky günleriň birinde *geňeş toýy* geçirilýär. Geňeş toýunyň manysy toýy guramaçylykly geçirmek, sag-aman sowmak üçin maslahat etmekden ybaratdyr. Onda toýda ediljek hyzmatlar dogan-garyndaşlaryň arasynda paýlanýar. Oňa toý tutýan maşgalanyň agzalary we ýakyn hossarlary, dost-ýarlary gatnaşýar. Toýda ediljek hyzmatlar, at çapysygyny, göreş tutdurmagy guramak, toý naharlaryny taýýarlamak, gelen myhmanlary kabul edip, olara hyzmat etmek we ş.m. işler belli-belli adamlara berkidilýär. Şeýle edilende toý guramaçylykly geçýär, şowhunly bolýar we gelen myhmanlar edilen hyzmatlardanrazy bolýar. Türkmenistanyň demirgazyk we günbatar sebitlerinde geňeş toýy ýörite janly soýlup, bagşy aýtdyrylyp uludan tutulýar. Beýleki sebitlerde ol maşgala maslahaty häsiýetinde bolup geçýär.

Türkmenlerde ir döwürlerde gyz ýeriniň toýuna *gyz ýygyn* diýip at beripdirler. Gyz ýygynyň öňki günü gyzyň sag-aman durmuşa çykyp, başynyň bogulýandygy üçin, baran ýerinde aýagy ýer tutup, agzybir ýaşamagy üçin aýdylan janlysoý berlipdir. Bu sadaka, köplenç, diňe aýal-gyzlar, gyzyň ýakyn dogan-garyndaşlary we hataryň hormatlanýan, sylanýan ýaşulusy gatnaşypdyr. Toýda türkmen tagamlary – çekdirme, ýarma, dograma taýýarlanypdyr. Onda ýigidiň toýundaky ýaly saz-söhbet, göreş bolmandyr. Oňa az adam gatnaşypdyr. Muňa garamazdan, gelin-gyzlar toýda aýdymdyr läleleri, öleňleri, «Ýar aldy» we ş.m. halk döredijiliginiň aýdymalaryny aýdysyp şatlanypdyrlar. Şu ajaýyp döwürimizde gyz ýygyn, ýagny gyz toýy hem ýigidiň öýünde tutulýan toýdan kem tutulmaýar. Ol ikisiniň arasynda känbir tapawut ýok. Gyz toýy hem märekeli, saz-söhbetli, şagalaňly geçirilýär.

Ýigidiň öýünde tutulýan toýa *gelin toýy* diýilýär. Türkmenlerde gelin toýy naýbaşy toýlardan bolup, ol uludan tutulýar. Ol üç-ýedi gün dowam edýär. Edebiýatlarda, dessanlarda bellenilişine görä, toý 40 gije-gündize çenli çekipdir. Toýda maşgalanyň ýagdaýyna görä goýun ýa-da öküz soýlup, dürli naharlar taýýarlanypdyr. Bagşy aýtdyrylyp, göreş tutdurylypdyr, at çapdyrylyp, altyn gabak atdyrylypdyr, ýaglyga towusmak we läleler aýtdyrylypdyr, gazal-zikir çekip, küşt depdirilipdir. Toý şatlyk-şagalaňa beslenipdir. Häzirkijä ajaýyp zamanymyzda hem türkmen gelin toýy üç günläp dowam edýär. Türkmen-

Toý pişmesiniň taýýarlanylşy

lerde toýuň birinji gününe ýalan çelpek, ikinji gününe çyn çelpek, üçünji gününe toý diýipdirler.

Ýalan çelpek günü ýigidiň öýünde çelpek ýapylypdyr. Çelpegi ýigidiň hossarlaryndan biri ýa-da hemişe çelpek ýapyp ýören, köpügören abraýly aýallar ýapypdyr. Çelpek ýapylýan gazanyň başynda şatlyk-şowhun bilen gyz-gelinler bir-biri bilen degşipdirler. Toý eýe-

si çelpek ýapýan aýalyň eline (çignine) halat hökmünde ýaglyk ýa-da gýnaç daňypdyr. Soňky döwürlerde çelpek ýapylyp duran gazana ka-gyz pullar atylypdyr. Ol pullar çelpek ýapýan aýala ýa-da toý eýesine berlipdir. Toý çelpegi saçağa salmak we hödür üçin bişirilipdir. Çelpek ýaýylyan jaýdaky dolup oturan gyz-gelinlere toý paýy (ýaglyk, käse, jam we ş.m.) paýlanypdyr. Toýuň bu gününde janly soýlup çekdirme taýýarlanypdyr. Çelpek toýda gyz ýere äkidiljek saçağa salmak üçin ýapylypdyr. Gelnalyjyda äkidiljek saçağa 9 gatlama (köp ýerlerde iki saçagyň hersine on iki gatlakly salnypdyr) bilen birlikde çelpek hem salnypdyr. Saçak iki sany edilipdir. Çelpekli, gatlaklyly saçak gyz ýerine baransoň, gyz ýeriniň aýallary ujundan alyp galyp, ýerine gyz toýunda soýlan janlynyň döşüni, ýüregini hem bagryny we bagröýkeni salypdyrlar. Şol salnan zatlary nika gijesi oylan bilen gyza bişirilip berlipdir.

Ýigidiň toýunyň ikinji günü, çyn çelpek günü, gyz-gelinler toý çöregini bişiripdirler. Bu günde ýakýndan-daşdan toýa myhmanlar gelipdir we toý märekese köpelişdir. Ertirki toýa doly taýýarlyk görüldür. Atgulak jemlenip, saçak we düwünçek düwüldür. Toýda ýörite saçak edýän aýallar bolupdyr. Olara Türkmenistanyň käbir ýerlerinde *böwürçiler* diýilýär. Toýda hyzmat edýänlere bolsa *ayakçylar* diýilýär.

Türkmenlerde toý gününüň dabarasý has belentden tutulýar. Şol gün gelnalyjy ugradylyp gelin getirilipdir we birnäçe dessurlar ýerine ýetirilipdir. Öňki döwürlerde gelnalyja toýuň esasy adamlary: ýeňňeleri, agalary, doganlary we beýlekiler gidipdirler. Durmuşa çykma-dyk gyzlar we boý ýigitler gitmändirler. Öýlenjek ýigit asla gitmändir. Hatda ol öz öýünde tutulyp duran toýda hem märekäniň gözüne düşüp ýörmekden gaçarak bolupdyr.

Gelnalyjy düýe kerweninden we atlyardan ybarat bolupdyr. Düýe kerwenine kejebe, atlylara bolsa *atbaşçy* diýlipdir. Aýallar düýä münüpdirler, erkek adamlar ata atlanypdyrlar. Gelin üçin aýratyn bir düýäni kejebe edip bezäpdirler. Gelin salynjak keжебäni düýehalyk, düýebaşlyk, düýedyzlyk ýaly örän owadan gotazlar we seçeklere baý bolan haly önümleri bilen bezäpdirler.

Kejebe

Döwrün kämilleşmegi netijesinde gadyndan gelýän milli däp-dessurlarymyz, adatlarymyz özgerýär. Indi gelin toýunyň dabarasyna öýlenýän ýigit we ýaş oglan-gyzlar hem gatnaşýarlar. Olar toýuň iň işeňňir gatnaşyjy wekillerine öwrülýärler. Obalarda hem bu däp ornaşyp başlady.

Türkmenlerde gelnalyja gitmek meselesinde XX asyryň 50-nji ýyllaryna çenli düýede, arabada gelin getirmek göz önüne tutulypdyr. Emma soňky döwürde tehnikanyň we ulaglaryň durmuşa ornaşmagy bilen XX asyryň 50–60-njy ýyllarynda uly ýük ulagynda gelin getirilipdir. 70-nji ýyllardan bäri bolsa ýeňil ulaglary bezäp gelin getirmek däbe öwrüldi.

Häzirki döwürde gelnalyjy birnäçe ulaglaryň kerweninden ybaratdyr. Ol toýa gatnaşýan myhmanlaryň köplüğine, azlygyna baglydyr. Gelin getirilýän ulag edil öňki döwürdäki düýäni kejebeläp bezelişi ýaly owadan bezelýär.

Türkmeniň gelin toýunda gelnalyjy gidiljek wagty, sag-aman gidilip gelinmegi dileg edilip, çörek paýlanýar we ýaşulular ak paty berip gelnalyjyny ugradýarlar. Gelnalyjy gidensoň, ýigit toýunyň zyznda galýanlar toý naharyny taýýarlap, saçak bezeýärler.

Gelnalyja iki sany orta ýaşly erkek adam we aýal maşgala ýolbaşçylyk edipdir. Gelnalyja ýolbaşçy edilip iberilen adamlar bütin

Gelnalyjy

gelnalyjynyň dowamynda, ähli borçlary we adatlary ýerine ýetirmeli bolupdyr. Erkek adam tertip-düzgüne gözegçilik edipdir. Aýal maşgala bolsa döp-dessurlara gözegçilik edipdir. Günbatar Türkmenistanda ýigidiň ýeňnesine «ýigit yeňne», gyzyň yeňnesine bolsa «öw yeňne» diýilýär. Beýleki sebitlerde ikisine-de «yeňne» diýilýär. Ýeňne toýda beýemçilik borjuny ýerine ýetirýär.

Türkmenlerde gelnalyjyda ýerine ýetirilýän döp-dessurlaryň biri hem atgulak matalarynyň birini alyp, birnäçe böleklere bölmekdir. Gyzyň obasyna girenlerinde, ol bölek matalary ulagyň aýnasyndan geçip barýanlara oklaýarlar. Ol döp «Her kime toýdan ýetirsin, toýdan ýoksun» diýip, yrym edilip ýerine ýetirilipdir. Gelnalyjy gyz ýere ýetiberende, ony ilki görenler buşlapdyrlar. Soňra uzak ýoldan aryp gelen gelnalyjyny naharlapdyrlar. Şol pursatda öýde gyzyň yeňneleri gyzy geýindirip, gelnalyja taýýarlapdyrlar.

Gyzy geýindirmek dessury. Gyzyň toý egin-eşiklerini gyzyň yeňnesi geýindirýär. Gyzyň başyna atylýan kürte gaýyn tarapyndan getirilipdir. Günbatar sebitlerde gyzyň başyna çäşew atylýar. Gyzyň toý eşiği – keteni köýnek, çapraz-çaňňaly çabyt, çekelikli gupba, üstünden ak ýaglyk daňylýar (Şol ak ýaglygy toý gününüň ertesi, gelne baş salnanda göreşip, gelni alan aýala beripdirler).

Gyzy geýindirmek dessury

Ondan soň gyzyň başyna kürte atylýar. Şol wagt gyzyň başyndaky kürtäni gyzyň jorasy üç gezek yzyna zyňypdyr. Gyzy geýindirip, yeňneleri ony kejbä salmak üçin alyp gidipdir.

Etnograf alym Ş. Annagyjowyň ýazmagyna görä, gyz geýindirilip bolnansoň, oylan we gyz tarapynyň aýallarynyň arasynda şowhun üçin göreş edilipdir. Häzirki döwürde bu göreş, *gapy tutmak* dessury bilen özgerdi. Şeýle dessurda gapyny açmak, ýoly açmak üçin ýigidiň agalary gapyda

duranlara az-owlak, toýdan topukça diýlenini edip, pul berip olary gapydan aýrypdyrlar. Şondan soň gelin daş işige çykarylypdyr we *palasa mündürilipdir*. Gelniň ýanynda gyzyň ýeňňeleri oturypdyr. Gyz ýeňňesiniň toý haky berlensoň, palasdan düşüp, gyzy kejobä, soňky döwürde ulaga mündürüp, ýigidiň ýeňňesine tabşyrypdyr. Etnograf alym Ş. Annagylyjowyň maglumatlaryna görä, geçmişde gelni kejobä mündürenlerinden soň, düýe galjak bolanda gelin düýeden bilgeşleýin ýykylan bolupdyr. Bu döp gyzyň durmuşa çykмага razylygyny ýa-da razy dældigini aňlatmak üçin ýerine ýetirilipdir. Eger-de gelin düýeden ýykylmak dessuryny ýerine ýetirmese, onda «Gyzyň özi halap gidipdir» diýip degişýän ekenler. Häzir bu dessur ýok bolup gidipdir. Bu dessuryň manysy gyzyň atasy öýünden aýrylýandygyna, uzak ýerlere düşýändigine gynanýandygyny özboluşly görkezipdir. Kürtäniň üç gezek yzyna berilmegi hem aýdylanlara güwä geçýär. Türkmenleriň arasynda öňki döp-dessurlaryň biri hem gelnalyjyny keseklemek, daşlamakdyr. Käbir maglumatlarda bu dessur durmuşa çykan gyzyň obadaşlarynyň arasynda gyzda göwni bar bolan ýigidiň, köýen arzuwlaryny köşeşdirmek üçin gelnalyjynyň yzyndan ýeter-ýetmez görmüşde yetginjekleriň kesek zyňmaklaryndan gelip çykypdyr, ýagny şol oglana duýgudaşlyk hökmünde ýerine ýetirilýän dessur bolupdyr. Başga bir tarapdan, «Durmuşa çykan gyz, oňuşman yzyna gaýdyp gelmesin, aýagy ýer tutsun» diýen manyda hem berjaý edilipdir. Gelnalyjy gelni alyp oglanyň öýüne gelende, ony üzärlük bilen garşyalaýrlar.

Türkmenlerde «Ot–oraz», «Ot astynda bela galmaz» diýen parasatly sözlere görä, üzärlük tütetmek köp bela-beterleriň önüni alýar diýip düşünipdirler. Gelin ulagdan düşmeli bolanda, ýigit ýeňňe hem öz toý paýy berilmese, ulagdan düşmejekdigini aýdypdyr. Oňa gaýyn enesi ýa-da gaýyn atasy sowgat beripdir. Şondan soň ulagdan gelni düşüripdirler. Oňa çenli aýallardan biri üzärligi ýakyp tütetipdir we gelniň töwereginden aýlapdyr. Gelni sag aýagy bilen ätledip, ilki gaýyn enesiniň otagyna, soňra eltisiniň otagyna salypdyrlar.

Gaýyn enesiniň otagyna salanlarynda, «Sag eli sary ýaga, sol eli sowuk una» diýip, gelniň elini ýagly golça we soňra kendirikdäki una saldyrypdyrlar. Ol dessur «gelniň rysgaly köp bolsun, hemişe eli un bilen ýagda, nahar taýýarlamakda bolsun» diýen many bilen ýerine ýetirilýär.

Gelniň gujagyna bäbek berlişi

ýumşak düşekçäniň üstünde otursa, onda ol gelniň ýaltadygy, eger-de oturmasa, ol gelniň işjeňirligi kesgitlenipdir. Şeýlelikde, gelin öz ornuna geçip oturanyndan soň, onuň çagasynyň köp bolmagyny arzuw edip, gujagyna oglan bäbek, gyz bäbek beripdirler. Şeýlelikde, gelniň getirilmegi bilen baglanyşykly döp-dessurlaryň toplumy tamamlanýar.

Gelniň getirilmegi bilen ýigidiň öýündäki toý şowhunyny dowam edipdir. Türkmen toýlary has dabaraly we köp märekeli bolýar. Toý-da bagşy-sazandalaryň aýdymlary, at çapdyrmak, pälwanlary ýyg- nap, göreş tutdurmak ýaly şowhunlar gurnalypdyr. Olara dürli toý sowgatlary goýlupdyr. Şeýle hem käbir sebitlerde «küşt depmek»,

Türkmen göreşi

Gelni gaýnynyň öýüne salyp, ýörite taýýarlanan ýere eltýärler, emma ol ýerde gelniň özünden uly eltisi oturýar. Gaýyn enesi gelip, gelniniň egnine owadan gyňaç atyp, ornuny kiçi eltisine bermegini sorýar. Netijede, sowgadyny alan eltisi ornundan turup, öz ornuny hemişelik (tä onuň hem yzyndan gelin gelýänçä) kiçi eltisine berýär. Gelin ýerine geçip oturmazdan öňür-ti, gelniň häsiýetini synamak üçin gelniň töweregindäki aýallar, «Gelin ýumşak ýerde oturarmyka ýada özüni oňa mynasyp görmän düşegi aýrarmyka» diýşip, gelne degşer ekenler. Eger-de gelin özüne ýazylan

«zikir» tansy göreş we «gazel çekmek» giňden ýaýrapdyr. Türkmen toýlarynda «ýaglyga towusmak», «keçe-keçe» oýny, «altyn gabak» atdyrmak, «owlak çapdy» oýunlary toý dabarasynyň şowhunyny has hem artdyrypdyr. Oňa, esasan, ýaş oglanlar we dürli ýaşdaky erkek adamlar gatnaşypdyrlar.

Toý tutulýan güni ýaşlary nikalaşdyrypdyrlar. Nika gyýlyp bolnandan soň, ýaşlaryň agzybir, süýjülikde ýaşamagy, toýa gatnaşanlaryň süýjülik bilen gatnaşmagy yrym edilip, «süýjülik suwy» paýlanypdyr. Ol suw ilki ýaşlara, soňra toýa gatnaşan ähli adamlara paýlanypdyr. Häzirki döwürde ýaşlar resmi taýdan ýurdumyzyň weleýat merkezlerinde gurlup berlen «Bagt öýlerinde» dabaraly ýagdaýda nika baglaşyp hasaba durýarlar. Hasaba alyş dabarasyna ýaşlaryň ene-atalary, dost-ýarlary hem gatnaşýar.

Türkmen toýlarynda birnäçe döp-dessurlardan soň, agşam, toý şagalaňynyň iň gyzykly ýeri *guşak çözdürmek* dessury ýerine ýetirilýär. Bu dessura ýaş oglan-gyzlar we oglanyň ýeňnesi gatnaşypdyr. Gelin ýigidiň ilki guşagyny çözmeli, soň ädigini çykarmaly, soň donuny we telpegini çykarmaly bolupdyr. Ýigidiň dostlary toýa şowhun bermek üçin oglanyň guşagyny örän çylşyrymly daňypdyrlar. Gelin guşagy çözüp oturan wagty oglanlar dürli ýollar bilen oňa päsgel beripdirler. Bu ýagdaýda ýigidiň ýeňnesi gelne kömekleşipdir.

Guşak çözdürmek dessury

Gelin bu ýumuşlaryň ählisini berjaý edenden soň, *ak-gök geýdirme* sanawajy sanalyp başlanýar. Onda ýaşuly zenan sanawaç aýdýar. «Ak-gök geýdirme, arpa çörek iýdirme. Toýnakla depdirme, agyzla gapdyrma. Aýda ala geýdirme, toýda maýa mündürme. Sag eli sary ýagda, sol eli sowuk unda. Gelni saňa tabşyrdym! Seni Allaha tabşyrdym! Tur, oglan, ak gelniň ýanyndan!» Bu sanawaç ýerli ilatyň meşgullanýan kärlerine görä dürli sözler bilen beýan edilipdir. Meselem, «Kärderi düýe iýtdirme, çüprek ýüňi tüýtdürme...» diýen ýaly sözler goşulyp aýdylypdyr. Şondan soň oglan bil guşagyny alyp, dabara gatnaşyjylary, dostlaryny saýgylap otagdan kopup başlaýar. Soň ýigitdir-gyza ýigidiň ýeňnesi toýa salnan malyň ýüreginden we bagröýkenden taýýarlanan nahary getirip beripdir. Ony ýaş çatynjalaryň hemişe ýüreginiň bir bolmagyny we agzybir bolmaklaryny arzuw edip, şeýle edipdirler.

Şeýlelikde, gelin toýunyň dabarasy ertirki güne geçýär we toýdan soňky ýerine ýetirilýän döp-dessurlar dowam edýär.

Türkmen toýlarynda iň ýörgünli döpleriniň biri hem gelne baş salma dessurydyr. *Baş salma* dessury barada etnograf alym A. Orazowyň bellemegine görä, geçmişde bu döp türkmenlerde toýdan soň üçünji gün ýerine ýetirilipdir. Häzirki döwürde bu dessur ähli sebitlerde toýuň ertesi gün geçirilýän dessurdyr. Dessuryň manysy gelniň gyzlyk lybasyny çalşyryp, ony aýallaryň hataryna geçirmekden ybaratdyr. Gülküli şagalaňdan başlanylýan bu döpdä aýallar we gyzlar iki topara bölünýärler. Aýallar gelniň başyna aýal lybasyny – gyňaç daňyp, bürenjek atмага çalyşýarlar, gyzlar bolsa oňa garşylyk görkezip, gelni goraýarlar. Ahyry hem aýallardan birine gelni göreşip almak başardýar. Gelniň başyndaky ak ýaglygyny şol aýala berýärler, oglanyň ejesi hem sylag berýär. Şondan soň gelniň gaýyn enesi halat berip, gelniniň saçyny yzyna atdyrýar. Gelniň başyndaky gül tahýasyny, çekelikli gupbany aýryp, gyňaç daňýarlar. Gelniň gül tahýaly çekeligini baldyzyna geýdirýärler. Soňra bolsa yrym edip, ähli gyzlara geýdirip çykýarlar. Gelin çekelige tikilen gül tahýany aýryp, ony baldyzyna hemişelik sowgat berýär.

Etnograf alym A. Orazowyň berýän maglumatlaryna görä baş salmak däbini geçirmek üçin saýlanyp alynýan ýer goňşusynyň ýa-da ýakyn hossarynyň, ýagny ýanaşyk oturan maşgalanyň öýi bolupdyr. Sebäbi baş salnandan soň gelni göni öz öýüne getirmän beýleki öýlere, goňşy-golamlara aýlamak däbi bolupdyr. Häzirki döwürde bu dessur gelni gelen öz hojalygynda ýa-da eltisiniň öýünde, gyşyna öýde, tomsuna howluda geçirilýär.

Umuman, baş salmak däbinde dabaradan soň toýa gatnaşan ýakyn hossarlaryna gelniň bukjasyndan tahýa paýy paýlanylýpdyr. Öňki döwürlerde gelin bukjasy bilen ýörite «tahýa paý» üçin birnäçe (10–20 sany) tahýa getiripdir. Häzirki döwürde bolsa onuň ornuna ýaglyk getirilýär we ýaglyk paýlanylýar. Aňyrdan gelýän adata görä oňa «tahýa paý» diýlip at berilýär. Bu dessur häli-häzir hem dowam edip gelýär.

Türkmenistanyň käbir sebitlerinde nika toýunyň ertesi ir bilen, gelin öz otagyndan çykyp, gaýynlarynyň ýanyna salama barypdyr. Muňa türkmenlerde *gelin salamy* dessury diýilýär. Gelin ilki salama

gelen wagty, onuň gaýyn atasy, gaýyn enesi we gaýyn tarapyna degişli adamlar ýygnanypdyrlar. Şol wagt gelniň ýanyndaky ýol görkezijisi ilki gaýyn atasyny, soň gaýyn enesini we beýlekileri görkezýär. Gelin görkeziliş tertibinde hersiniň önünde ýüzüni açman, geplemän, tagzym bilen baş egip salam berýär. Gelin salamy dessuryny şowhunly gurapdyrlar. Oňa ýigidiň maşgalasy we hossarlary gatnaşypdyr. Dilwar, wäşi aýallaryň biri gelni gaýynlary bilen tanyşdyryp, gelniň gapdalynda durup, şahyрана söz bilen wasp edip salam beripdir: «Dony zerden rişdeli, ak sakgal perişdeli, gaýyn atasyna bir salam! Ýüpekden ýorgany bar, sanaçda sargany bar, gaýyn enesine bir salam!». Şeýle sanawaçlar aýdylyp, gaýyn agasyna, gaýyn ekejisine, eltisine, baldyzlaryna, ýüwürjilerine, ýigidiň daýydyr daýzasyna, babadyr mamasyna we başgalara ýeke-ýekeden sowgat paýlanyp çykylýar. Gelin bilen aýlanyp taryp eden aýala toý şowhunyny artdyryp, goşgy aýdandygy üçin, sylag-serpaý beripdirler.

Türkmenlerde gelin toýunyň sowulmagy bilen birnäçe döp-dessurlar dowam edipdir. Olar gelniň zyndan, atasy öýi tarapyndan çagyryjy gelmek, bir aý ýa-da kyrk günden soň, gelni atasy öýüne gaýtaryp äkitmek we gaýtaryp getirmek ýaly dessurlardyr. Ol dessurlarda çörekli, gatlaklyly, çelpekli we süýji-kökeli türkmeniň bereketli saça-guda arasynda gatnaýar.

Görnüşü ýaly, türkmen halkynyň pähim-parasata ýugrulan, müň-ýyllyklary aşyp gelen toý döp-dessurlary bardyr. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ata-babalarymyzyň döreden ajaýyp dessurlary dowam edýär we olar döwrebaplaşýar. Häzirki döwürde durmuş gurýan ýaş çatynjalara toý etmek üçin döwlet tarapyndan birnäçe ýeňillikler berilýär. Toý dabarasyny şagalaňly geçirmek üçin ajaýyp toý mekanlarynyň açylyp berilmegi, gelnalyjy ulagy bezemek, dabaranyň geçirilýän ýerlerini bezemek, ýigitdir gelniň toý lybaslaryny saýlap almak üçin dürli toý hyzmatlaryny guramak işi giňden ýola goýlandyr. Bu işleri amala aşyrmak üçin ähli ýerlerde bagt köşklerniň gurlup berilmegi ýaşlaryň bagtyýarlygyny goşalandyryar.

Maşgala toýlary

Tam toýy. Türkmen halkynyň milli döp-dessurlarynda tam toýunyň ähmiýeti uludyr. Ata-babalarymyz ogullaryny öýerip, ak öý tutup beripdirler. Öýlenmek, «öýli bolmak» adalgasy hem öý-işik bolmak

bilen baglanyşyklydyr. Türkmeniň ak öýüni dikmek we pagsa jaýlaryny gurmak bilen baglanyşykly döp-dessurlarda sähetli gün başlamak, öýüň işiginiň günorta-günbatara tarapa açylmagy, öýüň bosagasynda teňňe gömülmeği ýaly ynançlar bolupdyr. Täze jaý ýetişenden soň, oňa dabara bilen toý tutup göçüpdirlir. Täze jaýa hepdäniň sähetli günü, çarşenbede duz-çörek eltip goýupdyrlar. Soňra özleri göçüp barypdyrlar. Täze jaýa göçenlerinde tutulýan toýa türkmenlerde *jaý toýy*, *tam toýy* diýilýär. Toýa gelenler «Täze jaý gutly bolsun!», «Ýurt garşy alsyn!», «Döwletli bolsun!» diýen alkyş sözlerini aýdypdyrlar.

Akgoýun toýy. Türkmen halkynyň ajaýyp toýlarynyň biri hem akgoýun toýudyr. Ol ýaşuly nesiller bilen baglanyşykly tutulýan toýdur. Halkymyzyň döp-dessurynda pygamber ýaşy hasaplanylýan altmys iki ýaşda, pygamber ýaşyna ýetendiginiň şanynda toý berlipdir. Bu toýa Günbatar Türkmenistanda *ak aş toýy* diýilýär. Onda ene-mamalarymyza, ata-babalarymyza hormat edip sowgat-serpaýlar berlipdir. Oňa akgoýun toýy diýilmeginiň manysy, ýaşululyk derejesine ýetdi, aklyga ýetdi diýen manyda ak goýny sadaka beripdirler. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe her ojakda tutulýan jaý toýlary, durmuş toýy, diş toýy, galpak toýy, sünnet toýy, ulag toýy ýaly toýlar dabaralara beslenýär.

Hasyl toýy. Türkmenlerde ekerançylyk bilen baglanyşykly bellenilýän toýlara *hasyl toýy*, käbir sebitlerde *uly toý*, *harman toýy* diýlip atlandyrylýar. Ol güyz aýlarynyň soňky günlerinde, hasyl ýygnalandan soň bellenilýär. Hasyl toýunda halkymyzyň gadymdan gelýän döp-dessurlaryna laýyklykda dürli oýunlar we at çapysygy, göreş, ýaglyga towusmak we şuna meňzeşler guralypdyr. Onda dürli milli tagamlar taýýarlanylýar. Hasyl toýy obalarda we etraplarda birmeňzeş wagtda geçirilmändir, ol her ýylyň noýabr we dekabry aýlarynda geçirilipdir we biri-birine gatnaşmaklyga mümkinçilik döredilipdir. Häzirki wagtda hasyl toýy noýabr aýynyň soňky ýekşenbesinde geçirilip, halkymyzyň gadymdan gelýän döp-dessurlaryna ýerine ýetirilipdir.

Naw toýy. Hazar deňziniň kenarýaka türkmenlerinde uly gäminiň – «nawyň» gurlup gutarylmagy mynasybetli naw toýy bellenilipdir. Bu toýuň gadymy kökleri bolup, ilatyň meşgullanýan hojalyk görnüşi bilen bagly bolupdyr. Onda nawy guran eýesini, goňşy-go-

lamlary gutlapdyrlar we dabara bilen deňze goýberipdirler. Naw toýunda pişme bişirilipdir we nogul-nabat seçilipdir. Täze gaýygy «Täze naw» ýa-da «Paltadan çykan naw» diýip atlandyrypdyrlar. Naw toýuny halk arasynda dowam edip gelýän milli oýunlar bilen şowhunly belläpdirler. Ýaşulular nawuň deňze çykmagyna ak pata beripdirler, dürli tagamlar taýýarlapdyrlar.

Ýaş toýy. Türkmen maşgalalarynda döwrebap toýlardan çaganyň ýaş toýuny uly dabara edip belleýärler. Ol çaganyň bir ýaşyndan başlap her ýylda bellenilýän toýdur. Çaganyň oglan ýa-da gyzdygyna garamazdan, ýaşynyň uzak bolmagyny, janynyň sag bolmagyny dileg etmek maksady bilen bellenilýär. Ýaş toýy diňe çagalarda däl, eýsem, uly adamlaryň durmuşynda hem bellenilýär. Aýratyn hem, tegelek ýaş hasap edilýän ýigrimi bäş, kyrk, elli, altmyş... ýaşlarda ýaş toýuny bellemeklik däbe öwürlipdir. Türkmenlerde bu däbe eýerip, maşgala durmuşyna başlamagyň bellibir döwründe, ýagny maşgala gurlanyna ýigrimi bäş ýyl dolanda «kümüş toýy», elli ýyl dolanda «altyn toýy» bellenilýär. Bu döwrebap toýlar gadymy döp-dessurlara esaslanyp, dogan-garyndaş, dost-ýarlaryň arasynda şowhunly bellenilýär. Onda köpsanly alkyşly sözler we arzuwlar aýdylýar. Häzirki döwürde ýaş toýy, maşgala toýlarynyň hatarynda bellidir.

Türkmen toý döp-dessurlarynyň hatarynda Gündogar Türkmenistanda *leçek toýy* bellidir. Ol durmuşa çykan gyzyň birnäçe gezek çagalandan soň, öz abraýyny saklap maşgala ojağynyň eýesi bolanlygynyň şanyna bellenilýän toýdur. Onda leçek toýuny belleýän zenanyň ejesi leçek ýaglygy (seçekli gyňaç) gyzyna sowgat edipdir we mundan beýläk hem durmuşynda bagtlylyk, abraý arzuw edipdir.

Türkmenlerde döwrebap bellenilýän toýlardan orta mekdebi tamamlanlygynyň şanyna attestat toýy, ýokary okuw mekdebini tamamlanlygynyň, hünär alanlygynyň şanyna diplom toýy, ýigitler Watan goragyna gidende we gelende ýörite toýlary tutmaklyk däbe öwürlipdir. Häzirki döwürde döwrebap toýlaryň sany köpelýär we uly dabaralara beslenýär.

Milli baýramlar

Nowruz baýramy. Türkmen halk baýramlary, adatça, täze ýylyň gelmegi bilen ýaz meýdan işleriniň başlanmagy, hasyl ýygnalmagy bilen bagly bolupdyr. Türkmenleriň in gadymy belleýän baýramlary-

nyň biri Nowruzdyr. Alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, Nowruz zoroastrizmlileriň mukaddes «Awesta» kitabynda ýatlanýar we ony geçirmegiň döpleri b.e. 25–30 asyr öň döräpdir. Nowruz Orta Aziýa halklarynyň hemmesinde, ýakyn Gündogar, Kawkaz halklarynda hem giňden belleniýär. Täzeden janlanýan tebigatyň hatyrasyna 21–22-nji martda belleniýän bu baýramyň türkmenlerde öz aýratynlyklary bardyr.

Nowruzda taýýarlanylýan esasy tagam – semeni bugdaýyň täze ösüntgilerinden taýýarlanylýar. Ýazyň gelmegi bilen baglanyşykly türkmenlere-de şaman oduny ýakmak däbe öwrülipdir. Ot ýakylp, onuň üstünden bökülipdir. Halkyň ynanjyna görä köne ýylyň şowsuzlyklary ot bilen gidýär diýlip düşünilipdir.

Semeni taýýarlamak, şaman oduny ýakmak türkmenleriň gadymy döwürde-de oturymly halkdygyny subut edýän dessurlardyr. Nowruz baýramynda türkmenlerde gyzlar ýakalarynyň bagjyklaryna täze ýylda gowy hasyly arzuwlap, bugdaýyň gök maýsasyny dakypdyrlar. Maýsajyklar saralanson, mal-garanyň basgylamajak ýerine taşlapdyrlar. Nowruzda türkmenlerde gyzlar monjugatdy aýdypdyrlar.

Geldi ýene Nowruzym,	Maýsalady bugdaýym,
Seýle çykdylar gyzlar.	Semenimiz bugludyr.
Ýene geldi baharym,	Her ýyl Nowruz gelende,
Açyldy güläleklar.	Ýagyşlara baglydyr.

Türkmen halkynyň milli baýramlaryndan Gurban baýramy, Oraza baýramy (Aýt baýramy) ýaly dini baýramlar hem belleniýär. Olarda türkmen halkynyň gadymdan gelyän döp-dessuryna görä, düýpli arassaçylyk işlerini geçirmek, täze egin-eşikleri geýmek, öýke-kinäni ýazmak, hiňnildik uçmak, günä geçmek ýaly gowy döpler ýerine ýetirilýär. Döwlet Baştutanymyzyň her ýyl «Gadyr gijesi» mynasybetli ýolundan azaşanlaryň günäsini geçmek baradaky Permalary indi däbe öwrüldi. Türkmen halkynyň bu baýramlarynda sadaka bermek, hüşür-zekat paýlamak däbi hem ýerine ýetirilýär.

Häzirki döwürde döwletimizde belleniýän toý-baýramlarda türkmeniň milli döp-dessurlary, milli oýunlary, folklor we bagşy sazandalaryň çykyşlary guralýar.

4. Türkmen jemgyýetinde özüni alyp barmagyň we adamlar bilen gatnaşyk etmegiň edebi

Türkmen jemgyýetinde ata-babalarymyzyň döreden ruhy gymmatlyklarynyň ähmiýeti iňňän uludyr. Türkmen halkynyň baý medeni mirasy we döp-dessurlary bar. Şol asylyly döpilere eýerip, türkmenler uludan-kiçä bir-biri bilen gatnaşyk etmekde, köpçülikde we maşgalada özüni alyp barmagyň parasatly edep kadalaryny döredipdirler. Ähli hereketleriň netijesi we miwesi arassa ahlaklylyk, edeplilik we gowy häsiýetlilikdir. Ata-babalarymyz adamy içinden terbiýelemeseň, daşky owadanlygyň mazasynyň azdygyna oňat akyl ýetiripdirler. Jemgyýetçilik durmuşymyzda parahatçylygyň we adalatyň tertip-düzgünli dowam etmegi üçin, ata-babalarymyz nesillerimize kämillik ýaşyna çenli terbiýe beripdirler. Hemişe ýagşy gylyklary ündäpdirler we terbiýeläpdirler. Ösüp gelýän nesli ýagşy gylykda terbiýeläp ýetişdirmek türkmen maşgalasynyň, jemgyýetiniň ruhy sütünüdir. Hormatly Prezidentimiz: «Bu gün adamzadyň ahlak-edep ýörelgelerini, ynsanperwerligi, tämiz ruhy, sagdyn ahlagy wagyz edýän milli gymmatlyklarymyz, döp-dessurlarymyz buýsanylmaga, taryp edilmäge, dünýä ýaýylymyna mynasypdyr» diýip belleýär.

Salamlaşmagyň edebi. Çaga mana düşünişip, köpçülik bilen özbaşdak gatnaşyk edip başlandan, ýagny köpçülige garyşyp oýnap başlandan özi ýalylyk bilen salamlaşyp başlaýar. Soňra ululara salam bermegi öwrenýär. Aslynda, edep salamdan başlanýar. Edepli çaga hemişe özünden ululara salam berýär.

Salam – duşan adamyňyza saglyk we esenlik arzuw etmektir. Ýylgyryp salamlaşmak ruhuňy göterýär. Adamlar bir-biri bilen salamlaşsalar, onda onuň şol adama bolan hiç bir kinesiniň ýokdugyny görkezipdir. Salam adamlaryň biri-birine ýakyn bolmagyny, mähriban bolmagyny amala aşyrýar. Ata-babalarymyz adamlarda biri-birini söýdürýän zat salamdyr diýip aýdypdyr. Diýmek, salamlaşmak ýönekeý bir döp-dessur bolman, ol uly manysy bolan, ynsanlary biri-birine ysnyşdyryjy güýji bolan edeplerdendir.

Türkmenlerde salamlaşmagyň manysy barada ata-babalarymyzda «Siz maňa ýaradyňyz, men sizi hormatlaryn» diýen manyny berýän, düşüňje bolupdyr. El bilen görşülende, «Ynha, mende hiç hili

ýarag ýok, elim boş, seniň bilen uruşmak niýetim ýok» diýen manyny berýän düşünje bolupdyr.

Türkmençilikde elleşip salamlaşmak mähir-muhabbeti aňladypdyr. Ol kalbyňdaky kinäniň aýrylmagyna, aradaky duşmançylygyň ýok bolup gitmegine ýardam edipdir. Aslynda salamlaşmagyň soňy elleşip görüşmek bilen tamamlanypdyr. Elleşip salamlaşylanda ýaşuly ýaşkiçä elini uzadypdyr. Ýaşulynyň elleşip salamlaşmak meýlini aňandan soň, ýaşkiçi elleşip salamlaşsa edeplilik hasaplanypdyr.

Türkmenlerde salamlaşmagyň görnüşleri birnäçe bolupdyr. Salam berlen wagty salamy alaňda, edil şol derejede ýa-da ondan hem belent derejede jogap bermek edeplilik, mertebelilik hasaplanypdyr. Mysal üçin, «Salam» diýen ýönekeý söze «Salam» diýip jogap beripdirler. «Essalawmaleýkim» diýen söze «Waleýkimessalam», «Salamälik» diýen söze «Äliksalam» ýaly görnüşde jogap berlip salamlaşylypdyr. Saglyk-amanlyk, hal-ýagdaý soraşylanda hem gaýtargysy edil özüňkiden hem gowy görnüşde soralar eken. Bu bolsa türkmen halkynyň birek-biregi hormatlamak we sylanyşyk edepleriniň ýokarydygyny görkezipdir. Türkmenlerde salamyň ornuny tutýan sözler hem ýörgünlidir. «Ertiriňiz haýyrly bolsun!», «Sag-aman ördüňizmi!», «Sag-aman turduňyzmy!», «Agşamyňyz haýyrly bolsun!», «Giç ýagşy!» ýaly sözlere «Siziňkem haýyrly bolsun», «Sizem sag-aman ördüňizmi?», «Gelen ýagşy», «Hoş gördük» ýaly sözler bilen jogap bermek hem dürs hasaplanypdyr. Emma olardan öň salam sözi has hem ajaýyp bolupdyr.

Salamlaşmagyň edep kadalarynda atly pyýada, pyýada oturana, bir adam köpçülige, kiçi ula salam beripdir. Salamlaşmagyň edepleri barada biziň ata-babalarymyzyň döp-dessurlarynda, halk döredijiliginde uly ähmiýet berlipdir. Döp-dessurlarymyzda maşgala ýaşulusyny hormatlamak hökmünde, maşgala täze agza bolup gelen gelniň salamlaşmak däbi bolupdyr. Gelin gaýyn öýüne gelen gününüň ertesi irden ilki gaýyn atasyna, soňra gaýyn enesine, gaýyn agasyna we ýakyn goňşusyna hormat bilen baş egip salam beripdir. Bu bolsa gelniň mundan beýläk öýde ýaşulyny sylamalydygyny, hormatlamalydygyny aňladypdyr.

Salamlaşmagyň edepleri barada biziň akyldarlarymyz, ýazyjy şahyrlarymyz öz döredijiliginde gaty köp belläp geçipdirler. Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň:

Öňde, yzda görseň her kes gulamyn,
Ondan aýamagyn taňry salamyň –

diýen setirleri salamlaşmagyň iň uly edepliligidini, mertebedigini görkezýär.

Türkmenlerde ähli zat öz kada-kanunyna görä ýerine ýetirilýär. Atlynyň, pyýadanyň, köpçüligiň, az adamyň, erkekler bilen aýallaryň salamlaşmak däbi bar. Erkek adamlar aýallara baş atyp, «Gurgunmysyňyz» diýip salam beripdir. Türkmeniň adatlarynda gelin-gyzlaryň erkekler bilen elleşip salamlaşmagy edepsizlik hasaplanypdyr. Emma türkmen däbinde erkek adamlar ýaşy uly, garry aýallara el uzadyp, ýeňiniň üstünden iki elini degirtmek bilen salamlaşypdyrlar. Türkmenlerde biriniň öýüne baranyňda salam bermegiň düzgüniniň hem özboluşly edebi bolupdyr, ýagny öýe ardynjyrap, seslenip giripdirler ýa-da gapynyň daş ýüzünde durup, «Habarlaşyň», «Habarlaşara kim bar?» diýip seslener ekenler. Eger öýden hiç kim çykmasa, öýe boýununy uzadyp, salam berip öýe giripdirler. Hatda öýde hiç kimiň ýokdugyna gözi ýetip duran hem bolsa, boş jaýa salam berip giripdirler. Bu öýüň hormatyna edilýän edebi aňladýar.

Adamlar öz tanyşlaryna salamlaşan adamlarynyň üsti bilen salam ýollaýarlar. Şeýle ýagdaýda «Pylany salam aýtdy» diýen söze ilki «Waleýkimessalam» diýip, soňra salam getiren adama «Iberenem, getirenem esen bolsun» diýip minnetdarlyk bildiripdirler. Bu bolsa salam iberýän adama hormat-sylag duýgusynyň bardygyny görkezýär. Türkmenler «Bir gün duza, müň gün salam» diýip, ýöne ýere aýtmadyrlar. Salam adamlaryň ýakynandan, uzakdan bir-biri bilen hoşgylaw gatnaşyklaryny üpjün edýär.

Ula hormat goýmagyň edebi. Türkmenlerde ýaşlaryň ýaşuly nesline hormat goýmak, olary sylamak edebi ata-babalarymyzyň miras goýup giden edebidir. Taryhyň ähli döwürlerinde hem türkmenleriň bu edebi üýtgemän, kämilleşip, biziň häzirkizaman neslimize miras bolup gelipdir. Sebäbi Oguz han türkmen ýaşy özünden ýekeje gün uly bolsa-da, ony uly hökmünde sylamagy parz edipdir. Ol «Ulug ýokmy – ulama bar» diýip, ýaşuly kethudalaryň ýok ýerinde ulamany sylamagy parz edipdir. *Ulama* diýlip ylymly adamlara aýdylypdyr. Döwletiň berkligi, agzybirligi şol döwletde ýaşulynyň sylag-hormatynyň ýokarydygyndan nyşandyr.

Türkmenlerde bir işiň başyny tutsalar, hökman ilki ýaşuly nesle sala salynýar. Taryhyň dürli döwürlerinde mesele çözmek üçin jemgyýetiň, döwletiň ýaşulular maslahaty, geňeşi geçirilýär eken. Şol geňeşde orta atylan mesele ýaşuly, kethudalaryň oňlamagy bilen kabul edilipdir. Türkmen taryhynda Watana duşman çozan halatynda hyjuwly, edermen ýigitler duşman bilen söweşmäge gidenlerinde ýaşululardan ak pata alyp gidipdirler. Türkmenler «Urşuň geňeşi bolmaz» diýse-de, ýaşulular «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz» diýen pähimden ugur alyp, duşmana gaýduwsyzlyk bilen gaýtawul bermegi maslahat beripdirler.

Ýaşuly nesle hormat goýmak edebi her bir türkmen maşgalasynan başlanýar. Maşgala kiçijik döwlet, döwlet bolsa uly maşgala hasap edilýär. Şonuň üçin maşgalada ula-kiçä sylag-hormat bar ýerinde agzybirlilik höküm sürýär. Maşgala abadançylygy bolsa döwletiň abadançylygy, onuň binýadynyň berk bolmagyna getirýär. Ýaşululara ýüzlenilende hemişe olara «siz» diýip ýüzlenilýär. Olaryň ady göni tutulmaýar. Olaryň ady gysgaldylmaýar. Ýaşululara ýüzlenilende olaryň adynyň yzyna «pylanaga», «ata», «baba», «daýy» ýaly hormat bildirilýän sözler goşulýar. Şeýle sözler ýaşulyny hökman tananyňda ýa-da garyndaşlyk adalgasy hökmünde däl-de, tanamaýan adamlaryňna hem ýaşuly hökmünde sylag-hormaty aňladýan sözler bilen ýüzlenipdirler. Ýaşululara kimdigine garamazdan ilki salam berip, olara sowlup ýol berilýär. Köpçülik ýerlerinde ýaşulularyň orny törde bolýar. Çay-nahar çekilende ilki ýaşululardan başlanýar. Nahardan soň töwiri ýaşuly okaýar. Toýa, märekä gelen ýaşulynyň önünden çykyp, garşylanýar, hezzet-hormat edilýär, edep bilen ugradylýar. Märekeke salamlaşylanda ilki ýaşuludan başlanýar. Munuň özi ýaşula bolan hormatyň ýokarydygyndan nyşandyr. Köpçülikde ýaşulularyň sözi diňlenýär, ýaşuly gürläp oturan wagty onuň sözi bölünmeýär. Ol edepsizlik hasaplanylýar. «Ýaşlaň arasynda garrylar gerek» diýen setirler hem halk arasynda giňden bellidir. Islendik ýaşdaky ýaşkiçi ýaşula şeýle hormatlary etse, özi hem ýaşuly tarapyndan ýaşkiçidigine garamazdan, hormata mynasyp bolar diýip, biziň ata-babalarymyz wesýet edipdirler.

Ýaşulular edep-terbiýe mekdebidir we döwletde uly güýçdür. Türkmeniň aňyrdan gelyän döp-dessurlaryny, ýol-ýörelgelerini we

edim-gylymlaryny ýaşlaryň aňynda ornaşdyrmakda, ösdürmekde, ony döwrebap görnüşde kämilleşdirmekde ýaşulularyň bitirýän işi diýseň uludyr. Olar ýaşlaryň arasynda wagyz-nesihat işlerini geçirip, degerli maslahatlary berip durýarlar. Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan döwlet ähmiýetli işleriniň raýatlar üçin ähmiýetini, onuň durmuşa ornaşdyrylmagyndaky işlere işeňňir gatnaşmagyny, ýaşlaryň halal, päk zähmet çekip, köp okamagyny yzygiderli ündäp durýarlar. Bu bolsa ýaşlaryň edep-ekramly we milli ruhda terbiýeli bolmagyna alyp barýar. Berkarar döwletimizde ýaşulularyň sylag-hormaty belentdir. Ýurdumyzda her ýyl geçirilýän nobatdaky Ýaşulular maslahatlary hem munuň aýdyň mysalydyr. Hormatly Prezidentimiz ata-babalarymyzyň ýörelgelerine laýyklykda, döwlet ähmiýetli meseleleri ýaşulular bilen ara alyp maslahatlaşýar, her işiň başyny tutanda ýaşululardan ak pata alýar.

Türkmenlerde myhmançylyk edebi. Türkmenler özüniň milli gymmatlyklaryny, döp-dessurlaryny, edep-ekramyny belentde saklaýan we dowam edýän halkdyr. Şeýle adatlaryň biri-de myhmançylyk, myhmansöýerlik däbi, edebi bolupdyr. Türkmenler myhmansöýer halkdyr. Myhmansöýerlik türkmenlerde mukaddes borç hasaplanýar. Bu däbiň gadymdan gelýän kökleri bar. Myhmansöýerlik bilen baglanyşykly köpsanly nakyllar, atalar sözi, yrymlar, rowaýatlar döredilipdir. Şolaryň ählisiniň hem myhmançylyk edebini ösdürmekde uly ähmiýeti bolupdyr.

Türkmenlerde myhman-mediwanlyk borçlary gaty ýokarydyr. Türkmeniň ganynda bolan myhmansöýüjilik edebi myhmana uly hormat goýmak arkaly aňladylypdyr. Ata-babalarymyzdan gelýän adata görä, iýere-içere, ýatara ýeri bolmadyk adamy «Taňry myhmany» hökmünde myhman almaklyk däbe öwrülipdir.

Türkmenleriň myhmansöýerlik edebine daşary ýurtly myhmanlar haýran galypdyrlar, ýagny XIX asyrdaky türkmen topraгыnda bolan syýahatçy-jahankeşde wengriýaly alym Arminiý Wamberi «Orta Aziýa syýahat» diýen işinde bir garyp türkmeniň myhmanyň hatyrasyna özüniň ýeke-täk geçisini soýandygyny we taýarlanylýan tagamyň ýanyna hem gyzgyn çörek getirip goýandygyny, şeýle hem öý eýesiniň «Taňry myhmanyň» gelendigine örän şatlanandygyny ýazypdyr.

«Myhman ataňdan uly» diýen nakyla eýerip, türkmen halky myhmana hezzet-hormat üçin söwüş edip, ýagny mal soýup, tagamly nahar hödür edipdir. Öz nesline hem şeýle etmegi ündäpdir. Bu barada «Görogly» şadessanynda şeýle diýilýär:

Jygaly beg, öwüş-öwüş,
Myhman gelse etgin söwüş.
Döwüşseň mert bilen döwüş,
Namardy kowujy bolma.

Şeýle hem bu däbiň örän gadymdan gözbaş alyp gaýdýandygyna Gorkut ata türkmeniň «Myhman gelmeýän öýüň ýykylany ýeg» diýen sözi hem subut edýär.

Türkmenler myhmançylyk bilen bagly «Myhman ataňdan uly», «Myhmansyz öýde bagt bolmaz», «Myhmanyň önünde aş goýsaň, göwnüni hoş edersň», «Myhman geler işikden, rysgy geler deşikden» we ş.m. nakyllary döredipdirler.

Ata-babalarymyz öýüne gelen myhmana üç gije-gündiz hyzmat edip, soňra onuň habaryny alar eken. Bu döp myhmana hormat goýulýandygyny aňladypdyr. Özüne goýulýan hormaty duýup, myhman hem öz habaryny aýdyp, ýene ýola rowana bolar eken. Eger şonda hem myhman gitmese, onda öý eýesiniň myhmana üç günden soňky eden hödür-keremi sadaka hasaplanypdyr. Myhmançylyk bilen bagly birnäçe hoş sözler, dilegler, ýagşy niýetler bar. Olar «Hoş gördük!», «Hoş geldiňiz!», «Gelen döwlet!», «Gelen ýagşy!» ýaly sözler bilen myhmany kabul etse, gelen myhman gapydan baranda «Hoş gördük!», «Ertiriňiz haýyrly!», «Giç ýagşy!», «Öýüňiz abat bolsun!» diýen ýagşy niýetler bilen giripdir.

Türkmenlerde myhmançylyk bilen baglanyşykly yrymlar hem bar. Meselem, çaga eline sübse alyp öý süpürse, saç öreňde bir bölek saçyň galsa, çöregi iki gezek döwseň, çöregiň iki tarapyndan döwseň, myhman geler diýip düşünipdirler. Ata-babalarymyzyň däbinde maşgalada nahar bişirilende hökman myhman paý atylypdyr. Myhman ugradylandan soň, myhman barjak ýerine barýança öý süpürilmeyär. Bu yrymlaryň ählisinde myhmana goýulýan sylag-hormat, eli açyklyk, bereketlilik düşünjesi ör-boýuna galýar.

Türkmenler myhmançylyk edebini, däbini ösdürip, kämilleşdirip, aýap saklap, biziň günlerimize ýetiripdir. Öýde öý eýesiniň edep

kadalary şulardan ybarat bolupdyr: Myhmany açyk ýüz bilen garşy almaly. Öýe girilende, ilki öýüň eýesi girip, myhmanlary içeri çagyrmaly, olara ýol görkezmeli. Elini ýuwduryp töre geçirmeli, oturmak üçin amatly ýer görkezmeli, myhmanyň öňünde öý eýesi öz üsti-başyna, egin-eşigine üns bermeli. Onuň arassalygyny gazanmaly. Türkmenler «Myhmanyň öňünde aş goý, iki elini boş goý» diýip aýdypdyrlar. Myhmana mümkin bolan ýagdaýynda özüň hyzmat etseň, oňa hormat goýulýandygynyň alamatydyr.

Öz gezeginde myhmanyň hem edep kadalary bolupdyr. Öý eýesi myhmany atasyndan uly hökmünde garşy alsa-da «Myhman öý eýesiniň guly» diýen nakyla eýerip, öý eýesiniň ýagdaýyna görä myhman bolup gaýtmaly eken. Myhman myhmançylyga gidende akgöwünli, açyk ýüzli bolmaly, arassa, tämiz geýnen bolmaly. Çagyrylyp barlan myhmançylygyňa öz wagtynda baryp, wagtynda gaýtmaly. Çünki öý eýesini aşa garaşdyrmak we artykmaç alada goýmak edepsizlik hasaplanylýdyr. Myhman oturanda gapa seredip oturman, mümkin bolsa gapa arkasyny bakdyryp ýa-da gytak otursa, edepli hasaplanylýdyr. Myhman hödür edilen nahara göwnüýetmezçilik etse, edepsizlik hasaplanylýdyr.

Türkmenleriň myhmanparazlyk däbiniň ýokarydygyna ýene bir däp şaýatlyk edýär. Ol hem däbe görä, eger myhman ozal düşlän obasyna ýene myhman bolup düşse, onda öňki gezek özüni kabul eden öýe baryp geçmegi özüne borç hasap edipdir. Türkmenlerde «Bir gün duza mün gün salam» diýen pähimler ýöne ýere döremändir. Şeýlelikde, türkmenlerde myhmanparazlyk däbi goňşy arasynda, garyndaş arasynda, döwlet arasynda hoşniýetli gatnaşyklara öwrülipdir.

5. Türkmenlerde garyndaşlyk we goňsuçylyk gatnaşyklarynyň edebi

Garyndaşlyk edebi. Türkmenlerde garyndaşlyk we goňsuçylyk duýgusy örän inçe we berk saklanandyr. Ol däp üstünden näçe asyr geçse-de, mizemän saklanypdyr. Garyndaşlyk we goňsuçylyk däbi türkmenlerde hemme döwürlerde berk saklanýar. Türkmen aslynda garyndaşçyl halk bolupdyr. Garyndaşlyk duýgusy türkmende in ösen duýgularyň biridir. Garyndaşlyk duýgusy milli duýgynyň deslapky

görnüşidir. Ene-atany söymek, garyndaşy söymek milleti, Watany söymekdir. Türkmenler garyndaşlygy ýakyn garyndaş we daş garyndaş diýip, iki topara bölüpdirlir. Ýakyn garyndaşlar – ene-ata, mama-baba, eje-kaka, uýa-aga, daýy-daýza, ogul-gyz we agtyklardyr. Bulara türkmençilikde *sünk hossar* diýilýär. Daş garyndaşlar – bir gandan bolan eje we kaka tarapyndan ähli garyndaşlardyr. Daş garyndaşlygyň çägi jemgyýetçilik gatnaşyklarynda arkalaşmak taýyndan has giňdir. Garyndaşlyk gatnaşyklary toý-baýramlarda, belli günlerde hökman görme-görşe gitmek, hal-ýagdaýlaryny soraşmak, esasan-da, garrylaryň göwnüni almak, begenjini-gynanjyny deň paýlaşmak, mätäçlere kömek etmek arkaly amala aşyrylypdyr. Türkmenlerde daýzany ejäniň, agany kakanyň ornunda goýmak däbi hem garyndaşlyk gatnaşyklarynyň berk saklanýandygyna şaýatlyk edýär.

Goňsuçylyk edebi. Goňşy – «gonmak-gonuşmak» sözlerinden gelip çykypdyr. Maşgaladan soň, jemgyýetçilik taýdan iň ýakyn adamlar goňsulardyr. Goňsuçylyk gatnaşyklarynyň bolsa maşgalanyň we jemgyýetiň agzybir we parahat ýaşaýşyna, sagdynlygyna örän uly täsiri bardyr. Halkymyz ýakyndaky begenjini, gynanjyny hemişe ilki bilen öz goňsulary bilen paýlaşýar. Durmuş zerurlyklary goňsulardan bitirilýär. Goňşy arasynda gerek-ýarak zatlary alyş-beriş etmek hem türkmen etiketleriniň kadalaryna degişlidir. Goňşynyň bitirip boljak dilegini bitirmezlik gowy hasaplanylmandyr. Şeýle-de goňsa zyýan ýetirilen ýagdaýynda oňa kömek bermek ündelipdir. Goňsa ýamanlyk etmek, olara zyýan bermek, olaryň namysyna dil ýetirmek, el degirmek, maşgala sylaryny paş etmek goňsa edilen iň uly günä hasaplanylýpdyr. Halk arasynda goňsuçylyk gatnaşyklarynyň edep kadalarynda her bir maşgalanyň iň ýakyn adamsy öz goňsusydyr. Megerem, şonuň üçin «Kyýamat günü goňsudan», «Öý alma, goňşy al», «Keçäni sat-saň goňşyňa sat, baraňda üstünde özüň oturarsyň» diýen ýaly nakyllar döredilipdir. Goňşy bilen hoşniýetli gatnaşyk döwlet derejesinde öz ähmiýetini tapdy. Goňşular bilen hoşniýetli gatnaşykda bolmaklyga türkmençilikde uly ähmiýet berilýär. Ilki bilen maşgala döretmek üçin gyzdyr ýigit soralandy, onuň goňsularyndan soralar eken. Maşgalanyň bagtly bolmagynda goňşynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Şonuň üçin il arasynda goňsuçylykda birek-birege kömek bermek, hormat goýmak, sylaga mynasyp bolmak ýaly edep kadalary döredilipdir.

Türkmenleriň goňsuçylyk gatnaşyklarynyň edebinde goňşy bilen duz-emek, ysnuşykylyk gatnaşmak däbi bolupdyr. «Git, okaram, gel, okaram, gitmeseň-gelmeseň, orta ýolda döwül, okaram» diýen parasatly söz hem ýöne ýere dörän däldir.

Goňsuçylyk edebi, döp-dessurlary döwletleriň arasynda hem hoşniýetli, ynsanperwer gatnaşyklarda öz beýany tapýar. Bu ýörelgäni giňden ulanýan döwlet Baştutanymyz, öz halkynyň önünde görelde mekdebi bolup durýar. Türkmen döwletiniň goňşy döwletler bilen alyp barýan «Açyk gapylar» syýasaty döwletimiziň at-abraýyny has-da belent derejelere ýetirmekte ähmiýetlidir. Bu gatnaşyklar parahatçylygy, asudalygy, agzybirligi saklamakda zerur şertleri döredýär.

6. Hatyra edebi we ýas döp-dessurlary

Hatyra edebi. Türkmen halky hem beýleki halklar ýaly, özüniň köp asyrylyk taryhynyň dowamynda özboluşly döp-dessurlary döredipdir hem-de olary biziň günlerimize çenli alyp gelipdir. Türkmen halkynyň etnomedeniýetiniň gadymy bolşy ýaly, döp-dessurlary hem gadymydyr. Ýas döp-dessurlary adamzadyň iň gadymy taryhyndan bäri asyryma-asyr aşyp gelýär. Şoňa görä-de beýleki halklaryň berjaý edýän käbir döppleri bilen meňzeşligi kanunalaýykdyr.

Türkmenleriň jynaza, ýas ýeri we gonamçylyk bilen bagly adat we dessurlaryna «Hatyra edebi» diýip at berlendir. Hatyra sözi hatyralamak, ýatlamak, hormatlamak diýen manylary berýär. «Ölüsini sylan baý bolar, dirisini sylan – beg», «Ölüsini sylamadyk, dirisini sylamaz» ýaly nakyllar türkmeniň hatyra edebiniň kämil bolandygyny görkezýär. Garaşsyzlyk ýyllarynda metjitleriň gurulmagy, mukaddes ýerlere zyýarat edilmegi, haç parzyny ýerine ýetirmek üçin haja gidip zyýarat edilmegi, hatyra gününüň, matam gününüň belenilmegi munuň aýdyň mysalydyr.

Türkmenleriň hatyra edebinde ýogalanyň yzynda geçirilýän merhumy ýuwmak, kepene dolamak, jynaza namazyny okamak, jaýlamak ýaly döp-dessurlar, türkmeniň asyly hem gadymy döppleridir. Aradan çykan adamyň habaryny ile ýetirmegiň hem özboluşly däbi, edebi bolupdyr. Türkmençilikde «Pylany ölüpdir» diýen ýaly gödek

sözler bilen aýdylmandyr. Ol «Pylany amanadyny tabşyrdy», «Hakyň rehmetine gowuşdy», «Bakyýete göçdi», «Işini bitirdi» diýen ýaly sy-paýy hem gynançly sözler aýdylýar. Bu habary eşidenler tarapyndan «Beýlekileriň jany sag bolsun!», «Imany hemra bolsun!», «Imanly bolsun!», «Alla rehnet etsin!», eger çaga bolsa «Öwez ogluny bersin» diýen dilegler edilýär. Türkmeniň hatyra edebinde ölüm habary ge-lende, merhumyň öýüne barlanda agy dessury ýerine ýetirilýär.

Merhumyň maşgalasyna gynanç bildirmek, ýas tutmak edebi türkmeniň aňyrdan gelen ata-baba däplerindendir. Türkmençilikde ýas ýerine başy açyk barylmaýar. Erkekler telpekli, aýallar bürenjekli barýarlar. Ol maşgalanyň gynanjyny deň paýlaşandygyny aňladýan dessurdyr. Ýasda erkek adamlaryň telpek geýmek däbiniň otparazlyk döwründen bəri dowam edip gelyändigigi, «Başymda gam bar» diýen manyny aňladýandygy barada taryhy maglumatlar bar. Merhumyň maşgalasyna gynanç üçin gelenler merhumyň ýagşy tarapyňy gürrüň edipdirler. Türkmençilikde ýas ýa-da gynanç günü üç gün hasap edi-lipdir we şol günlerde gelip-gidýänlere maşgalada nahar bişirilmän-dir. Ýas günleri garyndaşlaryň we goňşularyň hödür-kerem etmekleri edeplilik saýylypdyr.

Merhumyň hatyrasyna bellenilýän seneler. Taryhy maglumatlara görä, merhumyň belli günlerini bellemek örän gadymy oguz dessurla-rynyň biridir. Bu dessur köklerini yslandan öňki halkyň ynançlaryn-dan alyp gaýdýar we manysy boýunça merhumy hatyralamagy, mer-hum bilen hoşlaşmagy aňladýar. Merhumyň belli günleri üçi, ýedisi, aýy, kyrky, ýüzi we ýyly döp-dessur esasynda bellenilýär.

Türkmenleriň edebinde belli günlerde sadaka berlipdir we degiş-lilikde toparlaýyn ýasdan çykarylypdyr. Merhumyň üçüni bellemek bilen şol günki sadakadan soň, onuň obadaşlaryna ýasdan çykмага rugsat berlipdir. Ýedisi bellenen günü, onuň daşky garyndaşlary, kyr-ky günü ýakyn garyndaşlary, ýüzi günü maşgala agzalary, ýyly bel-lenilenden soň äri ýa-da aýaly, ene-atasy ýasdan çykarylypdyr. Ne-tijede, merhumyň belli seneleriniň bellenilmegi, türkmen adatynyň kadalaryna laýyklykda geçirilýändigigi, onuň sebäbiniň bolsa ýasdan çykmaklyk bilen baglydygy hemmämize bellidir.

Her bir merhum üçin Gurhan okadylypdyr. Oňa hatym etmek di-ýilýär. Ony halk arasynda kyrkyna çenli etmäge çalşypdyrlar. Emma ýylyna çenli okalsa hem bolýar diýen düşünje bar.

Tereke dessury. Türkmenlerde hatyra döp-dessurlarynyň hataryna girýär. Tereke dessury öz gözbaşyny örän gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Munuň şeýledigini ýazuw çeşmelerindäki maglumatlar hem-de oba ýerlerinde saklanyp galan döp-dessurlaryň gadymy nusgalary doly subut edýär. Tereke – merhumyň yzynda galan emlägini ýakyn hossarlaryna paýlamak dessurdyr.

Tereke etmeklik merhumyň «ýedisi» geçýänçä amala aşyrylypdyr. Terekäni obanyň mollasy edipdir. Etnograf A. Jykyýewiň maglumatlarynda tereke edilen merhum erkek adam bolsa, mollanyň önünde ýarag, aýal bolsa bugdaýly jamyň üstüne şaý-sep goýlupdyr. Bu dessurda mirasdarlaryň hukugy kesgitlenilýär we kime näçeden ýetýändigini hasaplanylýar. Merhumyň emlägini tereke etmeklige degişli bolsa, onda onuň emläginden jaýlamak üçin çykdaýyny, bergilerini aýrypdyrlar we emläk bilen bagly wesýetlerini berjaý edipdirler. Soňra galan emlägi paýlapdyrlar. Ilkinji nobatda mirasdarlyk hukugy merhumyň aýalyna (adamsyna), öz çagalaryna berlipdir. Şolaryň ýok ýagdaýlarynda, eger merhumyň ene-atasy we doganlary bar bolsa, şolara berlipdir. Olaryň hem ýok ýagdaýynda merhumyň ýakyn garyndaşlary mirasdar bolupdyr.

Türkmen halky hatyra döppleriniň öten-geçenlere hormat – sarpa goýmagy ýaly pederlerimiziň ruhy ýörelgelerine ygrarly nesli terbiýelemekde uly ähmiýeti bardyr.

7. Türkmen milli oýunlary

Türkmen halkynyň ruhy medeniýeti bolan ajaýyp çeper eserleriň, halk eposlarynyň, ertekidir rowaýatlaryň, läledir hüwdüleriň, mataldyr nakyllaryň, milli oýunlaryň ýaş nesli terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak gymmaty bardyr. Şonuň üçin hem halkyň pähim-paýhasynyň gymmatly önümi bolan milli oýunlar hem asyrlardan-asyrlara, nesillerden-nesillere gecip gelýär. Ýaşlary, şol sanda, mekdep okuwçylaryny hem terbiýelemekde, olaryň bedenini berkitmekde milli oýunlarymyzyň uly ähmiýeti bar. Köp görnüşli döwrebap, halk döppleri, has hem sport bilen baglanyşykly oýunlar, toý-tomaşalarda guralýan şagalaňly güýmenjeler, sanawaçlar, aýdyşykly tanslar, şorta

manyly aýdylýan aýdymly tanslar, at üstünde oýnalýan oýunlar we ş.m. ýaşlara ahlaklylygy, Watana, zähmete söýgi, ata-enäni, özüňden uly sylamak, myhmansöýerlik, ylaýta-da, beden terbiýesini, asyly endikleri terbiýelemekde uly ähmiyete eýedir. Ondan başga-da halk oýunlary ata-babalarymyzdan biziň günlerimize gelip ýeten bahasyna ýetip bolmajak miras hökmünde häzirki döwürde türkmen halkynyň milli ruhy medeniýetini ösdürmekde onuň uly wezipesi bardyr.

Her bir ene-ata üçin öz çagasynyň süňnüniň sagat bolup ýetişmegi esasy meseledir. Munuň üçin çaga köpräk hereket etmeli. Ýatmak, ýaltalyk etmek çagany bikärlige, beden we ruhy taýdan näsaglyga getirýär. Çagany sagdyn terbiýeläp ýetişdirmekde türkmen milli oýunlarynyň örän uly ähmiýeti bardyr. Häzirki döwürde milli däp-dessurlarymyzyň dikeldilmegi türkmen milli oýunlarynyň dürli sport çärelerinde öz beýanyny tapmagyna getirdi. Türkmen milli oýunlarynyň özüne çekiji güýji, ýaş nesli terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak gymmaty bar, oýunlar çaga bedenini berkitmekde, olaryň akyl taýdan sagdynlygyny gazanmakda, başarnygyny, çalasyňlygyny ösdürmekde uly ähmiýete eýedir.

Türkmen milli oýunlary döreýşi, ähmiýeti, ýerine ýetirilişi, täsirli lili, beden we ruhy kesellerini bejerijiligi we olaryň öňüni alyjylygy, terbiýeleýjilik güýji boýunça dürli-dürlüdür. Olaryň köpüsi möwsümläýin oýnalyp, oýunçylaryň ýaş we jyns aýratynlyklary boýunça toparlara bölünýärler.

Milli oýunlary çagalaryň ýaş aýratynlyklary boýunça birnäçe toparlara bölmek mümkin: a) mekdebe çenli ýaşdaky çagalaryň oýunlary palçykdan dürli şekilleri ýasamak, çägäniň we gumuň üstünde oýnalýan oýunlar («gukmy-paňk»), aşyk we dürli görnüşli oýunjaklar bilen oýnalýan oýunlar («üçem», «gözdaňdy», «ýedi çöp») degişlidir; b) mekdep ýaşyndaky ýa-da ýetginjeklik döwründäki oýunlar bolsa, netijelilik ugrunda göreşilýän oýunlardan («Aýterek-Günterek», «awçy-ördek», «ogar-ogar», «çilik») ybaratdyr. Bu oýunlarda çagalaryň we oýnaýan toparlaryň biri-birinden üstün çykmagy üçin, şol oýna ähli beden we akyl zähmetini, başarnyklaryny siňdirýärler; ç) oýunlar uly ýaşly adamlary hem özüne çekipdir. Mysal üçin, «Aýterek-Günterek», «monjugatdy», «keçe-keçe», «düzzüm» we ş.m. oýunlary gelin-gyzlar we uly ýaşlylar, ýaşuly adamlar hem oýnapdyrlar.

Türkmen milli oýunlarynyň jyns aýratynlykda oýnalýan görnüşlerine gyzlaryň we oganlaryň ýörite oýunlary degişlidir. Olardan gyzlara mahsus «bäş daş», «taklatgy», «monjugatdy» ýaly oýunlar ahlak terbiýesini bermekde, utanç-haýany ösdürmekde, göwün açmakda uly ähmiýete eýedir. Oganlara degişli oýunlar bolsa «tänderdi», «ýaglyga towusmak», «guduk», «ak süňk» ýaly oýunlar bolup, olar oganlarda başarnygy, hünäre ukyplylygy, sagdynlygy, çydamlylygy we mertligi terbiýeleýär.

Türkmen milli oýunlarynyň arassa ahlakly, terbiýeli, başarjaň, ukyply nesli terbiýeläp ýetişdirmekde ähmiýeti uludyr, sebabi olar çagany ýaramaz endiklerden goraýarlar.

Oýunlaryň hemmesinde diýen ýaly, düzgüne görä, oýnuň ýolbaşçysy, «aksakaly», «döwçi» we «eşekçi» saýlanypdyr. Ýörite düzülen sanawaçlar ýa-da bije arkaly oýnuň eşekçisi we döwçüleri anyklanypdyr. Oýnuň sanawaja ökdesi haýsy-da bolsa bir oýunçydan başlap, sanawajyň her sozünde bir oglana barmagyny uzadyp, çepden saga sanap başlaýar. Iň soňky söze gabat gelen oýunçylar, olaryň arasyndan ýeke-ýekeden çykyp, döwçi bolýarlar. Iň soňunda iki sany oýunçynyň arasynda sanawaç sanalýar, olaryň haýsysynda sanawaçlar gutarsa, ol hem döwçi bolup, soňuna galan eşekçi bolýar. Eger iki toparyň haýsysynyň eşekçidigini anyklajak bolsa, onda oýnuň ýolbaşçysy toparlaryň «hanlarynyň» arasynda bije atýar. Ol eline kiçiräk bir zat alyp, ony görkezmän, haýsy-da bolsa bir elinde gysymlap bukup, şonuň haýsy elindedigini bilmegi «hanlaryň» diňe birine teklip edýär. Kimiň bijesi çykça, şonuň topary döwçi, beýleki bir topary hem eşekçi bolýar. Sanawaç sanaýan eşekçi bolmaktan boşadylýar.

Sanawaçlaryň uzynlygy ýa gysgalygy oýunçylaryň sanyna baglydyr. Eger oýnajak oýunçy köp bolsa, onda uzyn sanawaçlar sanalýar: «Babam maňa haý diýdi, Demir donuň geý diýdi. O haýata bar diýdi, O haýatyň näzi bar, Tara dokaýan gelni bar. Aşyk oýnaýan ogly bar. Läle kakýan gyzy bar. Aýlan diýsem – aýlandy, Pyrlan diýsem – pyrlandy. Bar, sen, çyk!»

Türkmen milli oýunlarynyň görnüşleri.

«**Öweleme-döweleme**» oýny türkmenleriň gadymy we ýörgünli oýny bolup, ol şu wagta çenli saklanyp galypdyr.

Oýnuň oýnalyşy. Adatça, dört ýa-da baş sany çaga aýaklaryny öňe uzadyp oturýar. Çagalaryň uluraklarynyň biri sanawaç sanaýar. Sanawaç şeýle sanalýar: «Öweleme-döweleme, Gara goýnuň gany bilen, Salkym atyň sany bilen. Ýetim oglan nirä gitdi? Duza gitdi. Haçan geler? Ýaz geler. Pillem pis... Ýola düş, Ýumarlan, togalan. Hüþ-jüp» diýip, çummüklenen wagtynda aýagyny çekmekde iň soňuna galan «nan ýapmaly» bolýar. Birnäçe wagt geçensoň, «nan» hemmeleriniň razylygy boýunça goparylýar. Çummüklenen wagtynda aýagyny çekip ýetişmedik oýunça «Babaň sakgaly köýdi» diýlip, ol oýundan çykarylýar. Indiki gezek şol yza galan oýunçy sanawaç sanaýar. Oýun şu tertipde yzly-yzyna, birnäçe gezek oýnalýar.

Ak süňk. Bu oýun Türkmenistanyň köp etraplarynda giňden ýaýran oýunlaryň biridir. Has giňden ýaýran ýeri geçmişde çarwaçylygyň esasy hojalyk görnüşi bolan Günbatar Türkmenistandyr. «Ak süňk» oýny, köplenç, aý aýdyň gijelerde iki tarap bolup ýa-da ýekelikde oýnalýar. Oýny oýnamak üçin goýnuň, sygryň, göläniň ýa-da ýabynyň injik süňküni alypdyrlar. Oýunçylar iki topara bölünipdirler. Her toparyň baştutany - «hany» bolupdyr. «Hanlaryň» ikisi-de pellehananyň üstünde oturyp, süňki kimiň ilki zyňmalydygyny kesgitlemek üçin bije atypdyrlar. Bijesi çykan «han» süňki (garşydaş toparyň oýunçylary ony görmeli däl) haýsy-da bolsa bir tarapa batly zyňýar. Eşekçi toparyň oýunçylary süňk zyňlan tarapa ylgap gidýärler. Oýnuň şerti boýunça süňki tapan oglan gizlinlik bilen beýleki garşydaş toparyň oýunçylaryna duýdurman, pellehana getirmeli we öz «hanyna» gowşurmaly. Eger beýleki toparyň oýunçylary onuň süňki tapanyny bilseler we ony pellehana ýetmänkä tutmagy başarsalar, onda döwçi topar bir utuk gazanypdyr, eşekçi topar hem öňküsi ýaly täzedan zyňlan ak süňki tapmaga we ony pellehana getirmäge synanyşypdyr. Oýunçylar başga süňk alyp, biri-birini aldap-da bilýär. Ak süňki tapan oglan güýçli bolsa, tutulsa-da süňki bermändir, tutanlaryň elinden sypyp, süňki öz «hanyna» getirip gowşurypdyr, öz ýaranlaryny eşekçilikden çykarypdyr.

Ogar-ogar. Oýunçylaryň sany 10–20-ä golaý bolmaly. Oýunçylaryň içinden «çopan» we «möjek» saýlanylýar. Galan oýunçylaryň hemmesi «goýun» bolýar. «Goýunlar» biri-biriniň guşagyndan (arka tarapyndan) tutup, «çopanyň» arkasynda hatara durýarlar.

Oýnuň oýnalyşy. Möjek goýny tutmaga çalyşýar, çopan bolsa olaryň önünde durup, goýunlary goraýar. Möjek tutan goýnuny özüniň bolýan ýerine äkidip, ýene-de başgalary tutmaga başlaýar. Möjegiň alyp giden goýny ondan sypyp, beýlekilere goşulmaga çalyşýar. Eger ol möjege duýdurman, ýoldaşlaryna goşulmagy başarsa, ýene-de oýny dowam etdirip bilýär. Ikinji gezek tutulan goýun oýundan çykýar.

Oýnuň düzgünleri. Möjek elini ýoldaşynyň guşagyndan aýran goýny ýesir alýar. Ýesir alnan goýun möjege bildirmän goýunlara goşulmaly. Goýun önündäkiniň guşagyndan tutmazýandan öň bilinse, onuň ikinji gezek ýesir alyndygy bolýar we oýundan çykýar.

«**Keçe-keçe**» ýa-da «**ýüzük bukdy**» oýny. Oturyp oýnalýan oýunlaryň toý-meýlisler bilen baglanyşykly iň gyzyklylarynyň biri hem «keçe-keçe» oýnudur. Onuň has ýörgünli atlary «keçe-keçe», «çeke-çeke» we «ýüzükdir». Bu oýun toý dabaralarynyň bir bölegi hasap edilýär. Ol gelin toýlarynda oýnalýar. Toý eýesi toý şagalaňlary üçin birnäçe baýrak goýýar. Şol baýraklaryň bir bölegi «keçe-keçe» oýnuny oýnamak üçin goýulýar. Obanyň «keçe-keçe» oýnuna ökde adamlary toý gününüň öýlänlere toý eýesiniň ýanyna baryp, ondan oýun üçin näçe baýrak goýýandygyny sorap. Oýny guraýan adamlar, köplenç, oýna tejribeli iki sany ýaşuly bolýar. Olar toý eýesinden baýragyň möçberini bilip, oýun oýnamaga isleg bildirýänleri ýygnaýarlar. Oýny guraýan iki ýaşuly geleşdirmek arkaly oýunçylary deň ikä bölýär. Oýunçylaryň sany dürli-dürli bolup biler. Olar, köplenç, 20–30 adamdan az bolmaýar. Köp halatlarda oýunçylaryň sany toý eýesiniň orta goýýan baýragyna bagly bolýar. Sebäbi baýrak köp bolsa, utan oýunçylara ýeterlik bolsa, onda ýaşulular oýunçyny köpräk alýarlar. Eger baýrak ujypsyzja bolsa, oýunçylaryň sanyny az almaga çalyşýarlar. Şeýlelikde, bijäniň geleşdirmek görnüşiniň üsti bilen oýunçylar iki sany deň topara bölünýärler. Tekiz meýdançada, her topar aýratyn bir hatar düzüp, aralaryna takmynan 4–5 metr salyp, biri-biriniň garşysynda oturýarlar.

Toparyň ýolbaşçylary bolan ýaşulular bize arkaly haýsy toparyň ýüzügi bukmaladygyny kesgitleýär. «Ýüzük» edip ele sygaýjak kiçijik çakgy, ýüzük we ş.m. zatlary alyp, ony başga zatlar bilen garyşdurmazlyklary üçin we berk ýatda saklamaklary üçin, hemme oýunçylara

görkezýärler. Soň ýüzük bijesi çykýan toparyň ýaşulusyna berilýär. Ol ýüzügi gysymyna gysyp, gysymyny bolsa ýeňiniň içinde ýygşyryp, sag tarapdan aýlanyp ugrap, öz toparynyň oýunçylarynyň goltuklaryna ýüzüklü ýumrugyny sokup, ýene ýumrugyny öňküsi ýaly edip yzyna çekýär. Şeýle edip ýolbaşçy oýunçylaryň has durnuklasynda, paýhaslasynda ýüzügi gizleýär. Iň soňky oýunçydan soň ol ýumrugyny açyp, ýüzügi gizländigini beýleki topara habar berýär.

Bijesi galan toparyň ýaşulusy öz ýanyna ekabyrrak 2–3 kömekçi alyp, oýunçylary bir-birden synagdan geçirip başlaýar. Ol oýunçylary bir-birden synlap, olaryň damarlarynyň urşuny barlaýar, ýüzlerine içgin-içgin seredýär, daşyndan synlaýar. Ýolbaşçynyň ýanyndakylar hem onuň yzy bilen synlaýar. Howlukman käbir oýunçynyň damar urşuny ýene-de barlap görýärler. Synag gutarandan soň, ýolbaşçy öz kömekçileri bilen maslahatlaşýar. Ýene-de oýunçylaryň ýanyna gelip, olaryň birnäçesini puçlap, oýundan çykarýar. Eger ýaşuly tejribeli bolsa, onda ol oýunçylaryň birentegini puçlap, oturan oýunçylarynyň sanyny azaldýar. Bu bolsa ýüzügiň kimden gözlenilmelidigini birneme ýeňilleşdirýär. Käwagtlar oýunçylaryň sany 2–3-e çenli azalýar. Galan oýunçylar sarsman oturýarlar. Synçylar hem howlukman, galan 2–3 oýunçyny has düýpli synagdan geçirýärler. Şeýlelikde, olara ýüzügiň kimdedigini bilmek başardýar. Ýaşuly oturanlaryň ýüzük saklaýanyndan başgasyny puçlaýar. Şonda ýüzügiň kimde gizlenendigi mälim bolýar.

Netijede, haýsy topar bellibir bellenen utugy ýygnasa, şol topar hem utýar. Utan toparyň baştutany toý-meýlisiň eýesinden bellenen baýragy alýar. Baýrak çebiş, tokly, goýun görnüşinde-de, pul görnüşinde-de bolup biler.

«**Aşyk**» oýny. Gadymy we orta asyr taryhy ýadygärliklerinde geçirilen arheologik gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde oýnamak üçin ýylmanan aşyklaryň, kenekleriň, topazlaryň tapylmagy aşyk oýnunyň gadymy oýundygyna şaýatlyk edýär.

Aşygyň dört tarapynyň atlary – at (alçy), eşek, jikge, tükge bolupdyr. Ony her bir oýunçynyň bilmegi hökman bolupdyr. Aşyk oýny topar we ikiçäk bolup oýnalýar. Oýnuň topar bolup oýnalýan görnüşi: bir tekiz meýdançada diametri 4–5 metrden ybarat tegelek çyzyk çyzylýar. Tegelegiň ortasyndan aşyk diker ýaly çyzyk geçirilýär. Bu çyzykda her oýunçy bellenen sanda öz aşygyň dikmeli. Dikilen

aşyklardan 3–5 metr daşlykda pellehana çyzygy geçirilýär. Ol ýerden oýunçylar gezekli-gezeginenekenekleri aşyklardan çenäp atýarlar. Ilki bilen aşygy urup, ony çyzykdan çykaran oýunçy kenegi düşen ýerinden beýleki aşyklary başardygyça urup, çyzykdan çykarmaga çalysýar. Çykaran aşyklaryny alýar. Soňra gezek onuň zyndaky oýunça berilýär.

«Aşyk» oýny

Ol hem çyzygyň daşynda durup, aşyklary urup, tegelekden çykarmaga çalysýar. Hemme aşyklar gutarandan soň, oýun täzededen başlanýar. Hereketli oýun hasaplanýan aşyk oýny gündizine, köplenç, öýlän salkynda, maýyl howada oýnalýar. Aşyk oýnunyň az hereketli, agşamlaryna çyranýň ysýgynda oturyp oýnalýan «tänderdi», «üçem», «humar» ýaly görnüşleri hem bar.

«**Üçem**» oturyp, aşyk bilen oýnalýan oýunlaryň iň giň ýaýran görnüşidir. *Oýnuň şertleri.* «Üçem» oýnunyň oýnalyşynda ýerli ýagdaýlara laýyklykda özboluşly aýratynlyklary-da bar. Oýnamak üçin oýunçylar 3 sany sagdyn aşyk alýarlar. Oýunçylaryň sany 2 adamdan 5–6 adama çenli bolup biler. Oýun başlanmazyndan oň oýunçylar 20, 30, 50 ýaly bellibir sany belleýärler. Şol sana çenli utuk toplamaly, oýny bijesi çykan oýunçy başlaýar we oýun çepden saga aýlanýar. Üç aşyk ýokary zyňylýar. Eger aşyklaryň üçüsi hem tükge ýa-da jikge ýatsa, onda oýunçy bir utuk toplaýar, aşyklary ikinji gezek zyňmaga hukuk gazanýar. Eger aşyklaryň üçüsi hem at (alçy) münse, onda oýunçy dokuz utuk gazanýar. Aşyklar üçem gelmese, oýunçy olary indiki oturan oýunça geçirýär. Beýleki oýunçylar hem şu tertipde aşyklary ýokary zyňýarlar. Bellenilen sanda utuk toplan oýunçy beýleki ýoldaşlary utuk toplaýança garaşýar. Soň oýunçylar iň yza galan oýunçynyň maňlaýyna pitikleýärler ýa-da oňa başga görnüşde «jeza» berilýär. Üçemiň başga görnüşü şeýle oýnalýar: oýna üç oýunçy gatnaşýar. Olaryň hersi orta bir aşyk atýar. Soňra bijesi çykan oýunçy ilki aşyklary aýasynda birsyhly ýerleşdirip, olar ýere endigan düşer ýaly edip oklaýar. Eger aşyklaryň üçüsi hem üçem bolup meňzeş ýatsa, onda ol utuk gazanýar. Eger oýun aşykdan ýa-da ownuk zatdan oýnalýan bolsa, onda ol ýoldaşynyň oýna

goýan zadyny utup alýar. Eger aşyklar üçem gelmese, onda ol aşyklary sagdaky oýunça geçirýär.

«*Tänderdi*» aşygyň oturyp oýnalýan görnüşidir. Bu oýun hem «üçem» oýny ýaly, köplenç, güýz ýa-da gýş aýlary öýde oýnalýar. Howanyň maýyl wagty ony daşarda, tekiz ýerde oýnaýarlar.

Oýnuň oýnalyşy. Oýunçylaryň sany 4–5 adama çenli bolup bilýär. Oýunçylar öz ýanlary bilen aşyk getirýärler. Olaryň hersi oýna bir aşyk goşýar. Oýunçylaryň biri ol aşyklary gysymynda ýa-da goşawujyna toplap, ýokary oklaýar. Aşyklaryň biri «eşek» münse, onda oýunçy tükge ýatan aşyklary, «at» (alçy) münse, onda jikge ýatan aşyklary utýar we ýygnaýar, galan aşyklary bolsa münen aşygy pitikläp, ýatan aşyklary eýle tarapyna tändirmäge başlaýar, tändiren aşygyny utup alýar. Eger aşyklary ýokary oklan oýunçy pitikläp, aşyklary urup we tändirip bilmese, ol nobatyny garşydaşyna berýär. Aşyklar ala ýatsa, onda oýunçy aşyklary beýleki oýunça berýär.

«**Guduk**» oýnuny sport meýdançasynda ýa-da obanyň takyrlyk ýerlerinde oýnamak bolar. Oýnamak üçin kiçijik pökgi we uzynlygy 45–55 *sm* bolan taýajyk gerek.

Oýna taýýarlyk. Diametri we çuňlugy 25 *sm* bolan guduk (çukur) gazmaly. Gudugyň bir metr töwereginden göni çyzyk geçirmeli. Haýsy oýunçynyň döwçüdi belli edilenden soň, ol taýagy we pökgini alyp, gudugyň ýanynda galýar. Beýleki oýunçylar taýak bilen urlan pökginiň ýetäýjek ýerine ýaýraýarlar. Şondan soň oýun başlanýar.

Oýnuň oýnalyşy. Eminiň (bekewüliň) rugsady bilen döwçi pökgini taýajyk bilen urýar. Urlan pökgini oýunçylar ýere gaçmanka gapmaly ýa-da ýere gaçandan soň tutup, duran ýerinden guduga düşürmeli. Şu şertiň birinden-birini berjaý eden oýunçy döwçi bolýar. Oýun şu şertde dowam etdirilýär.

Oýnuň düzgünleri. Döwçiniň uran pökgüsini hiç kim gapyp ýa-da tutup guduga düşürip bilmese, döwçä bir utuk berilýär. Pökgini uran wagty döwçi ýalňyssa, ýagny urup bilmese, taýajyk pökgä gyltyz degse, döwçiniň bir utugy kemelýär. Eger döwçi hiç hili utuk gazanyp ýetişmäňkä ýalňyssa, onda çyzyga ýakyn duran oýunçy topuň ýatan ýerinden durup, ony guduga düşürmäge synanyşýar. Eger ol pökgini guduga düşürip bilmese, öňki döwçi ýene-de döwçüligine galýar.

Ýaglyga towusmak. Türkmenler täze öýe göçmekligi uly dabara bilen belläpdirlir. Ýigitler täze öý tutulanda öý tutýandan baýrak üçin bellenilen zatlary tüýnükden asyp, olary aljak bolup ylgawlaryna ýokarlygyna böküpdirlir. Ol ýaryşa diňe ýaşlar däl, gartaşan adamlar hem gatnaşypdyrlar. Ýaglyk asýan adamy şol ýygananan märekanini özi belläpdir. Ol ýaglyk asýan adam ýaglygyň bir ujuny elindäki syryk bilen tüýnügiň bir ýerine gysdyrýar. Diňe tärimdir uklary tüýnüge birikdirilen öýüň daşyndan halka gurap oturan märeke ýaglyga nobatma-nobat bökýänlere syn edipdir.

Öýüň ortasynda ýaglyk asyp duran adam ilki bada iň gymmat bahaly zady, meselem, dony, geýimlik matany, ketenini, ýüpek ýaglygy has gysgarak edip ýokardan asypdyr. Şondan soň bökmäge taýýar adamlar böküp başlaýarlar. Bökmek bir gezek geçirilýär. Eger hiç kimiň eli ýetmese, onda ylalaşyk boýunça ýene-de bökmäge rugsat berilýär. Kämahal asylan zada birnäçe adamyň böküp eli ýetmese, onda baýrakçy: «Kimiň şu ýaglygy almaga meýli bolsa gelsin» diýip gygyrýar. Eger ýaglygy almaga hyýal eden tapylmasa, onda ony umumy ylalaşyk, maslahat bilen ýaglygy bir garyş ýa-da bir sere aşak düşürüp, gaýtadan bökmäge başlanýar. Ýaglyga towusmak ýaryşynda uzyn we kelte boýly adama parh goýulmaýar. Ýaglyga towsulanda bat alyp bökmäge-de, duran yerinden bökmäge hem rugsat edilýär.

Göreş halk ýaryşlarynyň iň meşhurlarynyň biridir. Çagalar aýak üstüne galyp, oýna ýarap başlan wagtlaryndan tä jahyllyk, ýaşlyk döwri geçýänçä göreş tutupdyrlar, çagalykdan göreşe uýgunlaşypdyrlar. Ökde pälwanlar toýlara gatnaşyp, uly baýraklar alyp, uly abraýa eýe bolupdyrlar, garranlaryndan soň hem olaryň pälwan lakamy saklanypdyr. Çopan göreşine, çopan badagyna ökde belli pälwanlar, köplenç, maldarçylyk bilen meşgullanýan çarwalarda köp bolupdyr.

Uly toýlarda göreşmek isleýän pälwanlaryň hemmesi çagyrylypdyr. Jarçylar pälwanlara nähili baýrak bellenýändigini, haçan göreş başlanjakdygyny habar edip, obanyň içinde jar çekipdirler. Göreşmek üçin tekiz, gumagrak, ýumşagrak ýer saýlanypdyr, sebäbi daýaw, güýçli pälwanlar göreşende olaryň bijaý ýykylyp, bir ýerini döwdürip hatda maýyp bolýan wagtly hem bolupdyr. Göreşiljek meýdançanyň diametriniň giňligi 50 metrden köp bolmandyr. Märeke, toý eýesi, emin bu meýdançanyň daşyna tegelenip oturyupdyrlar. Oglan-

-uşaklar birinji hatarda oturypdyr. Tegelenip oturan we dik duran märekäniň zyznda atly-eşekliler, düýeliler durup tomaşa edipdirler.

Göreşi ilki öz deň-duşy bilen tutluşan kiçiräk ýaşly oğlanlar we ja-hyllar başlapdyr. Baýraklar pälwanlaryň güýjüne görä bellenipdir. Pälwanlar agramlaryna görä bölünmeseler-de, köplenç, her kim agramy deňräk öz deň-duşy bilen göreşipdir. Göreş başlanmazýndan öň, ortada duran emin pälwanlaryň bilindäki guşagynyň daňlyşyna, olaryň tutuşyna seredipdir. Göreş wagty bolsa pälwanlaryň badak atyşlaryny synlapdyr, haýsynyň ýykylandygyny ýa-da ýeňiş gazanandygyny anyklapdyr.

Göreşiň ahyr soňunda iň güýçli, belli pälwan orta çykyp, özüne göwni ýetýän pälwanlary göreşe çagyrypdyr. Göreşe çykanlaryň öňüne çykyp, olaryň iň güýçlüsini ýeňen ýa-da göreşe çagyran, soňuna galan pälwan – iň güýçli pälwan hasaplanylýdyr hem-de iň uly hormatly baýraga eýe bolupdyr. Häzirki wagtda türkmen göreşi sportuň milli görnüşine öwürlip, onuň meşhurlygy barha ýokarlanýar.

«**Baş daş**» oýny el hereketini çaltlandyrmaga köp ýardam edýän, paýhaslanmaga endik etdirýän oýundyr. Bu oýun oturyp oýnalýar. Baş daşy, köplenç, gyzlar oýnaýarlar. Oýunçylar baş sany daş alýarlar we arassa, takyrjak ýerde çommalyp ýa-da pessejik oturgyçda tegelenişip oturýarlar. Oýna gatnaşyjylaryň razylaşmaklaryna görä ilki bir oýunçy daşlary alyp oýna başlaýar. Ol daşy gaçyrýança ýa-da ýalňyşýança beýleki oýunçylar syn edip oturýarlar. Oýunçy daşy gaçyrsa, ýalňyşsa, daşlary sag tarapyndaky oýunça berýär we oýny ol dowam edýär. Şunuň ýaly tertipde, çepden saga gezekleşip, oýun dowam etdirilýär.

Oýnuň oýnalyşy. Oýunçy daşlaryň hemmesini gysymyna alyp, olary bir garyş, ýarym garyş ýokardan ýere oklaýar. Ýaňky oýunçy haýsy hem bolsa bir daşy eli bilen alýar. Oňa «guş» diýilýär. Ol «guşy» bir-iki garyş ýokary zyňyp, ýerde ýatan daşlaryň birini alýar-da, ýokary zyňan daşyny ýere gaçmanka gapýar. Oýunçy ýerden alan daşyny beýleki eline geçirip, «guşuny» ýene ýokary zyňýar-da, daşyň ýene birini alýar. Şeýdip ol daşlaryň dördüsini ýeke-ýekeden alýar. Ondan soň ol «guşy» ýokary zyňyp, daşlary iki-ikiden alýar. Oňa «ikileme» diýilýär. Oýunçy «ikilemäni» ýalňyşman, daş gaçyrman alansoň, «üçlemäni» alýar. «Üçlemede» ilki bir daş alynýar, soň üç daş toplanyp, birden alynýar. Ondan soň «dörtleme» alynýar. «Ikileme», «üçleme», «dörtleme» alanynda oýunçy daşlary ýere çogdamrak edip taşlamalydyr. Şeýle edilen-de «guşy» ýokary zyňyp, ýerdäki daşlary garbap almaklyk aňsat bolýar.

Eger ýerdäki daşlar ýaýran bolsa, olary bir gezek elini ýere uranynda almak kyn bolýar. «Dörtleme» alnandan soň oýunçy daşlaryň başisini hem gysymynda gysýar-da, olaryň diňe birini ýokary zyňyp, süýem barmagynyň ujuny ýere degirýär. Ýere gaçmanka ol «guşy» gapýar. Şu hereketi oýunçy 3 gezek gaýtalamalydyr.

Bulardan soň «derwezeden» geçirmek hereketi başlanýar. Oýunçy sag eli bilen oýnaýan bolsa, çep eliniň başam barmagy bilen süýem barmagyny ýere direýär. Soňra daşly elini ýere diräp, elini öňünden geçirip, daşlary ýaýbaňrak halda ýuwaşja zyňyp goýberýär. Ondan soň ol oýunçy islän daşyny özüne «guş» edinip alýar. Beýleki oýunçylaryň görkezmegi boýunça daşlaryň biri el degrilmän, iň soňuna goýulýar. Ol daş oýnaýan üçin kynçylyk döreder ýaly, «derwezäniň» agzyndakylardan belleniýär. Soňuna goýulmaly daş bellenişinden soň, oýnap oturan oýunçy «guşuny» ýokary zyňyp, daşlary eli bilen ýeke-ýekeden alyp, «derwezeden» beýleligine geçirip başlaýar. Iň soňundan bolsa beýleki oýunçylar tarapyndan bellenen daş «derwezeden» geçirilýär. Daşlar «derwezeden» geçirilýärkä, olar biri-birine degmeli däl, oýunçynyň eli hem beýleki daşlara degmeli däl. Eger eli başga daşa degse ýa-da daş-daşa degse, oýunçynyň «guşy» ýere gaçsa, onuň gezegi köýýär. Gezegi nobatdaky oýunça geçýär. Daşlar «derwezeden» geçirilenden soň, «ak öý» hereketi berjaý edilýär. Oýunçy daşsyz eliniň baş barmagynyň arasyny açygrak tutup, olary ýere direýär. Şonda baş barmagyň arasyndaky dört sany açyk geçelge emele gelýär. Ol «geçelgeleriň» hersiniň gabadynda, takmynan, oýnam barmak uzaklykda bir daş goýulýar. Soňra «guşy» ýokary zyňyp-gapyp, daşlaryň hersi bir «geçelgeden» geçirilýär. Daşlar «ak öýde» barmak aralaryndan geçirilende, olaryň bir ýerräde bolmagyny gazanmalydyr, sebäbi dördüsi geçirilenden soň, gözenek edip duran elini aýryp, oýunçy «guşy» ýokaryk zyňýar-da, olaryň dördüsini hem bir gezekde alýar. «Ak öý» hereketini berjaý eden oýunçy «tirseklem» hereketini ýerine ýetirmäge girişýär. Oýunçy daş oýnamaýan eliniň tirsegini ýere goýup, elini uzadýar. Soň ol tirsegiň her tarapynda bir daş goýýar. Şondan soň oýunçy tirseklän elini aýryp, «guşuny» ýokary zyňýar-da, ilki, eliniň bir gapdalynda goýlan iki daşy, soň beýleki tarapda goýlan iki daşy syrtp alýar.

Ýokarda görkezilenleriň hemmesini berjaý eden oýunçy bir utuk san gazanýar. Bellenen sana (3–5–10) kim öňürti ýetse, şol hem utýar, ýeňiji bolýar. Soňra oýny hemmeler täzedan başlaýar.

«**Aýterek-Günterek**» oýnuny 7–10 ýaşly oglan-gyzlar garyşyp oýnaýarlar. Oýun, köplenç, aý-aýdyň gijelerde oýnalýar. Oýunçylaryň sany 20-30-a golaý bolup biler. Oýunçylar deň iki topara bölünip, toparlar biri-birinden 10–15 metr uzaklykda ýüzbe-ýüz durýarlar. Şonda her toparýň oýunçylary bir-biri bilen el tutuşyp durmalydyrlar. Bije boýunça haýsy toparýň oýny başlamalydygy belli edilýär.

Oýnuň oýnalyşy. Oýny başlaýan birinji toparýň oýunçylarynyň biri «Aýterek» diýip gygyrýar. Ikinji toparýň oýunçylarynyň biri bolsa «Günterek» diýip jogap berýär. Soň oýun şeýle dowam etdirilýär. Birinji topar «Bizden size kim gerek?» diýip gygyrýar. Ikinji topar «Saýrap duran dil gerek!» diýip jogap berýär. Birinji topar «Dilleriň haýsy gerek?» diýýär. Ikinji topar haýsy hem bolsa garşydaş toparýň biriniň adyny tutup, mysal üçin, «Arslan gerek» diýip jogap berýär. Arslan diýlip ady tutulan oýunçy bat bilen ylgap gelip, ikinji toparýň oýunçylarynyň elleriniň arasyny üzüp, üzen oýunçylarynyň birini öz toparyna alyp gaýdýar. Birinji topar ýene-de hüjümi dowam etdirýär. Eger Arslan garşydaş toparýň arasyny üzüp bilmese, onda ol oýny şol toparýň hatarynda dowam etdirýär. Hüjüm etmek gezegi hem ikinji topara geçýär. Oýun gutaranda, haýsy toparda az oýunçy galsa, şol toparýň utuldygy bolýar.

«**Aýterek-Günterek**» oýny

Bu oýnuň ýetginjek çagalarda çalasyňlygy, ukyp-başarnygy ösdürmekde we sagdynlygy berkitmekde ähmiýeti uly bolupdyr. Oýun uly ýaşly gyzlar bilen oglanlaryň arasynda hem oýnalyppdyr. Bu ýaşdaky oýnalýan oýun ýigitdir gyzyň durmuş ýoluny saýlamaga niýetlenipdir diýip, ene-mamalarymyz gürrüň berýärler.

«**Serpme**» oýny, köplenç, halatda, çarwa çagalary tarapyndan oýnalyppdyr. Ony iki ýa-da birnäçe adam bolup oýnaýarlar. Çagalar meýdandan düýäniň gumalagyny çöpläp, etegini dolduryp gelip, oýna başlaýarlar. Oýun ikitaraplaýyn oturylyp oýnalýar. Ortadan 40–50 gumalak sygar ýaly çukur gazylýar. Iki bolup oýnalanda, her oýunçy ortadaky çukura oýnam sany deň gumalak atýar. Oýunçy iki bolanda «Haýsy elimde?» diýenlerini edip, köp oýunçy bolanda gysgarak sanawaç sanap, kimiň başlamalydygy kesgitleňýär. Gezek alan oýunçy arany açygrak edip, çukura ýakyn çommalyp oturýar. Oýunçy çukurdaky gumalaklary goşawujy bilen selçeňräk düşer ýaly edip, özüne tarap sepýär. Bu oýnuň ady hem şu ýerden gelip çykýar. Çukuryň içinde ýekeje gumalak galsa hem bolanok, onda ikinjä gezek geçýär. Çukurdan daşyna sepilen, soň her gumalagy biri-birine degirmän, pitikläp çukura salmaly. Çukura salyp bilen gumalagyň seňki bolmaly. Eger pitikleýärkäň gumalaklaryň biri çukura girmese ýa-da başga birine degip giräýse, pitikleýärkäň «pyssan» geçse (boş geçse) gezegi ýoldaşyňa bermeli. Oýun her gezek oýnalanda şunuň ýaly tertipde alnyp gidilýär. Täzededen oýnalanda gumalagy gutaran meýdandan gumalak çöpläp gelýär. Ahyrda gumalak sanalanda kimiňki köp bolsa, şol ýeňji hasaplanýar.

Taklatgy. Bu oýun başa-baş oýnalýan oýundyr. Bu oýunda iki oýunçy biri-birine bakyp, ýüzbe-ýüz oturýarlar. Her bir oýunçy öz öňünden, takmynan, 10–12 daş sygar ýaly 4 ýa-da 6 sany çukurjyk «öýjagaz» gazmaly.

Oýnuň oýnalyşy we düzgünleri. Her kim öz öňündäki «öýjagazlaryň» her birine 4 daş atyp goýmaly. Bu oýunda hem gezek «Haýsy elimde?» diýmek bilen ýa-da sanawaç bilen kesgitlenilýär. Şu ýerde berk bir düzgün bar: daşlar öýjüklere paýlanyp başlananda sagdan çeppe paýlanypdyr. Ilkinji gezegi kim alan bolsa, ol öz öňündäki öýleriň haýsysyndan başlasa başlap, bir öýdäki 4 daşy penjesine alyp, sagdan sola tarap her öýe bir daş paýlap gidip oturmaly. Elindäki daş haýsy öýde gutarsa, onuň yz ýanyndaky öýden daşlary penjeläp alyp, ýeke-

-ýekeden atyp gidip oturmaly. Şeýle aýlawlar netijesinde käbir öylere daşlar köp üýşýär. Käbirleri bolsa boş galýar. Eger şol aýlanyp ýörşüne elindäki daş bir öýde gutaryp, öňünde hem bir boş öý bar bolsa, şol öýe eliň arkasy bilen tarkyldadyp kakyp, ondan soňky öýdäki daşlaryň baryny özüňe almaly we ýoldaşyňa gezek bermeli.

Ýoldaşyň hem edil seniň aýlanyşyň ýaly haýsy hem bolsa bir öýünde näçe daş bar bolsa, şolary penjesine alyp, sagdan çepe aýlanybermeli. Şeýlelikde, daş sany azalyp, boş öýler köpeliýär. Ahyry oýunçylaryň biriniň hemme öýi gumalagyndan boşap galýar. Şeýle ýagdaýda beýleki oýunçynyň öýlerinde näçe daş galan bolsa, olar özüne galýar we ýeňiji hasaplanýar.

Gözdaňdy. Oýun takyr ýerde ýa-da ot-çöpsüz arassa meýdanda, çayyryk ýerlerde oýnalýar. Oýnamak üçin ullakan çyzyk çyzylýar. Oýunçylar bije atmak bilen, kimiň gözünü daňmalydygyny belli edýärler. Bijesi galanyň gözi ýaglyk bilen daňylýar. Gözi daňlan oýunçy tegelek çyzygyň ortasynda duruzylýar. Beýleki oýunçylar bolsa çyzygyň daşynda bolýarlar. Oýun başlandan oýunçylaryň hemmesi çyzygyň içine girýärler we gözi daňylgy oýunça ellerini degirýärler. Ol özüni elläni tutjak bolýar. Eger tutaýsa, onda tutulan oýunçy tutanyň adyny tutup gygyrmaly. Gözi daňylgy oýunçy bolsa ony sesi boýunça tanap, adyny aýtmaly. Şondan soň öňki gözi daňlanyň daňysyny aýryp, tutulanyň gözünü daňýarlar. Eger eşekçi tutan oýunçysyny tanamasa, onda tutulany goýbermeli we başgasyny tutmaga çalyşmaly.

Oýnuň düzgünleri. Gözi ýaglyk bilen daňmaly. Ýaglyk arassa bolmaly. Şonda-da gözi daňyljak oýunçynyň öz arassa elýaglygyny umumy peýdalanýan ýaglygyň aşagyndan goýmaly. Gözi daňlan oýunça gödeklik bilen el degirmek bolmaýar we diňe guşaklygyndan ýokarsyna el degirmäge rugsat berilmelidir. Tutulan oýunçy özüniň tanalmazlygy üçin sesini üýtgedip biler.

Bukuldym. Bu oýnuň eşekçi saýlamak, pellehana bellemek, bukulmak şertleri «görüpgaçdy» oýny bilen birmeňzeşdir. Emma eşekçiniň döwçüleri gözlemek şerti üýtgeşikdir. Döwçüler «guk» berenlerinden soň, eşekçi olary gözlemäge gidýär. Eger ol döwçüleriň birini göräýse, ony tutjak bolýar. Döwçi eşekçä tutdurman, pellehana geljek bolýar. Eşekçi döwçüleriň birini pellehana barýança tutsa, tutu-

lan döwçi eşekçi bolýar, eşekçi hem döwçi bolýar. Eşekçi täzelenende gizlenip ýatan bar bolsa, onda ozalky eşekçi gygyryp, kimiň eşekçi bolandygyny habar berýär, özi bolsa gizlenmäge gidýär.

Döwçüler eşekçini tutmaga-da haklydyrlar. Eşekçi döwçüleri gözläp ýörkä, bukulyp ýatan döwçiniň biri eşekçini tutaýsa, eşekçi öňkiligine galýar. Pellehana gelyänçäler döwçüleriň hiç birini hem eşekçi tutup bilmese, onda ol ýene-de öňki eşekçiligine galýar. Oýun täzeden başlanýar.

Gurttudy. Bu oýun hem türkmeniň gadymdan bäri oýnalyp gelinýän milli oýunlarynyň bir gyzykly görnüşidir. Gurttudy iki ýa-da köp bolnup oýnalyar. Oturyp oýnalyan bu oýny oýnamak üçin ýerde ýa-da karton kagyzyň ýüzüne dörtburçly inedördül çyzyk çyzmaly, ony içinden dikligine, gyýalygyna we keseligine çekilen çyzyklar bilen bölüşdirmeli. Şol inedördüliň içinde çyzyklar 25 gezek kesilmeli. Soňra kyrk goýny we bir gurdy alamatlandyryan çöp ýa-da daş almaly. «Gurdy» ýa-da «goýunlary» oýnajak oýunçylar kesgitlenip, bije atyşmak bilen kimiň öň geçmelidigi anyklanýar. «Goýunlary» oýnaýanlar öz çoplerini 20-den ikä bolýärler. Soň bolsa çöpler çyzyklaryň kesişýän yeriniň islendik ikisinde goýulýar. «Gurdy» geçýän oýunçylar daşy ortarakda, «goýunlaryň» gabalyp bilinmejek ýerräginde goýýarlar. «Goýunlar» hem «gurduň» böküp bilmejek yerinde goýulýar. Eger «gurt» şaşka oýundaky ýaly «goýnuna» bökse, ol çöpi oýundan çykarýar. «Gurt» çyzyklaryň ugurlary boýunça göçüp, «goýunlaryň» üstünden böküp, olaryň hemmesini oýundan çykaryp bilse, ol utýar. «Goýunlar» «gurdy» gabap, geçmez ýaly goýsalar, onda «gurt» utulýar.

Guşakgoýdy. Bu oýunda oýunçy näçe köp bolsa (15–20 adama çenli), şonça-da oýun gyzykly bolýar. Sanalyşyp eşekçi bellenenenden soň, döwçüler el tutuşyp, tegelenip durýarlar we gollary mazaly ýazylyança, tegelegi giňeldýärler, soňra ellerini goýberýärler-de, duran yerlerinde çommalyp oturýarlar. Eşekçi eline gowşak işilen ýaglygy alyp, ony kimiň-de bolsa biriniň yzyna goýmak üçin tegelegiň daşyndan aýlanyp başlaýar. Döwçüleriň yzyna seretmäge hukugy ýok. Eşekçi duýdurman, bir oýunçynyň yzynda guşagy goýýar-da, tegelegiň daşyndan aýlanmagy dowam etdirýär. Eger yzynda guşak goýlan döwçi ony bilse, guşagy alyp, eşekçiniň yzyndan kowalaýar.

Eşekçi urdurman, tegelegiň daşyndan aýlanyp, ýaňky döwçiniň ýerinde otursa, eşekçi döwçi bolýar. Eşekçi zyndan ýetdirse ýa-da urdursa, onda ýene eşekçiligine galýar. Zynda guşak goýlan döwçi guşak goýlanyny duýmasa, eşekçi tegelegiň daşyndan aýlanyp gelip, guşagy alýar-da, ony urmaga başlaýar, soňra guşagy 5-6 metr beýleräk zyňýar. Guşak bilen urlan döwçi guşaga tarap ylgaýar. Döwçi tegelegiň daşyndan aýlanyp gaçýar. Eşekçi boş galan ýere gelip oturýar we guşagy täze eşekçä berýär. Oýun şeýle tertipde dowam etdirilýär. «Guşakgoýdy» oýny çagalarda çalasyňlygy, duýgurlygy ösdürýär.

Içýanagyz gadyndan gelýän oýunlaryň biridir. Onuň çyzygy hem ýönekeý. Käbir ýerlerde bu oýna «Gabap tutdy» hem diýilýär. Bu oýunda her oýunçyda iki sany çöp bolýar. Çöpi kesek bölejiginden, çöpden-çörden, ýagny ele ilen zatdan toplaýarlar. Oýunçylar ellerindäki çöplerini gezekli-gezegine göni çyzyklaryň kesişen nokatlarynyň üstünde goýýarlar. Soňundan hem çöplerini öz başardyklaryça gezekli-gezegine bir çatrykdan beýleki goňşy çatryga göçýärler. Oýunçylar biri-biriniň çöplerini gabap, olara geçmäge ýer goýmazlyga çalyşýarlar. Haýsy oýunçy beýleki oýunçynyň çöplerini gabap tutsa, onuň utdugy hasap edilýär. Soň oýun täzedan başlanýar.

Düzzüm. Oturyp oýnalýan oýunlaryň içinde «Düzzüm» oýny küşt oýnuna garanda has giňden ýaýran oýundur. Düzzümiň diňe türkmen halkyna degişli oýundygyny dünýäniň halklarynyň sport görnüşleri baradaky kitabyň ýazarlary hem belläp geçýärler. Olar düzzüm türkmenleriň arasynda döräp, olaryň medeniýetli dynç almaklaryny gazanan oýun bolupdyr diýen pikiri öňe sürýärler. Ir döwürlerde hem bu oýny adamlaryň köpüsi oýnamagy başarypdyr. Iň oňat tarapy-da, bu oýny oýnamak üçin hiç hili abzal ýa-da gural gerek bolmandyr. Düzzüm oýnamak islän adam islendik ýerde oýny gurap bilipdir. Düzzüm oýnunyň ýönekeýdigi we gyzyklydygy sebäpli, ony meýdanda mal bakyp ýören çopanlar-da, oba hojalyk işlerinden ýadap gelen adamlar-da dynç alýan wagtlyary oýnap bilipdirler. Düzzüm oýnunyň her hili görnüşleri bolupdyr.

Oýny oýnamak üçin tekiz düz ýerden çyzyk çekmeli. Ol çyzyklar biri-biriniň içinden çyzylan dörtburçly 3 sany çyzyk bolup, ol dörtburçluklar 4 ýerinde göni çyzyklar bilen birleşdirilýär, ýagny dik çyzyklar arkaly kesişdirilýär. Çyzyk çyzylandan soň oýunçylaryň her

biri 8 sany çöp edinyär. Mysal üçin, biri kesek bölejiklerini, beýlekisi döwlen çöpleri alýar.

Oýunçylar öz taraplarynda hersi öz islendik nokatlarynda 4 çöp goýýarlar. Soňra olar kimiň öň geçmelidigini bije arkaly kesgitleýärler. Göçüme başlan oýunçy başinji çöpünü islän nokadyna goýýar. Soňky üç çöpi ol haýsy-da bolsa bir çyzygyň üstünde deň bir hatar emele getirer ýaly edip, oýnamaga çalyşýar. Beýleki oýunçy oňa üç çöpi bir hatara düzdürmejek bolup, öz gezeginde onuň çöpleriniň arasynda öz çöplerini goýýar. Ilki bilen oýunçylaryň haýsy biri hatardaky 3 nokada öz çöplerini hatara düzmeği başarsa, ol beýleki oýunçyny entek göçmedik, elindäki çöplerinden birini alýar.

Oýunçylaryň çöpleriniň üçüsini bir hatara çalt düzmäge, beýleki oýunçynyň bolsa çöpleri düzmeğine päsgel bermäge çalyşýar. Oýunçylar elde galan çöpleri boş galan nokatlaryň has amatlysynda goýmaga çalyşýar. Eldäki çöp gutaransoň, oýunçylar göçüme başlaýarlar we her hili sapalak atyp, hileler edip, çöplerini düzmäge çalyşýarlar. Garşydaşy bäsdeşine üç çöpünü hatarlap ýerbe-ýer düzmeğine mümkinçilik bermejek bolup, öz çöplerini ol hataryň içine sürýär (elinde çöpi bolsa goýýar). Oňat pikir edip geçen oýunçynyň biri daşky çyzyk bilen ýa-da ortaky çyzyk bilen, ortaky gapdal çyzyklary hatara goýup, eýläk göçse-de, beýläk göçse-de çöpleri düzýär. Şeýle edip ol goşa düzzüm edýär hem garşydaş oýunçynyň özüne päsgel berýän çöpünü alýar. Bu has okde we tejribeli oýunça başardýar. Muny başaran oýunçy her göçümünde çöplerini düzüp, garşydaşynyň hemme çöplerini alýar we gürrüňsiz utýar. Düzzüm oýny oýunçylardan akyl ukybyny, pikirlenmegi we seresap, pähimli bolmagy talap edýär. Ýaşlar üçin bu oýun örän peýdalydyr. Olara akyl, ahlak we başga peýdaly terbiýeleri bermek üçin bu oýun mekdepde bedenterbiýe sapaklarynda, sapakdan daşary işlerde oýnalsa peýdaly bolar.

«**Gukmy-paňk**» oýny kiçi ýaşly çagalaryň arasynda giňden ýaýran, az hereketli, oturyp oýnalýan oýundyr. Dört-baş çaga tekiz ýerde tegelenip oturýar. Oýun başlamanka oýunçylar toýundan oňat eýlenen palçyk taýýarlap goýýarlar.

Oýunçylaryň sanawaç bilýän ekabyrragy oýny kimiň başlamalydygyny kesgitleýär. Oýunçy bir tokga palçyk alyp, ony okara ýaly edip ýasaýar. «Okaranyň» düýbünü elinde näçe köp saklap bilse,

şonça-da oňat bolýar. Ony sag eliň aýasyna alyp, oýunçy ýoldaşlarynyň birine: «Gukmy-paňk» diýip ýüzlenýär. Ýüz tutulan oýunçy oňa «guk» ýa-da «paňk» diýip jogap berýär. Soň oýunçy okaranyň agzyny aşak edip, ýere urýar. Eger garşydaky oňa «guk» diýen bolsa, onda ol okaranyň üsti ýarylyp, zyňlyp gidip, oýular ýaly, ony bat bilen ýere urýar. Garşydaş oýunçy öz palçygyndan alyp, okaranyň zyňlyp gidenden palçyklarynyň ýerini dolmaly, deşikleri ýapmaly. Eger okaranyň üsti ýarylyp zyňlyp gitmese, onda okaranyň eýesi ony utdurýar. Eger ýere urlan okara dargasa, onuň palçygyňy oýunçylar ýetişip bildigiden garbap alýarlar. Soňra gezek sagda oturan oýunça geçýär. Ortasy ýukaldylan palçyk okara tekiz ýere urlanda onuň sesi gaty çykýar, oturanlaryň üstüne palçyk syçraýar.

Oýun tä toýun palçyklaryň hemmesini oýunçylaryň biri utýança dowam edýär. Utan oýunçy üýşen toýun palçykdan göjek, haýwanlaryň, guşlaryň, durmuşda ulanylýan zatlaryň şekillerini we başga oýunjaklary ýasap, olary guradýar.

«**Çilik**» oýny türkmenleriň ata-babalarynyň gadymy döwürlerde oýnan oýunlarynyň biri bolup, çylşyrymly we gyzykly oýundur. Bu oýun üçin şu aşakdaky ýaly şertler talap edilýär. Oýun oýnamak üçin obanyň çetinde düz meýdan saýlanyp alynýar. Oýunçylaryň her biriniň 1–1,5 metr uzynlykda, ýogyn, ýylgyndan ýa-da söwütiden, daglyk ýerlerde bolsa berk dagdan agajyndan ýasalan uýj tommak taýaklary bolmaly. Çilik (şayba) ýerine bolsa kiçeňräk mal süňki ýa-da iki uýj çiş taýajyk ulanylýar.

Bu oýny 4 adamdan 20 adama çenli oýunçylar 2 topara bölünip oýnaýarlar. Iň gównejay san – ol hem her toparda 5–6 oýunçydan ybarat iki topardyr. Eşekçi oylan ýa-da eşekçi topar bije, sana-

«**Çilik**» oýny

waç we garşylyklaýyn sanawaç bilen anyklanylýar. Çilik oýny iki tarap, ýagny iki topar bolup hem-de tutuş bir topar bolup bir eşekçiniň garşysyna hem oýnalyň bilner. Oýnuň bir eşekçiniň garşysyna oýnalyň görnüşi aşakdaky ýaly bolýar: oýny oýnamak isleýänler jemlenenden soňra tekiz meýdançada

onçakly uly bolmadyk, ýagny diametri, takmynan ýarym metre golaý çukur (guduk) gazylýar. Oňa pellehana diýilýär. Soňra oýunçylar eşekçini anyklamak üçin 20–25 metr aralykda kese çyzyk çyzyp, ellerindäki taýaklaryny gezekme-gezegine çukura oklaýarlar. Kimiň taýagy çukura zyňlan taýaklardan iň uzaga düşse, şol oýunçy eşekçi bolýar. Eger oýunçylaryň hemmesiniň taýaklary taýak ýetime düşse, onda taýaklary täzededen zyňmaly bolýar. Bu tä eşekçi belli bolýança dowam etdirilýär.

Eşekçi bolan oýunçy çiligi alyp, çukuryň üstünde ýokary zyňmaly. Çilik ýokary oklanan dessine çukuryň töwreginde duran oýunçylar, çilik çukura gaçmanka, öz taýaklary bilen urmaga çalyşýarlar. Döwçüleriň biriniň taýagy çilige degip, ony çukurdan uzaga zyňýar. Çilige tarap eşekçi we döwçüler topulýarlar.

Eşekçi döwçülerden öň çiligi taýagy bilen urup (çiligi ellemek düzgün boýunça gadagandyr), çukura tarap alyp gaýdýar, ony çukura saljak bolýar. Döwçüler onuň zyzndan kowýarlar. Olar çiligi eşekçiden alyp, çukurdan has daşlaşdyrmaga çalyşýarlar. Eger eşekçi çalasyň we ökde oýunçy bolsa, onda ol her hili sapalaklar atyp, döwçülere çiligi aldyrman, çukura salmagy başarýar. Eşekçi çiligi çukura ýa-da çyzyga salanda «çilik öldi» diýlipdir. Eger eşekçi ökde oýunçy bolmasa, onda zyňlan çiligi ilki döwçüler alyp, ony has aňryk äkidýärler. Eşekçi olardan çiligi aljak bolup, olaryň zyzndan ylgaýar, özüni aldadýar, halys ýadaýar. Şeýlelikde, ol tä oýun gutarýança eşekçiligine galýar.

Eger oýnuň başynda eşekçi tarapyndan çukuryň üstünde zyňlan çiligi hiç kim urup bilmese, çilik hem çukura düşäýse, onda eşekçi dessine, çaltlyk bilen elindäki taýagy bilen töwreginde duran döwçüleriň birini dürtmeli. Ol taýak bilen dürtülen döwçi eşekçi bolup, öňki eşekçi bolsa döwçüleriň hataryna goşulýar. Döwçüler bu halatda dessine çiligiň çukura girmändigini aňyp, çaltlyk bilen pytrasalar, onda eşekçi öňkiligine galýar. Eger çilige döwçüleriň taýagy degmän, ol çukuryň gyrasynda dursa, döwçüleriň hiç biriniň çilige degmäge haky ýokdur. Şeýle halatda eşekçi çaltlyk bilen çiligi çukura atjak bolup synanyşýar we munuň üçin öz bilýän dürli emellerini ulanýar. Çukuryň gyrasynda ýatan çilige degmäge ilki bilen eşekçiniň haky bar. Haçanda eşekçi çilige degip, ony çukura salmaga synanyşanda, döwçüler oňa päsgel bermäge we çiligi çukurdan has daşa zyňmaga

çalysýarlar. Olar eşekçiniň hereketlerini synlap, ol taýagy çilige degen dessine oňa hüjüm edýärler. Eger çukuryň gyrasynda ýatan çiligi eşekçä çukura salmak başardaýsa, onda ol duranlaryň birini dessine taýagy bilen dürtýär we eşekçilikden çykýar. Eşekçi çiligi çukura atyp, döwçüleriň birini taýak bilen dürtmäge ýetişmese, onda öňki eşekçiligine galýar. Döwçüler çiligi alyp, biri-birine berip oýnaýarlar. Eşekçi bolsa döwçi çiligi oýnap duran wagty ony taýagy bilen dürtmegi başarsa, onda ol eşekçilikden çykýar we dürtülen oýunçy onuň ýerine geçýär.

Bu oýun, köplenç, iki topar bolup oýnalýar. Oýunçylaryň içinden iki sany «han» saýlanyp, olar gezekli-gezegine azaşan jübüt oýunçylary paýlaşýarlar. Oýunçylar gyra çykyp, biri-birine at dakýarlar we «hanlaryň» ýanyna gelip, ol atlaryň birini saýlap almagy teklip edýärler. Şeýlelikde, oýunçylar güýji deň bolan iki topara bölünip, olara «hanlar» ýolbaşçylyk edýär. Olar öz oýunçylaryny ýanlaryna ýygnap, maslahatlaşýarlar. Soň haýsy toparyň döwçi bolmalydygy, haýsy toparyň eşekçi bolmalydygy bije arkaly anyklanýar.

Oýnuň düzgüni edil ýokarda ýazylyşy ýaly, ýöne indi döwçi toparyň oýnaýan çiligini eşekçi topary almak üçin hüjüm edýär. Döwçi toparyň bir oýunçysy bolsa çukuryň ýanynda, çiligi çukura saldyrmajak bolup, sakçylyk edýär. Döwçüler çiligi çukura salmaga synanyşýarlar, eşekçiler bolsa çukury goraýarlar. Eger döwçüler çiligi çukura salsalar, onda bir utuk gazanýarlar. Eşekçileriň we döwçüleriň ýerleri çalyşýar.

«Çilik» oýny köp güýç sarp etmegi talap edýän sport häsiýetli oýun bolup, onuň çagalaryň bedenini berkitmekde, olara çalasynglygy, ukpulylygy we ş.m. oňat häsiýetleri öwretmekde uly ähmiýete eýedir.

«Küştdepdi» tansy

Tansly oýunlar. Türkmen oýunlarynda, tomaşalarynda tans görnüşinde ýerine ýetirilýän tansly-aýdymly oýunlar bar. Olar küştdepdi, ýar-ýar, döneyin, öleňler ýaly aýdymly-tanslardyr. Nowruz baýramynda «nowruz ýarma», «nowruz köje», semeni bişirmek, monjugatdy oýnamak, gelin toýlarynda aýal-gyzlaryň şowhunly ýe-

rine ýetirýän toý aýdymlyry (öleňler, ýar-ýar, döneýin) we tanslary türkmenleriň arasynda giňden ýaýrapdyr.

Toýlarda ýerine ýetirilýän zikre «yşky zikr» diýlipdir. Ýaş oglan-gyzlar, hatda orta ýaşlylar hem toý edilýän ýerde tegelenişip durupdyrlar. Märekäniň ortasyna tansa we gazala ökde gelin we ýigit çykyp, gazalçynyň we märekäniň ýerine ýetirýän gazallaryna we el çarpmalaryna sazlaşdyryp tans edýärler. Gazalyň her bendiniň soňunda «eý-ha-eý», «uhhu-uhhu», «küşt, küşt, küşt» diýlip, ýeri depip, elleri bilen hereket edipdirler.

Zikr tansynyň bir depim, iki depim, üç depim ýaly her hili görnüşleri bar. Türkmenbaşy we Balkanabat şäherlerinde bu tansa «küştdepdi» diýilýär. Bu at gazalyň ahyrynda ýeri depilende 3 gezek gaýtalanyp aýdylýan «küşt, küşt, küşt» we «depme» sözlerinden gelip çykypdyr. Esenguly we Etrek sebitlerinde oňa *zikr tansy*, *zikr çekmek* diýilýär. Mysal üçin:

Gyzgyn mähir çöýüp, köňül köşgüne,
Şükürmiz bar saýa salýar hoş güne.
Ganat berýär kalbyňdaky joşguna,
Bagtyýar döwürde täze zamana –

ýaly gazallar bolupdyr.

«Kaşyk-çemçe» tansy. Gündogar Türkmenistanda belli bolan «kaşyk-çemçe» diýlip atlandyrylýan, aýal-gyzlaryň tans oýunlary hem gyzyklydyr. Aýal-gyzlar tegelenip durupdyrlar, märekäniň ortasyna oňat we çalasyň tans edýän 2 gyz ýa-da ýaş gelin çykypdyr. Bir zenan deprek kakypdyr. Töwerekdäki tomaşaçylar depregiň sesine goşup el çarpyp, aýdym aýdypdyrlar. Orta çykan aýallar bolsa ellerini döşlerine kakyp, tans edipdirler ýa-da ellerine çemçe – kaşyk alyp, olary depregiň sesine goşup tans edipdirler.

Monjugatdy oturyp oýnalýan az hereketli oýundur. Bu oýny, köplenç, bahar aýlarynda, Nowruz baýramynda gelin-gyzlar oýnaýarlar. Oýna gatnaşmak isleýänleriň her biri özi bilen bellibir reňkdäki monjugy ýa-da daşjagazy getirýär. Oýun oýnaljak ýerde ullakan, agzyndan el sygaýjak küyzä suw guýup goýýarlar. Eger-de bular ýaly küýze tapylmasa, onda suwly jamy ýa-da ulurak käsäni alyp, üstüni ýaglyk bilen örtýärler.

Bir öýe üýşen gelin-gyzlar getiren monjuklaryny küýzä ýa-da jama, juda bolmasa käsä atýarlar. Gabyň ýanynda kiçijik çaga oturyp, monjuklary çykarýar. Oýunçylaryň biri ýa-da garry aýal ilki bilen bir bent sanawaç sanaýar. Şondan soň çagajyk gaba elini sokup, oýunçylaryň biriniň monjugyny çykarýar. Monjuk çykarylandan soň onuň kime degişlidigi anyklanylýar. Kim ol monjuga eýe çyksa, monjuk çykarylmasdan oň sanalan goşgyny, onuň manysyny monjugyň eýesine degişli edýärler. Monjugatdy üçin her hili mazmunly, köplenç halatda bolsa gülküli-ýaňsylaýjy äheňde bentler-sanawaçlar aýdylýar.

Elbetde, sanawaçlara belli-belli aýallar ökde bolupdyr. Olar sanawaç sananlarynda haýsy-da bolsa bir oýunçynyň ykbalynyň nähili boljakdygy, oňa näme garaşyandygy şorta sözler bilen beýan edipdirler. Aýdylan sanawaç degişli adamsyny dogry we oňat sypatlandyran bolsa, onda töweregindäkiler şowhunly gülşüpdirler. Monjugy çykan gyz ýa-da gelin sanawajyň manysyna kaýyl bolup, özi hem gülüpdür. Bu oýun ilkaşamdan başlap ýarygijä çenli dowam edipdir, aýal-gyzlar gülşüp, gürrüň edişip göwün açypdyrlar.

8. Türkmenleriň aýdym-saz sungaty

Aýdym-saz sungatynyň taryhy. Türkmen halkynyň ruhy medeniýetiniň esasy özenleriniň biri hem aýdym-saz sungatydyr. Aýdym-saz diňlemek, oňa hormat goýmak türkmenleriň iň gadymdan gelýän däbidir. Bu asylly döp häli-häzire çenli hem dowam edip gelýär. Sebäbi aýdym-saz adamzadyň baky hemrasy, gamly gününüň geňşedary bolupdyr. Taryhyň sahypalarynda Görogly beg türkmeniň golunda sazynyň, meşhur Şükür bagşynyň gylyjyň ornunda tutan gazma dutarynyň durmuşdaky ähmiýeti muňa şaýat bolup biler. Aýdym-saz hemme döwürlerde-de özboluşly bir täsin hadysa bolup geldi. Ol adamyň doglan pursadyndan başlap, tä ömrüniň ahyryna çenli daşyny gurşap alýan ajaýyp sungatdyr. Aýdym-saz adamyň bütin ömründe onuň ýakyn ýarany bolup, ol jadyly sungatda iň beýik, iň inçe ruhy duýgularynyň beýanyny tapýar. Aýdym-saz adamyň inçe duýgularyna täsir edip, ol adam saglygyna we hal-ýagdaýyna öz täsirini ýetirýär. Jemgyýetiň ruhy taýdan kämilleşmeginde aýdym-sazyň tutýan orny biçäk uludyr. Ol adam kalbynda täsin gözellik duýgularyny oýarýan jadyly güýçdür.

Aýdym-saz sungaty öz gözbaşyny gaty gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Bu sungatyň has gadymydygyna häzirki Orta Aziýanyň ýerlerinde ýaşap geçen halklaryň asyrlardan-asyrlara saklanyp galan medeni ýadygärlikleriniň esasynda göz ýetirmek bolar. Biziň eýýamymyzdan öňki III–II asyrlara degişli kümüş tabaklaryň ýüzündäki sazandalaryň, saz gurallarynyň şekilleri eýýam şol döwürde saz senediniň bolandygyna güwä geçýär. Bişirilen toýun palçygyndan ýasalyp b.e.öňki birinji müňýyllyga degişli hasap edilýän kiçik heýkeljikleriň arasynda eli saz gurally adam şekillerine düş gelmek bolýar.

Gadymy Parfiýanyň paýtagty Nusaýyň harabaçylygyndan tapylan ritonlaryň biriniň ýüzünde sazanda aýalyň elinde armyda meňzeş, kädili, uzyn saply saz guralyny, megerem, türkmeniň gazma dutarynyň gözbaşydyr diýip aýtmak bolar. Orta asyrlarda ýaşap geçen, «her günde bir mukam» döredip, meşhurlyk gazanan merwli sazanda hem aýdymçy Barbudyň bütin Orta Gündogara ýaýran saz ulgamynyň düýbünü tutandygy taryhda mälimdir. XVII asyrdan öňüne hiç bir sazanda geçmedik maryly ussat Alynyň «öz zehini bilen zaryn heň hem näzik nagmalar döredendigini» ylmy çeşmeler habar berýär.

XVIII–XIX asyrlarda türkmen halkynyň meşhur bagşy-sazandalarynyň atlaryny we döredijiligini halkyň dilinden ýazyp alypdylar. 1925–1930-njy ýyllar aralygynda Türkmenistanda gurlan saz-etnografik ekspedisiýalaryň maglumatlary esasynda alym W.A.Uspenskiý bagşy-sazandalaryň 250-ä golaýynyň sanawyny düzüpdir. Onuň bu işleri milli saz medeniýetiniň nusgalaryny çeperçilik taýdan öwrenmäge kompozitorlarda höwes döretdi. Türkmen sazyna täze formalaryň we mazmunlaryň aralaşmagyna, halkyň saz duýgusynyň ösmegine ýardam etdi.

Meşhur wenger alymy Arminiý Wamberi ýaly ençeme jahankeşdeler edebiýaty hem-de sungaty söýüjiler XIX asyrdan birnäçe etnografik maglumatlary toplapdyr. XIX asyryň atly bagşylary Weýran bagşy, Körgojaly, Aýal bagşy, Nobatnyýaz Saýyly, Ýegenoraz bagşy, Garaoglandyr Aly bagşy, Şükür bagşy we başgalardyr. Türkmen bagşylaryny ençeme gezek diňlän akademik alym A.N.Samoýlowiç bagşylarymyza «janly kitap» diýip baha beripdir.

Türkmen bagşylary

1904–1905-nji ýyllarda bagşy-sazandalaryň köpçülikleýin ses ýazgylary geçirilýär. Ol Sarahs, Mary, Duşak sebitlerinde geçirilipdir. Meşhur Oglan bagşy (Oraznepes bagşy), Annamyrat bagşy, Orazdurdy bagşy, Oraz Salyr, Agajan bagşy ýaly ýene birnäçe bagşy-sazandalaryň aýdymlary ýazylypdyr.

Saz folkloryny ýygnap, seljerip, ylmy esasyda öwrenmeklik milli saz sungatyny döretmek we ösdürmek wezipesiniň diňe bir bölegi bolup durýardy. Esasy wezipe saz ylmyny düýpli öwrenmekden we dünýä saz medeniýetinden habarly bolmaktan, şonuň ýaly-da türkmen halkynyň saz döredijiliginiň iň gowy däplerini bilýän milli hünärmenleri okadyp, terbiýeläp ýetişdirmekten ybaratdyr. Şoňa görä-de 1929-njy ýylda Aşgabatda Türkmen çeperçilik tehnikumy açyldy. Ol şol günden başlap saz, drama we şekillendiriş sungaty boýunça milli hünärmenleri taýýarlap başlady.

XX asyryň 30-njy ýyllarynda Oraz Salyr, Muhy bagşy, Nobat bagşy, Garly bagşy, Magtymguly Garly, Sary bagşy, Täçmämmet Suhangulyýew, Mylly Täçmyradow, Hanmämmet Allanurow, Pürli Saryýew, Sahy Jepbarow ýaly bagşy-sazandalar meşhur bolupdyrlar.

Aýdym-saz sungaty dessanlarda we dessançy bagşylar. Aýdym-sazy söýmek, oňa hormat goýmak, dessanlarda öz beýanyny tapypdyr. Muňa «Nejeboglan» dessanynyň tutuşlygyna aýdym-saza ýugrulmagy hem güwä geçýär. Şeýle hem «golunda sazy, dilinde sözi», «bäş keleme söz aýdar boldy» we şuna meňzeş sözler dessanlaryň ählisiniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Bu bolsa islendik meselelerde saz sungatynyň ornunyň ýokarydygyny açyp görkezýär.

Türkmenlerde halk bagşylary üçin dessanlary başdan-aýak uly şowhun bilen saza goşup aýtmak, asyrlaryň dowamynda däbe öwürülipdir we ussatlyk synagy bolupdyr. Şol sebäpli-de meşhur bagşylaryň we halk gürrüňçileriniň berýän maglumatlaryna görä dessanlardan saza goşup aýdym aýtmak örän ir başlanypdyr. Gadymy sadessanyň gahrymany Gorkut ata saz guralyny ýanyndan aýyrman-

dyr. Şadessanda ýgy-ýgydan şeýle sözlere duş gelmek bolýar: «Dädem Gorkut geldi, gopuz çaldy. Gümmür-gümmür nagaralar uruldy, altyn tuç bory çalyndy». «Görogly» şadessanyndaky «500 surnay, 300 kernaý çalyndy» diýen ýaly sözler türkmenleriň dürli saz gurallarynyň owazyndan peýdalanyp, baý saz mirasyny döredendigidinden habar berýär. Emma dessanlaryň-da daşyndan nusgawy şahyrlaryň goşgularyny saza goşup aýtmaklyk XIX asyryň ortalarynda başlanypdyr. Şeýle etmek aýratyn hem teke, salyr, ärsary ýollary üçin ýörgünli bolupdyr.

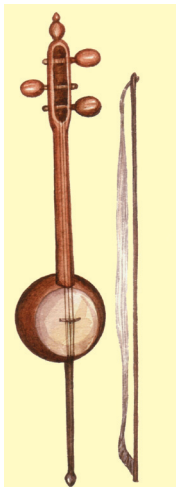
Türkmen milli saz gurallary. Taryhda köşk dabaralarynda, halk baýramçylyklarynda we harby ýörişlerde ýaňlanan türkmenleriň 72 sany saz gurallary bolupdyr. Olaryň iň ýörgünlileri dutar, gyjak, tüýdügiň käbir görnüşleri we gopuzdyr. Soňraky yüzýyllyklarda onlarça ussat sazandalar özleriniň bar güýjüni, joşgunyny we duýgularyny, paýhasyny hem ruhy gymmatlyklaryny hut şu az sanly saz gurallarynyň üsti bilen berip, olary milli mukaddeslik derejesine ýetirdiler. Halkyň söýgüli saz guraly bolan dutar olaryň arasynda esasy ony eýeledi.

Türkmenleriň saz sungatynda **dutar** saz gurallarynyň «şasy» hasaplanýar. Gadymy rowaýatlara görä, türkmenlerde aýdym-saz sungatynyň döreýşi Aşyk Aýdyň we Baba Gammar ýaly şahsyýetler bilen baglanyşyklydyr. Bagşylaryň we sazandalaryň keramatly ruhy piri hökmünde olara şu günlerem hormat goýýarlar. Rowaýata görä, halyf Alynyň atbakary bolan Baba Gammar ilkinji dutary ýasapdyr. Ýöne ol ses bermändir. Şonda Baba Gammar şeýtanyň maslahaty bilen dutaryň sapynyň kirişleriniň gulakdan gaýdýan ýerini bogup, oňa «eşek» goýupdyr. Saz guraly misli jenneti owazlary çykaryp, saýrap ugrapdyr. Şondan bäri, dutaryň gulaklarynyň aşak ýanynda goýulýan genişjagaza «şeýtan eşegi» diýlip at goýlupdyr. Iki kirişli dutar rowaýatçylaryň, ozanlaryň, bagşylaryň hemmesiniň hemişelik hemrasy bolupdyr. Türkmen bagşy-sazandalary ony hemişe egninden asyp gezipdirler, oňa janly zat, dost hökmünde garapdyrlar we iň bir ähmiýetli hem pynhan syrlaryny ynanypdyrlar.

Dutar

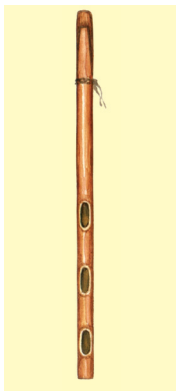

Gyjak

Gyjak türkmenleriň gadymy saz gurallarynyň biri bolup, onda watandaşymyz Muhammet Farabyň saz çalyndygy, hatda aýry-aýry sazalary hem düzendigi barada ylmy maglumatlar saklanyp galyndy. Günlerde bir gün Faraby ýönekeýje galandar eşigine girip, Reý şäheriniň weziri Sahyt Abbadyň tutýan toý märekeseine barýar. Ol özüni hiç kime tanatman, bir çetde oturdyr. Biraz wagtdan ol ýany bilen getiren torbasyndan bir taýajyk bilen kádi çykarypdyr, olardan saz gurallyny düzüp, dürli owazly birnäçe sazalary çalyndy. Ol saz guraly «gyjak» diýip atlandyrylýan ekeni. «Faraby gyjak çalyar» diýen XIV asyra degişli kitap miniatýurasy biziň günlerimize çenli saklanyp galyndy. Gyjak tut agajyndan ýasalyp, onuň kädisiniň ýüzüne balyk hamy çekilipdir. Gyjak atyň guýruk gyllaryndan ýörite ýasalan keman bilen syhalyp çalynýandyr. Gyjak özbaşdak çalmakda, dürli saz gurallary bilen goşup çalmakda, şeýle hem bagşa sazandarlyk etmekde giňden ulanylýar.

Tüýdük kakylyp çalynýan saz gurallaryndan soň, adamzat taryhynda iň gadymy saz gurallarynyň biridir. Dünýäniň saz sungatyny öwreniş ylmynda ol üflenip çalynýan saz gurallarynyň hemmesiniň atasy hasaplanýar. Bu saz guraly çopan tüýdügi hökmünde, dürli at bilen dünýäniň köp ýurtlaryna giňden ýaýrandyr. Tüýdügiň gelip çykyşy baradaky rowaýatlaryň biri Isgender Zülkarneýiniň ady bilen baglanyşyklydyr. Aýdylyşyna görä, ol kellesinden ösüp çykan şahlaryny ilden gizläp saklapdyr. Şonuň üçinem ol her gezek saçyny syrdyrandan soň, syrnyň paş bolaryndan gorkup, dellegi öldürmegi buýrar eken. Emma günlerde bir gün, ýaş, görmegeý yetginjege rehimi inip, onuň hiç ýerde gürlenjejekdigine ant içdirip, ony öldürmän goýberipdir. Bu syr gursagyna sygmadyk ýigit ony çöldäki guýa gürrüň beripdir. Guýynyň golaýynda gamyş ösüp çykyndy, çopanam ondan beýik serkerdäniň syrny äleme paş eden tüýdük ýasapdyr. Başga bir rowaýata görä, Ysraýyl bilen Jebraýyl tüýdügiň kömegi bilen toprakdan döredilen Adamyň ruhuna jan beripdirler. Rowaýatlaryň ikisinde-de şeýtan bolup, şonuň kömegi bile-

Dilli tüýdük

nem saz guraly ses berip başlaýar. Hut şonuň üçinem tüýdügiň deşikleriniň biri (arka tarapyndaky) «şeytan deşik» diýlip atlandyrylýar.

Biziň halkmyzyň arasynda *dilli tüýdük* gadymy wagtlardan bäri meşhur bolupdyr. Ölçegleri uly bolmasa-da (10–12 sm), onuň şirin, ýakymly owazy, beýikden ýiti sesi bar. Tüýdük çola öri meýdanlarda çopanlaryň ýarany, milli toý-baýramçylyklaryň bezegi bolupdyr. Ata Handurdyýew, Hojanazar Berdiýew, Nury Dosyýew ýaly ussat tüýdükçileriň ady halk arasynda giňden bellidir. Halk saz tejribesinden ýitip gitmek howpy abanan dilli tüýdüge, ýurdumyz Garaşsyzlygyny alandan soň, gaýtadan döwran dolandy. Indi ol özbaşdak ders hökmünde sazçylyk okuw mekdeplerinde ýaşlara öwredilýär. Öňki döwürlerde türkmenlerde goşa dilli tüýdük hem bar eken. Ol iki sany dilli tüýdügiň goşalandyrylan görnüşidir.

Gargy tüýdük halkmyzyň gadymy saz gurallarynyň hataryna girýär. Gargy tüýdügiň könedan gelýän ady naý tüýdük bolup, gargy gamyşdan ýasalýandygy sebäpli, soňky döwürlerde ol gargy tüýdük adyna eýe bolupdyr. Gargy tüýdüge Mary, Sarahs we Lebap sebitlerinde biziň häzirkî günlerimizde-de naý tüýdük diýilýär. Gargy tüýdügiň uzynlygy 80–85 sm bolup, onuň üstünde baş, arka tarapynda bolsa bir perde deşigi bardyr. Irki döwürlerde bagşylar, köplenç, gargy tüýdügiň ýanynda ýanama aýdym aýdypdyrlar. Döwletdurdy tüýdükçi, Peýdaguly tüýdükçi, Agajan tüýdükçi we beýlekiler dürli ýyllarda ussat tüýdükçiler bolupdyrlar. Häzirkî wagtda tüýdük türkmen ýaşlarynyň arasynda uly meşhurlykdan peýdalanýar. Gargy tüýdügiň owazyňa mahsus öz heňleri bardyr.

Halkmyzyň gadymy saz däplerinde *gopuz* gelin-gyzlarymyzyň iňňän söýgüli saz guraly hökmünde bellidir. Türkmenlerde gopuz jenneti owazlary berýän mukaddes saz guraly hasaplanylýar. Ol çem gelen demirden ýasalybermändir. Gopuzy ussalar örän arassa polatdan ýasapdyrlar. Gopuzda biziň gelin-gyzlarymyz öz ussatlygy bilen 5–6 sesiň möçberinde ýüzugra dürli heňleri

Gargy tüýdük

Gopuzly gyz

çalmagyň hötdesinden gelipdirler. Şonuň üçin hem halk saz döredijiliginde gopuz sazлары hökmünde «Gelnalyjy getiren», «Ogry giýew», «Mamamyň hüwdüsi», «Kerwen gelýär» ýaly ençeme täsin sazlar saklanyp galypdyr.

Aýdym-saz sungaty halk arasynda, döp-dessurlarda. Halk arasynda aýdym-saz sungaty toý-baýramlarda üç edip ýerine ýetirilýän sungat bolupdyr. Türkmen toýlarynyň dabarasy has uludan tutulýar. Ol ruhbelent geçýär. Şonuň üçin toýuň bezegi bagşy bolupdyr. Atly bagşylar toýda aýdym aýdanlarynda halkyň ýüregindäki ähli gam-gussa, durmuş kynçylyklary unudylypdyr. Ýürekler teselli tapypdyr. Türkmenleriň arasyndaky däbe görä bagşylar halkyň çagyrylmagy bilen toýa gelipdir we toýuň iň hormatly myhmany bolupdyr.

Türkmenlerde aýdym-saz diňe halkyň ruhbelentligini gazanman, eýsem onuň saglygyny dikeltmekde, kesel bejermekde hem uly ähmiýeti bolupdyr. Türkmenlerde halk tebigçiliginde çaga gyzamyk örende ýa-da gyzamyk örübilmän kösençlik çeken ýagdaýynda dessine saz diňledipdirler we örgüniň tiz amala aşmagyny gazanypdyrlar. Ýaşullarymyzyň gürrüň bermegine görä sazyň agyr hassanyň ýa-da umytsyz keselliniň ýüregine teselli bermekde hem ähmiýeti uly bolupdyr. Halk arasynda maşgalabaşynyň öýünde saklamaly ýedi görnüşli zadynyň biri hem türkmeniň gazma dutary bolupdyr, çünki maşgalada bolup geçýän islendik ýagdaýdan baş alyp çykmak, gamdan saplanmak üçin saz çalmak we diňlemek gerek bolupdyr.

Biziň ata-babalarymyz çagalaryna saz sungatyny öwretmeklige uly ähmiýet beripdirler. Çagalarynyň saza ýeterlik derejede gzyklanma bildirýändigine göz ýetiren hossarlary olary şägirtlige beripdirler, seýrek bolmadyk ýagdaýlarda ussat bagşylardan hünär öwrenmekleri üçin olary uzak ýerlere-de ýollapdyrlar.

Ata-babalarymyzdan gelýän döp-dessura görä aýdym-saz bilen baglanyşykly nakyllarda, matallarda, lälelerde, tymsallarda olar öz beýany tapypdyr. «Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler», «Saz bilen söhbede ýaman diýmäňler, Adam, Howa dünýä inende bardyr» we ş.m. parasatly sözler saz-söhbediň durmuşdaky ähmiýetini görkezýär.

Halk aýdym-saz döredijiliginiň häzirkî zaman ussatlary bu mirasdüşerligiň arasyny üzmän, oçmez sungatyň döp-dessurlaryny ne-

silden-nesle geçirýärler. Bu mirasdüşerligiň aslynda milli aýdym-saz sungatynyň ösmegine we kämilleşmegine ýardam berýän beýik güýç ýatandyr. Baý döp-dessurlar jan beriji şiresi bilen kuwwatly agajy iýmitlendirýän çuň köklere meňzeşdir. Olar täsin durnuklylyga we durmuşa ukyplylyga eýedir, türkmen halky tarapyndan döredilen aýdym-saz ugurlarynyň adatdan daşary arassalygyny saklap, saz medeniýetiniň ýaýraň şahalaryny emele getirmäge mümkinçilik berýändir.

Aýdym-sazy diňlemek we saz sungatyna hormat goýmak türkmeniň zandynda bar. Bu asylyly däbi häzirki nesil hem dowam etdirýär. Ýurdumyzyň ähli künjeginde çagalar üçin sazçylyk, çeperçilik we sungat mekdepleri açyldy, olarda çagalar we ýetginjekler sungatyň dürli görnüşleri boýunça başlangyç bilim alýarlar. Çagalaryň we ýaşlaryň arasyndan zehinli ýerine ýetirijileri ýüze çykarmak maksady bilen Türkmenistanyň Prezidentiniň yglan eden «Türkmeniň Altyn asyry» atly umumymilli bäsleşiginiň çäklerinde her ýyl «Garaşsyzlygyň merjen däneleri» we «Ýaňlan, Diýarym!» bäsleşikleri geçirilýär. Aşgabatda dürli ýurtlaryň medeniýet günlerini, daşary ýurtlarda bolsa Türkmenistanyň Medeniýet günlerini geçirmek indi ýörgünli däbe öwrüldi.

Netije

«Biziň milli mirasymyza halkymyzyň milli buýsançlary, milli häsiýetleri, milli ynanç-ygtykatlary, mahlasy, türkmenleriň ruhy älemi siňipdir. Bu milli mirasyň gözbaşy dünýäniň dörän ilkinji gününden gözbaş alyp, XXI asyrdaky türkmen halkynyň bagtyýarlyk eýýamynda öz ösüşiniň ýokary belentliklerine ýetdi» diýip, hormatly Prezidentimiz «Türkmen medeniýeti» kitabynda ýazýar.

Okuw kitabyňyň baplary bilen tanyşmaklyk birnäçe wajyp netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Taryhy hakykat türkmen halkynyň dünýäde ukyply, zehinli halkdygyna, onuň ýokary derejede ösen baý, gadymyýetlerden gözbaş alýan medeniýetiniň bardygyna şaýatlyk edýär. Orta asyr ýazuw çeşmelerinde – Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki gepleşikleriniň diwany» (XI a.), Reşideddiniň «Oguz nama» (XIV a.), Abulgazy Bahadyr hanyň «Türkmenleriň nesil daragty» (XVII a.) we beýlekilerde türkmenleriň oguz ata-babalary dogrusynda gymmatly taryhy maglumatlar getirilýär. Dürli asyrlarda ýazylan bu çeşmelerde türkmen halkynyň nesilbaşsyzynyň Oguzhandan gaýdýandygyny, türkmen halkynyň taryhynyň birnäçe müňýyllyklara barabardygy bütin aýdyňlygy bilen beýan edilýär. Muňa türkmenleriň ýokary ussatlyk bilen ýerine ýetirilýän, çeperçilik hili boýunça tapawutlanýan, sungat derejesindäki amaly-haşam senediniň görnüşleri, kökleri gadymyýete aralaşyp gidýän asylyly maşgala toý-baýramlary, parasatly döp-dessurlary şaýatlyk edýär.

Türkmenistanda dünýäde iň gadymy ekerançylyk merkezleriniň biri bolan Jeýtun medeniýeti döredi. Türkmenler gadymy ýerli ekerançylyk – maldarçylyk siwilizasiýasynyň nesilleri bolup, öz ata-babalarynyň asylyly döp-dessurlarynyň esasynda özboluşly, kämil hojalyk – medeni görnüşlerini döredipdirler.

Meşhur türkmen ak bugdaýy, tagamlylygy we süýjüligi babatynda dünýäde taý gelmeýän gawundyr garpyzlyryň naýbaşy sortlary, üzüm narlary we beýleki miweleriň irki döwürlerden ýetişdirilýän görnüşleri, dürli bakja ekinlerinden, dänelerden, gök önümlerden taý-

ýarlaýan tagamlarynyň dürlüligi, halkymyzda saklanýan ekerançylyk bilen baglanyşykly döp-dessurlary, ýüpekçilik, dokmaçylyk, ata-babalarymyzyň döreden we ulanan suw desgalary, gadymy şäherler, jaý gurluşygynyň aýratynlyklary – bularyň hemmesi türkmenleriň gadymy oturymly ekerançylyk we şäher medeniýetinden habar berýändir. Hormatly Prezidentimiz «Türkmen medeniýeti» kitabynda: «*Halkymyzyň maddy we ruhy hakydasy medeniýetimiziň egilmez baýlygy bolup durýar. Şonuň üçin hem milli medeni baýlyklarymyzyň tebigy suratda dörän çuňňur kökleri, ajaýyp dessurlary täze gymmatlyklary barada oýlananyňda, elbetde, onuň jogabyny adamzat medeniýetiniň gadymy ojaklaryndan – türkmen topragynda dörän irki ekerançylyk we şäher medeniýetlerinden: Jeýtun, Altyndepe, Goňurdepe, Parfiýa-Nusay, Horezm-Köneürgenç, Amul-Dehistan ýaly ösen siwilizasiýaly şäherlerden gözleýärsiň*» diýip, türkmen medeniýetiniň dünýä medeniýetinde belent orny, goşan saldamly goşandy barada ýazýar.

Türkmen halkynyň baý maddy we ruhy medeniýeti bardyr. Atababalarymyzyň pähim-paýhasyna ýugrulan döp-dessurlarymyz hemişe köpçülik bilen, il-günüň gatnaşmagynda agzybir berjaý edilipdir. Türkmenleriň milli häsiýetinden emele gelen bu kämil gatnaşyklar, kadalar, bu günki günde hem, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hem saklanýar, ýöredilýär.

Türkmen halkynyň ruhy medeniýeti, maşgala döp-dessurlary barada nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerinde, eposlarda, rowaýatlarda gymmatly maglumatlar bardyr. Bu edebi eserleriň ylmy seljermesi parasatly türkmen halkynyň döp-dessurlarynyň neslegeçijilik häsiýetiniň, miras alyş tertibiniň bardygyny subut edýär. Türkmen halky asyrlaryň dowamynda maşgala we maşgala durmuşy bilen baglanyşykly döpplerini we dessurlaryny gorap saklady, ösdürdi we kämilleşdirdi. Taryhyň we wagtyň synaglaryndan geçip, bu döp-dessurlar biziň ajaýyp günlerimize gelip ýetdi.

Türkmen halkynyň etnologiýasyndan iňňän gymmatly ylmy çeşmesinde, hormatly Prezidentimiziň «Türkmen medeniýeti» kitabynda geljegimizi nazarlaýan, nesillere ýol-ýörelge boljak buýsançly setirler bar: «*Wagt geçer. Şu günki döreden maddy we ruhy gymmatlyklarymyz umumadamzat medeni ösüşiniň göwher daşyna öwürülip, dünýä medeniýetiniň töründe orun tapar. Medeni baýlyklary döredýän me-*

deniýet, sungat, döredijilik işgärleriniň, ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň atlary bagtyýarlyk döwrümiziň altyn sahypalaryna siňip, edil parlak ýylgyzlar kimin ýyl geçdikçe nuruny artdyrar. Beýik işleri beýik gerçekler durmuşa ornaşdyrýarlar. Watan gaýratly ogullary bilen beýgelyär, wepaly goç ýigitler Watan bilen şöhratlanýar. Watan iň beýik mukaddeslikdir!».

Türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýetiniň öwrenilmegine, gorap saklanylmagyna ýokary döwlet derejesinde şeýle goldaw barka, geljekki taryhçylara, etnograflara okamak, öwrenmek, ylmy iş bilen meşgullanmak üçin ajaýyp mümkinçilikler açylýar.

Gysgaça sözlük

Ak ekin – bugdaý, arpa, jöwen ýaly däneli ekinler.

Ala düzi – ak öýlerde gyzyl düziniň ýokarsyndan berklik üçin her uga saralýan insiz ala ýüp. Ak we gara ýüpden işilen.

Alaç – tarada ýüplükden dokalýan mata. Aýal köýnekligi üçin gyzyl, gök reňkde bolup, gyrasary hem goýberilip dokalýar.

Alaja – akly-garaly sapaklardan işilip ýa-da örülip taýýarlanylýan ýüp.

Aňňal – bugdaý, arpa ormak üçin uzyn saply, orak görnüşindäki oba hojalyk guraly.

Argaç – hemme dokalýan önümlerde erşiň içinden geçirilýän sapak, ýüp, içgeçir.

Aryk – suwaryş ulgamynyň uly ýaby.

Aşyktorba – oglanlaryň aşyk salyp, gapdallaryndan asýan torbajyklary.

At keçe – atyň gulagyndan guýrugyna çenli ýapyp goýar ýaly taýýarlanylýan ak, boz ýa-da gara keçe.

Atbaşçy – gelin edinilende gyzy getirmäge gidýän atly, oňatly.

Atgulak – gelin edinyän ýere eltilýän jübüt ýaglyk, mata.

Atyz – ekin ekilýän meýdan.

Başatgýç – aýallaryň başlaryna atynýan çabytlary.

Begeýik – daşky eşik tikilende ýan bilen ýeňň birleşýän ýerindäki üçburçluk mata bölegi.

Begres – daşky geým tikilýän gaty galyň bolmadyk ýüň mata.

Bent – derýalarda, kanallarda suwuň derejesini ýokary galdyrmak, çişirmek, bölüşdirmek üçin gurulýan desga. Bentler toprakdan, daşdan, beton-dan, demir-betondan, agaçdan gurulýan görnüşlere bölünýärler.

Bijebaşy – öňki döwürlerde suw bölünişiginde suw nobatyny ilkinji bolup alyp başlaýan adam.

Boý suwy – ekiniň boý almagy üçin berilýän ikinji, üçünji suw.

Boýag – mata, ýüň, ýüplük, ýüpek ýaly zatlary reňklemek üçin ulanylýan reňk.

Boýagçy – boýag boýaýjy, reňkleýji.

Boz keçe – çalrak ýa-da onçakly ak bolmadyk ýüňden basylýan gülsüz keçe. Üzük, durluk etmek üçin hem ulanylýar.

Böwet – ýer suwarylanda, akyp duran suwuň öňüne edilýän bent. Böwediň kömegi bilen suwuň derejesi ýokary göterilýär. Ol toprakdan, çöp-çalamdan, agaçdan, daşdan, kerpiçden, betondan we ş.m. edilýär.

Böwürçiler – toýda ýörite saçak-serpaý taýýarlaýan aýallar.

Çarşak (Ýabak) – dört dişli ýandak, bede we ş.m. zatlary götermek üçin ulanylýan gural.

Çäç – bugdaý hasyly, harman.

Çäşew – Günbatar Türkmenistanda ýigit tarapyndan getirilip, gyzyň başyna atylýan dokalan ýaglyk.

Çil – peliň gyrasyna çekilýän uzap gidýän beýiklik.

Çilik – uýj egri taýak bilen süňk urlup oýnalýan oýun.

Degirmen – dänäni üwäp, ony un edýän daşyňy el bilen aýlap işledilýän gural.

Dänik – duzly suwda gaýnadylyp bişirilenden soň, ýag garylyp ýa-da garylman iýilýän bugdaýdan taýýarlanylýan tagam.

Duztorba – duz salmak üçin goýun ýa-da düýe ýüňünden inçe egrilip dokalýan torba.

Düme – ýagys, gar suwunyň yzgaryna, sil suwunyň baran ýerine ekilýän ekin.

Düwe çitim – iki sany erşi alyp, çitiljek ýüpi ikisiniň hem daşyndan aýlap, soňra iki erşiň arasyndan çykaryp kesilýän çitimiň bir görnüşi.

Ene ýap – birnäçe ýaplara suw berýän uly ýap.

Galla – bugdaý, arpa we ş.m. ekinlerden alynýan hasyl.

Gapy kilim – sowuk geçmez ýaly öýüň gapysynyň daşyndan tutmak üçin ýörite dokalýan kilim.

Gazy – suwaryş akabalaryny, ýaplary gazmak, gazuw işlerini geçirmek işi, haşar, gazuw.

Gelin toýy – ýigidiň öýünde tutulýan toý. Türkmenlerde gelin toýy naýbaşy toýlardan bolup, ol uludan tutulýar.

Gelnalyjy – dabaraly ýagdaýda gelin getirmäge, almaga gidýän adamlar.

Geňş toýy – toýy guramaçylykly geçirmek, sag-aman sowmak üçin toýuň öň ýanynda maslahat edilýän üşmeleň.

Gowa – guýudan suw çekmek üçin gönden, hamdan edilen gap.

Gök ekin – gök önümleri öz içine alýan ekinler.

Gül suwy – bugdaýa berilýän sümmül suwundan öňki suw. Ol arpa-bugdaý güle duran wagtynda berilýär.

Gyra sarym – haly we haly önümleri dokalanda gara (goýy gök ýa-da ýaşyl) ýüp bilen çitilýän zolak çyzyk.

Gyş suwy – dürli maksatlar bilen gyş paslynda ýeri suwarmak.

Gyz ýygyn – türkmenlerde ir döwürlerde gyz ýeriniň toýuna şeýle at beripdirler.

Hada – ýeriň meýdanyny ölçemek üçin iki başy çatylyp, ortasy kese agaç bilen berkidilen iki metr uzynlygyndaky ölçeg agajy, atanak.

Haraz – galla üwelýän kärhana, şonuň ýaly-da galla üwemek üçin enjamlaşdyrylan jaý, degirmen.

Hasyl suwy – pagta we däneli ekinleriň hasyla durmagy üçin berilýän üçünji, dördünji suw.

Haşar – suw akdyrylýan ýaplary, aryklary we ş.m. gyrmançadan, ot-çöplerden köpçülikleýin arassalaýyş işi, ýowar.

Haşarçy – haşar işine, gaza gatnaşýan adam.

Hoşa – arpa, bugdaý ýaly ekininiň hasyly ýygналanda dökülip galýan we soňra ýygналýan däneli başy.

Ik – ýünden, pamykdan ýüplük egirmek üçin ýokarsy dilik gözli yönekeýje gural.

Ikbaş – igiň aşaky ujuna geýdirilýän üsti ýasy, aşagy çowly, ortasy deşik enjam.

Iki ýüzli käriz – iki gözbaşdan suw alyp, bir ötüge birigýän käriz.

Inji – çagajyga mamasy, babasy ýa-da ejesiniň beýleki hossarlary tarapyndan berilýän mal.

Irrigasiýa – emeli suwaryş ulgamy.

Jalawa – käriz suwunyň ýeriň ýüzüne çykýan ýeri.

Joýa – gök ekinleri hatarlap ekmek üçin gummy iki tarapyna çykarylyp gazylýan ýalpak ýapjagaz.

Juwaz – künjüden we beýleki käbir ösümlük çigidinden ýag edýän yönekeý abzal.

Jykyr – derýadan, çuň ýapdan suw çykarmak üçin küzeler keserdilip berkidilen çarhly sada gurluşly desga.

Jykyrgolça – kärizden suw almak üçin ulanylýan iki tarapy inçeräk, ortasy ýognas küýze.

Jykyrsalma – jykyr küzeleriniň nowa guýýan suwuny akdyrylýan salma.

Jykyryap – jykyryň suw alýan ýaby, boýunda jykyr gurlup, suw alynýan ýap.

Kak – takyr ýerlerde suw ýygналýan oý ýer. Ol çalt guraýandygy (kakaýandygy) üçin şeýle at alypdyr.

Kakma – tarada dessik bilen kakylp dokalýan gyňaçlyk ýa-da gulaçda gylýç bilen kakylp dokalýan çuwallyk mata önümi.

Kakma torba – gyltyç ýa-da darak bilen kakylp, öýdelip nagyşly, nagyşsyz dokalýan ýüň torba.

«**Kaşyk-çemçe**» oýny – aýallaryň eline çemçe alyp saz çalyan oýny.

Kejebe – gelin alnanda, gelni atasy öyünden mündürüp alyp gaýtmak üçin düýäniň howudynyň üstünde jaýlaşykly oturar ýaly bezelip gurnalan ýörite çadyr.

Kelte aýlaw – suw bol bolanda, ekin suwarýan ýanaşyk hojalyklaryň arasynda suw nobatynyň (köplenç, 12 günden) öwrülip gelmegi.

Kepek – un elenende galýan ownuk däne gabyklary.

Keş – hatar ekilen gowaça we ş.m. ekinleriň arasyndaky joýa; ýer sür-lende azalyň geçip giden yzy.

Käriz – ýerasty suwlardan peýdalanmak üçin, dag eteklerinde guýy gazyp, aralary söw arkaly birikdirilen guýular topary.

Kätmen – ýer bejermek, ekinleriň düýbünü ýumşatmak, otag etmek üçin ulanylýan, agzy aşak bakyp duran, uzyn saply oba hojalyk guraly.

Kilwan – degirmende un üwemek işinde işleýän işçi, degirmençi.

Kösükli ekinler – mäs, noýba, nohut we ş.m. ekinler.

Künde – ýer sürülýän azalyň ýerdemir geýdirilýän bölegi, omaç.

Mellek – hususy hojalykda peýdalanmak üçin bölünip berilýän ýer, jaý gurmak we ekin ekmek üçin ölçelip berilýän ýer.

Merdikär – öňki döwürlerde hakyna tutulyp, haşar gazdyrylýan daýhan.

Mirap – ýaplaryň abat saklanmagyna, ýaby gazmak, ot-çöpden arassalamak işlerine gözegçilik edýän, onuň suwunyň kadaly akmagyna ýolbaşçylyk edýän suw bölüji, suwa jogapkär adam.

Nowa – mallary suwa ýakmak üçin agaçdan ýasalan süýri gap.

Nowa depmek – suw çykarýan gural. Nowany aýak bilen depip ýa-da basyp herekete getirmek. Onuň suw akyp gidýän tarapyna berk basmak (depmek) arkaly amala aşyrylýar.

Nowhana – derýadan baş saka alýan giň uly ýap. Ondan ene ýaplar, ene ýaplardan bugdaý ýaplar, ýoronja ýaplar bölünip aýrylýar.

Oazis – bol suwly, mes toprakly, ekerançylyk üçin amatly sebit.

Osmakçy – guda bolunmazyndan öň, gyzyň ýa-da oglanyň maşgala ýagdaýyny, gylyk-häsiýetini bilmek üçin ýörite iberilýän adam.

Pel – ekin ekmek üçin töweregi çillenen dörtburç görnüşli ýer, atyz.

Peşgar – käriziň gözbaşy, çeşmesi.

Pil – ýer depmek ýa-da ýer gazmak üçin ulanylýan, demirden ýasalan ýasy, uzyn agaç saply gural.

Saka – mellege, ekine suw tutmak üçin uly ýabyň bölünip aýrylýan ýeri.

Sardoba – çöl içinde ýagşy-ýagmyryň suwy ýygnalyp saklanýan üsti ýapyk howuz.

Sawçy – gelin edinmek maksady bilen gyzyň ene-atasynyň üstüne söz aýtmak üçin iberilýän adam, sözaýdyjy.

Semeni – baharda telper gabyň içinde üstüne suw sepilip gögerdilen bugdaý döwülüp, un çalnyp, uly gazanda siňňin otda gaýnadylyp bişirilýän bulamak görnüşli duzsuz iýmit.

Seňňer – ýörite garym gazylyp, gumy öňüne üşürilip edilýän berkitme.

Sep – durmuşa çykan gyza ene-atasynyň berýän goşy, geýimleri, bukjasy.

Soky – içinde galla we ş.m. zat owradar, döwer ýaly içi köwülüp aýrylan, köplenç, agaçdan, demirden, misden ýasalan hojalyk enjamy.

Söw – kâriz guýularynyň suwunyň akyp geçýän ýoly.

Söw sürmek – kâriziň guýularyny birikdirmek üçin, olaryň arasyny keseligine gazmak.

Söw syrmak – kâriziň suw ýoluny arassalamak.

Sözaýdyjy – biriniň gyzyny gelinlige dilemäge barýan, gudaçylyga iberilýän adam.

Suwarymly ekerançylyk – emeli suwaryş usulyndaky ekerançylyk.

Suwaryş keşleri – ekine suw akdyrmak üçin çekilen keşler, joýajyklar.

Suwçy – ekerançylyk ýere suw tutýan adam.

Sümmül suwy – arpa-bugdaý başlandan soň, dânesiniň doly, dok bolmagy üçin berilýän soňky suw.

Süýjülik tikmek – toýdan bir-iki hepde öň bu dessur geçirilipdir. Onda gyz ýere äkitmek üçin galyňnyň ujundan geçirilýän süýji-kökedir, gap-çanaklar dogan-garyndaşdyr, goňşy-golamyň getiren zatларыndan jemlenip, kiçijik haltajyklara salnyp tikilipdir.

Şaman ody – öňki döwürde uly ot ýakyp, «günäni» dökmek üçin üstünden bökmek däbi.

Şirin suwy – suwly we süýji bolmagy üçin gawun-garpyz bişmeziniň öň ýanynda berilýän suw.

Şüdügär suwy – ýaz aýlarynyň başynda berilýän suw, şüdügärlenen ýeri ekişe taýýarlamak üçin berilýän ilkinji suw, ak suw.

Tagt suwy – sürmek maksady bilen sürülmedik tarp ýere berilýän suw.

Tarp ýer – ekin ekilmeyän boz meýdan ýa-da boş ýer.

Tereke – miras bölünişiği, miras galan mal-mülk paýlanyşygy.

Towza – degirmençiniň degirmeninde un üwändigi üçin berilýän degirmen haky ýa-da degirmençiniň haky.

Urba – hamyr ýaýmak üçin we kendirigiň düýbünde galýan azajyk un.

Uzyn aýlaw – öňki döwürlerde suwuň az akýan wagty suw gezeginiň 24 günden aýlanyp gelmegine aýdylypdyr.

Üme – tiz tikilip gutarmak maksady bilen aýal-gyzlaryň üýşüp, kömek hökmünde birine edip berýän tikin işi.

Üşenik – süýji-köke salynýan halydan edilen gap. Ol ikseligiň ýary ýaly bolup, kakma hem çitme görnüşinde dokalypdyr.

Ýer demir – azalyň ujuna dakylýan demir.

Ýuwuş suwy – topragyň duzuny ýuwup aýyrmak maksady bilen tutulýan suw.

Peýdalanylan edebiyatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ile döwlet geler bolsa... – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Gadamy batly bedew. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Çay – melhem hem ylham. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Mertler Watany beýgeldýär. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
12. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. *Gurbanguly Berdimuhamedowyň* umumy redaksiýasy bilen. I–II tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
13. Atanyýazow S. Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi. – Aşgabat, 1992.
14. Blokwil G. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – Aşgabat, 1992.
15. Diwangulyýewa B., Gubaýew A. Umumy etnologiýa. – Aşgabat: TDNG, 2013.
16. Diwangulyýewa B. Türkmenistanda etnologiýa ylmynyň döremeginiň taryhyndan (XX asyryň 20-nji ýyllary). Türkmenistanda ylym we tehnika. №2. 2015.

17. Diwangulyýewa B. Hormatly Prezidentimiziň «Türkmen medeniýeti» kitabynyň taryhy-etnografik ähmiýeti // Türkmenistanda ylym we tehnika. № 6. 2016.
18. Gündogdyýew Ö. Türkmenler we dünýä halklary. – Aşgabat, 2012.
19. Gurbangulyýewa A. Türkmen maşgalasynda çaga terbiýesiniň döwürleri // Bilim. № 6. 2015.
20. Kulyýewa O. Müdimi miras. – Aşgabat: Ylym. 2012.
21. Masson W.M. Türkmenistan dünýä taryhynyň aýnasynda. Aşgabat, 2000.
22. Perdeliýewa M.G. Eneolit eýýamynyň nagyşly küýze önümleriniň etnografiýa meňzeşlikleri // Bilim. – 2015 – № 2.
23. Perdeliýewa M.G. Magtymguly Pyragynyň şygrylarynda etnografik maglumatlar // Türkmen ruhunyň almaz täji. – Aşgabat, TDNG, 2014.
24. Perdeliýewa M.G. Türkmen haly göllerindäki nagyşlaryň taryhy kökleri (arheologik maglumatlaryň esasynda). // Berkarar döwletiň batly gadamlary. – Aşgabat, Ylym. 2013. № 1.
25. Türkmen halk matallary. – Aşgabat: «Miras», 2005.
26. Türkmen halk nakyllary. – Aşgabat: «Miras», 2005.
27. Türkmen dessançylyk sungatynyň ylmy ugurlary. – Aşgabat: TDNG, 2015.
28. R. Pampelli we Türkmenistanyň arheologiýa ylmynyň ösüşi. // Amerikalý alym Rafael Pampelliniň Türkmenistanda arheologik ekspedisiýasynyň 100 ýyllygyna bagyşlanan ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany (2003-nji ýylyň iýun aýy). – Aşgabat, 2003.
29. «Türkmen halysy günsäýin ösýän Watanymyzyň gözelligi nusgasy» atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
30. Türkmen taryhynda döwlet meselesi (gadymy we orta asyrlar). 1997-nji ýylyň 26–27-nji iýunynda geçirilen ylmy maslahatyň materiallary. – Aşgabat, 1998.
31. Türkmenistan Änew medeniýetiniň we ak bugdaýyň watanydyr// Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat, 2004.
32. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda Türkmenistanyň arheologiýa we etnografiýa ylmy: ýetilen sepgitler we öňde duran wezipeler// Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat, 2010. Bürünç-demir eýýamlary we türkmeniň maddy-ruhy mirasy// Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat, 2011.
33. Köneürgenç türkmen döwleti we Merkezi Aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda // Halkara ylmy maslahatyň çykyşlarynyň gysgaça beýany. – Daşguz, 2010.

34. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988.
35. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад, 1969.
36. Аннаклычев Ш. Быт рабочих-нефтяников Небитдага. – А., 1961. Быт и культура рабочих Туркменистана. – Ашхабад, 1969.
37. Амантыев О. Туркменистан и туркмены в первой половине XVIII в. – Ашхабад: Ылым, 1980.
38. Аннанепесов М. Хозяйство туркмен в XVIII–XIX вв. – Ашхабад, 1972.
39. Бабаджанов Р. Семья и свадебные обряды тедженских туркмен в конце XIX–XX вв. // Вопросы этнографии туркмен. – Ашхабад, 1980.
40. Бартольд В.В. Очерки истории туркменского народа. Соч. Т. 1–2. –Л., 1929.
41. Бабаков О. Антропологический состав туркменского народа в связи с проблемой этногенеза туркмен. – Ашхабад: Ылым, 1977. Şol awto-guyku. Средневековое население Туркменистана. – Ашхабад: Ылым, 1989.
42. Брегель Ю. Хорезмские туркмены в XIX в. – М., 1961.
43. Джикиев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. – Ашхабад, 1961.
44. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры. – Ашхабад, 1983.
45. Гундогдыев О. Туркменистан глазами европейских авторов XIX- начала XX вв. – Ашхабад: Мирас, 2008.
46. Ибрагимов Н. Ибн Батуа и его путешествие по Средней Азии. –М., 1988.
47. Кудрявцева В., Кудрявцева Ж. Спорт мира и мир спорта. Москва, 1987.
48. Марущенко А.А. Этногенез туркмен по данным народного изобразительного искусства // Всесоюзное совещание по этногенезу туркменского народа. Тезисы докладов и научных сообщений. – Ашхабад, 1987.
49. Мырадова С. Халычылык эл ишлериниң сөзлүги. – Ашхабад, 1967.
50. Ниязклычев К. Земледелие и земледельческие традиции населения Северного Туркменистана в конце XIX– начале XX вв. // Социально-экономические проблемы Туркменистана в конце XIX– начале XX вв. – Ашхабад, 1985.
51. Ошанин Л. В. Антропологический состав туркменских племен и этногенез туркменского народа. // Труды ЮТАКЭ. Т 9. – Ашхабад, 1959.

52. Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX– начале XX вв. – Ашхабад, 1985. Скотоводство у туркмен в XIX– начале XX вв. Ашхабад., 1995.

53. Өрәев А. Адат. – Ашхабад, 1995. Гечмишден эшидилйән яң. – Ашхабад, 1992.

54. Пиркулыева А. Н. Домашние промыслы и ремесла туркмен долины средней Амударьи во второй половине XIX – начале XX вв. – Ашхабад, 1973.

55. Поляков С. П. Этническая история населения Северо-Западной Туркмении. – М.: МГУ, 1969.

56. Рахимова Г., Нуриев Ш. Туркменская семья: традиции, обычаи, обряды. – Ашхабад, 1988.

57. Сариниди В. И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М.: Наука, 1967.

58. Союнова А. Рождение и воспитание детей у туркмен-горожан. – Ашхабад, 1993.

59. Толстов С. П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М., 1953.

60. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: Восточная литература РАН, 2003.

61. Винников Я.Р. Хозяйство, культура и быт сельского населения ТССР. – М.: Наука, 1969.

62. Юсупов Х. Приузбойские туркменские племена в XIV–XV вв. – Ашхабад, 1975.

63. Abulgazy Bahadyr han. Türkmenleriň nesil daragty (Şejere-e terakime) // Çara taýýarlanlar G. Gapurow, T. Nepesow. – Aşgabat: Metbugat, 1991.

64. Alymat ul-Banot. Edepli bolmagyň syrlary. – Aşgabat: Kuýaş, 1993.

65. Oguznama // Çara taýýarlan R. Godarow. – Aşgabat, 2001.

66. Bereketli türkmen saçağy. – Aşgabat, 2010.

67. Этнография Туркменистана. – Ашхабад, 1993.

68. Новое и традиционное в быту туркменской сельской семьи. – Ашхабад, 1989.

69. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М, 1978.

70. Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск 5. – М.: Наука, 2006.

MAZMUNY

Giriş	7

I BAP TÜRKMEN HALKYNYŇ ETNOGRAFIÝASY BOÝUNÇA ÇEŞMELER

1. Türkmenistanda etnologiýa ylmynyň döremeginiň taryhyndan	11
2. Etnologik çeşmeleriň görnüşleri	25
3. Edebi eserler etnografik çeşme hökmünde	28

II BAP TÜRKMEN HALKYNYŇ MADDY MEDENIÝETI WE HOJALYK GÖRNÜŞLERI

1. Türkmenlerde ekerançylyk hojalygy: дәpler we dessurlar	47
2. Türkmen halkynyň maldarçylyk hojalygy	57
3. Türkmenlerde hünärmentçilik	64
4. Türkmen milli egin-eşikleri	83
5. Türkmenleriň ýaşayyş jaýlary	95
6. Türkmen milli tagamlary	98

III BAP TÜRKMEN HALKYNYŇ RUHY MEDENIÝETI

1. Türkmenlerde maşgala we maşgala gatnaşyklary	103
Maşgala agzalarynyň özara gatnaşyklary	106
2. Çaga bilen baglanyşykly дәp-dessurlar we toýlar	115
3. Türkmenlerde toý дәp-dessurlary	120
4. Türkmen jemgyýetinde özüni alyp barmagyň we adamlar bilen gatnaşyk etmegiň edebi	137
5. Türkmenlerde garyndaşlyk we goňsuçylyk gatnaşyklarynyň edebi	143
6. Hatyra edebi we ýas дәp-dessurlary	145
7. Türkmen milli oýunlary	147
8. Türkmenleriň aýdym-saz sungaty	168
Netije	176
Gysgaça sözlük	179
Peýdalanylan edebiýatlar	185

*Bike Diwangulyýewa, Mähri Perdeliyewa,
Aýna Gurbangulyýewa*

TÜRKMENISTANYŇ ETNOLOGIÝASY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>M. Berdiyewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>O. Çudina</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>Ç. Atayew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 04.05.2018.
Ölçegi 60x90 $\frac{1}{16}$, Edebi garniturasy.
Şertli çap listi 12,0. Şertli reňkli ottiski 42,25.
Hasap-neşir listi 11,68. Çap listi 12,0.
Sargyt 3475. Sany 800.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.